ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

LXXXIV

İSLÂM TARİHİ

EMEVÎLER - ABBASÎLER

Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK

Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi

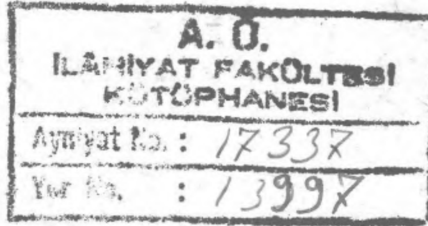
SEVİNÇ MATBAASI — 1968

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

LXXXIV

İSLÂM TARİHİ
EMEVÎLER - ABBASÎLER

Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK
Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi

SEVİNÇ MATBAASI — 1968

Tarihi çok seven kızım

Kumru Hatun'a

«İlim tahsil etmek her Müslüman kadın ve erkeğe farzdır»

«Bir an bilgi ile uğraşmak, bir an kitaba yazıya bakmak, altmış yıl ibâdet etmekten hayırlıdır».

«Kimsecikler bir bilgiyi yaymaktan daha üstün bir sadaka veremez»

HZ. MUHAMMED

Ö N S Ö Z

Bu kitapta bütün İslâm devletlerinin tarihi gelişimi değil sâdece Emevîler ve Abbasîler çağı ele alınmış ve bu iki yönetici soyun çabalarıyla üç kıta üzerindeki geniş ülkelerde Müslümanlığın nasıl yayıldığı; ayrılıkların nasıl doğduğu, Cahiliye çağından beri mevcut olan kabile rekabetlerinin zaman zaman nasıl canlandığı, fakat tedbirli, âdil halifeler zamanında kuşku uyandırıcı olayların nasıl önlendiği, seçilmiş olan bazı örneklerle, haftada iki saatlik ders progoramına uygun düşecek kadar özetlenerek açıklanmıştır. Bu arada İspanya'nın fethi ve Mülsümanların Fransa içlerine yaptıkları akınlar incelenmişse de, başlı başına bir kitap kapsıyacak kadar geniş bir konu olan Endülüs Emevî devleti burada ele alınmamıştır.

Gerek Emevîlerin, gerek Abbasîlerin fetihler sonucu karşılaştıkları eski imparatorlukların etkisiyle çok büyük bir uygarlığın temsilcileri durumuna nasıl geçmiş oldukları da kitapta belirtilmiştir. Ayrıca tarihî kişiler ve onların gördükleri işler hakkında bilgi verirken İslâm tarihi için en sağlam, en değerli kaynakları bırakmış olan İbni Hişâm, Belâzurî, Taberî, Mes'udî, İbn ül - Esîr, Makrizî, Ebu'l - Ferec İsfehanî, Ebu'l - Ferec Bar Hebraeus, İbni Haldûn gibi değerli bilginlerin çeşitli eserleri esas alınmıştır.

Dilerim ki, öğrencilerim bu kitabı bir hikâye okur gibi okuyup geçmesinler; tarihteki olayların temellerinde yatan ve devletleri çöküntüye götüren nedenleri iyi görsünler ve kitap kendilerine başarılarında yardımcı olsun.

Ankara 19. Mayıs. 1968

Bahriye ÜÇOK

I. HALİFELİĞİN EMEVÎ SOYUNA GEÇİŞİNİ HAZIRLAYAN SEBEBLER

I. Sınıf İslâm tarihi derslerinde İslâm'dan önce Arap yarımadasında kurulmuş, sonra dağılmış bazı devletler, Cahiliye devrinde yaşayan Araplar'ın âdet ve inançları, İslâmiyetin doğuşu ve dört Halife devri görülmektedir. Tarihin akışı bizi şimdi seçimle değil hile ve baskı ile iş başına gelen Emevî soyunun başarılarını gözden geçirmeğe yöneltiyor. Emevîler'in ve onları izliyen Abbasoğulları'nın zamanlarında bu imparatorlukları temellerinden sarsan dinî ve siyasî olayların niteliklerini anlıyabilmek için üçüncü Halife Hazret-i Osman devrine kadar geriye gitmek ve İslâm tarihçilerinin **«Fitne»** adını verdikleri problemleri bir kez daha gözden geçirmek zorunluluğunu duymaktayız. Bu nedenle, asıl konuya girmeden önce, Hazret-i Osman devrine bu açıdan bakmak yerinde olur.

1. — **Hazret-i Osman'ın Halife Seçilmesi : Mugîre bin Şube**'nin bir kölesi tarafından hançerlenen ve hayatının son saatlerini yaşayan Hazret-i Ömer, Peygamber'in amcazadesi ve damadı **Hazret-i Ali** lehinde bir vasiyette bulunmamıştı. O, kendisini izliyecek Halife'nin tayinini 6 kişilik bir heyete havale etmişti. Bu heyet bütün Müslüman'ları bir araya toplamaktan çok uzaktı. Sâdece Medine bu seçime katılıyordu. Önce bu altı kişi bir isim üzerinde birleşecekler, diğer Medineliler, seçilene biat edeceklerdi. Heyetin üyeleri : **Ali, Osman, Talha, Zübeyir, Abdurrahman ibni Avf, Sa'd ibni Mâlik (Ebi Vakkas)** dir. Bunlardan Talha seçim sırasında Medine' de olmadığından onun yerine Sa'd ibni Mâlik oy kullandı ve **Hazret-i Osman** üzerinde anlaştılar.

Kimi orientalistler Hazret-i Osman'ın seçilmesini, onun çok yaşlı bulunmasına, çok yumuşak huylu olmasına yorarlar; bu bir gerçektir. Zira Osman'ın devlet, yönetimini sıkı bir disiplin altına

alamayacağını ve bu durumda da rakîpleri, Osman'a kendi arzularını kabul ettireceklerini hesaba katmışlardı. Ama hesaplarında son derece yanılmış olduklarını çok geçmeden gördüler.

2. — **Hazreti Osman Devri :** Hz. Osman devrini iki kısma ayırmak doğru olur. Birincisi, Hz. Ömer devrinin âdeta bir devamıdır. İkincisi ise karışıklıklar devridir, yâni sonunda Osman'ın şehadeti ile kanlı bir nitelik kazanan ve İslâm toplumunda ayrılıklara sebep olan devirdir.

A) **Hazret-i Osman'ın başarıları :** a) **İran'daki fetihlerin tamamlanması :** Hz. Ömer zamanında **Kisra**'nın orduları İslâm orduları tarafından ağır darbeler yemişti. Güçlü kumandanların yönetiminde hareket eden İslâm orduları, türlü yönlerden fetihlere devam ederek eski Asur topraklarında zaferler kazanmışlar, Musul köprüsünden Dicle'yi geçmişler, **Babil**'e ve **Ninive**'ye varmışlardı. Diğer bir kısım Müslümanlar ise İran'da güney ve doğu illerinde **Yezdecerd'i** adım adım izliyorlardı; çünkü Hz. Ömer onun koğuşturulması emretmişti. Yezdecerd, **Rey** dolaylarını boşalttıktan sonra, başı boş bir hâlde dolaşmaya, bir şehirden diğerine koşmaya başladı. Öyleki onu İsfehan gibi muhteşem bir şehirde iken, az sonra İranlı fatihlerin beşiği olan Fars dağlarında görmek mümkündü. Tarihin garip bir cilvesidir ki, Kisra (yâni İran hükümdarı) III. Yezdecerd'in çok eski selefi **Küros** (Kurus veya Kuraş da denir) başına topladığı çeteleri bu dağlardan yöneterek dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmuştu; şimdi ise son Kisra aynı dağlarda son günlerini yaşıyordu.

III. Yezdecerd, **Fars**'tan **Kirman'a** oradan **Horasan'a, Merv'e** sığındı. **Medain**'den kaçan değersiz bir sürü adamlar ona refakat ediyor ve halâ eski ihtişamlı devirde imişler gibi altınlar, sırmalar içinde görülüyorlardı. Yezdecerd, Merv'e vardığı zaman bendegân'ından 4000 kişi de beraberinde idi. Bunlar aşçılar, hizmetçiler ve cariyelerden ibaretti. Yezdecerd, Merv'de bir ateşgede yaptırmaya başlıyarak henüz istilâya uğramamış ülkeler halklarına mektuplar yazıp onları İran topraklarının geri kalmış kısımlarını karış karış savunmaya çağırdı. **Nihavend** savaşından kurtulabilenler İran'ın en önemli şehirlerinden biri olan İsfehan'a sığınmışlardı; ancak burası da Müslümanlar'ın hamlesine karşı koyamadı, teslim oldu. Müslümanlar İsfehan'dan sonra **Stahr**'a (= **Persepolis**) saldırdılar. Stahr İran gururunu tahrik eden bir yer olduğundan, **Şahruh** ku-

mandasında 120.000 asker toplanmıştı. Stahr'ı savunma yolundaki çabalar da boşuna oldu ve sonunda Stahr vergi ödemeği kabule mecbur oldu. Müslümanlar **Horasan'a** ulaştılar, oraları da yer yer istilâ ettiler. Yezdecerd Ceyhun ırmağını ve onun ötesindeki çölleri aşıp kuzeye doğru çekildi. 651 yılında 31 yaşında iken kendisini izliyenler tarafından öldürüldü, böylece **Sâsânî** saltanatı sona ermiş, bütün İran İslâm egemenliği altına girmiş oluyordu (1).

Bu arada Rey halkı Müslümanlarla yapmış olduğu barış koşullarına uymamış olduklarından **Sa'd ibni Ebi Vakkas** emrine verilen bir kuvvet Rey'de başarılar elde etmiş ve barışı yeniden sağlamıştı. Aynı yıllarda Azerbaycan ahâlisi barışı bozmuş olduğundan **Kûfe** vâlisi **Velid ibni Ukbe** bunlara karşı hareket ederek, onları barış hükümlerine uymaya zorlamıştı. Daha sonra **Selman ibni Rebia'**yı Hz. Osman Ermenistan'a göndermiş, o da bu havalide sükûneti sağlamıştır. Böylece Hz. Ömer zamanındaki fetihlere daha birçok yenileri eklenmiş, İslâm bayrakları Kâbil'e kadar ulaşmıştı.

b) **Afrika'da savaşlar :** Hz. Osman devrinde Afrika'daki başarıların bir kısmı, eski fetholunmuş ülkelerde baş gösteren ayaklanmaların bastırılması, bir kısmı da yeni fetihler şeklinde görülmektedir. Hicretin 25. yılında Bizans imparatorunun emriyle **Manuel** adındaki bir kumandanın yönettiği bir ordu İskenderiye'den de yardımlar alarak isyan etmişti. **Amr ibn ül-As** bu ayaklanmayı bastırıp Manuel'i savaş meydanında katletmeği başarmıştı. Bu sırada İskenderiye'de ve dolaylarında oturdukları hâlde ayaklanmaya katılmamış olan, ama âsiler tarafından malları yağma edilmiş bulunanlar Amr ibn ül-As'a baş vurarak mallarının geri verilmesini dilediler. Yapılan soruşturmadan sonra Amr ibn ül-As onların zararlarını ödetti (2).

Hz. Osman Mekke fethinden sonra Hz. Muhammed'in öldürtmek istediği, fakat sonradan afeylediği (3) **Abdullah ibni Sa'd** (ib-

---

(1) Onun sığındığı bir değirmende, değirmenci tarafından öldürüldüğü rivâyeti de vardır.

(2) Clément Huart, Histoire des Arabes, C. I., S. 238.

(3) Abdullah İbni Sa'd önce vahiy kâtibi iken sonradan irtidat etmiş, hatta âyetlerden birkaçını kendi istediği şekilde okumuş olduğundan Hz. Peygamber'in nefretini üzerine çekmişti. Bir rivâyete göre (Ve men

ni Ebi Serh)ı Mısır vâliliğine tâyin etmişti (muhtemelen 646). Abdullah 40 000 mücahid ile Afrika'nın fethine başladı. Mısır'dan kalkıp Libya çölünü büyük zahmetler, meşakkatlar sonunda aştı ve Trablus surları önünde mevzie girdi. Bizanslıların vâlisi **Gregorius** 120.000 askerle Trablus'u korumaya koştu. Abdullah ibni Ebi Serh kuşatmayı bırakıp Gregorius'un üzerine yürüdü; onu İslâm'ı kabule, yoksa cizye vermeğe çağırdı. Abdullah'ın önermeleri nefretle redolunduğundan iki ordu Trablus'un duvarları önünde şiddetli bir savaşa tutuştu. Müslümanlar şereflerini korumak için canla başla savaşıyorlardı. Kuzey Afrika'nın geleceğini tâyin edecek olan bu savaşı kazanmak için Gregorius'un kendisine refakat eden ve güzelliği derecesinde de cesur olan kızı askerleri teşci etmekteydi. Hergün şafakla savaşa başlanıyor, günün en kızgın saatlerinde iki tarafın ordusu çadırlarına çekiliyorlardı.

Uzayıp giden savaşın bitmesini istiyen Gregorius bir gün Abdullah ibni Ebi Serh'i öldürecek askere 100 000 altın ile kızını vereceğini vâdetti. Bu vâd Rum gençlerini rekabete sevketti. Haber Islâm ordusunda da duyuldu. Küçük bir birliğin başında bulunan **Abdullah ibni Zübeyr**, Abdullah İbni Ebi Serh'e: «Sen de aynı mükâfatı, Gregorius'un başını getirene 100 000 altın ve onun güzel kızını vereceğini vâdet» dedi. Önerme kabul edildi; bunun üzerine Abdullah ibni Ebi Serh ancak düşmanı durduracak bir kuvvetle savaşa girip sıcak saatlerde her iki taraf askerleri çadırlarına döndükleri sırada yeni taze bir kuvvetle düşman üzerine yürüdü. Bu savaşta Abdullah ibni Zübeyr kendisi, Gregorius'u hedef tutarak üzerine atılmış ve onu öldürmüştü. Kızı babasının öcünü almak istemiş idiyse de Abdullah ibni Zübeyr'e esir düşmüştü.

Savaş zaferle son bulmuş, herkes ganimetten hissesini almış, ama vâdolunan büyük mükâfatı Abdullah ibni Zübeyr, bunun için savaşmadığını, Allah yolunda savaştığını ileri sürerek reddetmişti. Onu Halife Osman'a müjdeci olarak yolladılar. Abdullah ibni Zübeyr, Mescid-i Nebevî'de cemaat önünde zaferi müjdelemiş, savaşın ayrıntılarını anlatmış, yalnız kendi kahramanlığını söz konusu etmemişti.

---

ezlemu mi men iftera...) âyeti de bunun üzerine gelmiştir. Daha başka rivâyetler ise bu âyetin yalancı peygamber Müseylime için indiği yolundadır. Bk. Bahriye Üçok, İslâm'dan dönenler ve yalancı peygamberler s. 90.

Abdullah ibni Ebi Serh Afrika'da onbeş ay kadar meşgûl olduktan sonra Mısır'a dönmüş oradan Nubya'ya hareket etmiş, bu ülkenin hristiyan hükümdarını da cizye'ye bağlamıştı.

c) **Müslümanların ilk deniz savaşları ve Akdeniz'de fetihler:** Hz. Osman devrini, Hz. Ömer devrinden ayıran en belli başlı nitelik, Hz. Osman devrinde Müslümanların denizciliğe verdikleri önem, bunun sonucu olarak da kazanılan zaferlerdir.

Hz. Ömer zamanında Amr ibn ül-As, Mısır vâlisi iken, Ömer'in İbn ül-As'dan deniz yoluyla fetihler meselesini sorması üzerine, onun şu yolda cevap verdiği kaynaklarda yer almıştır: «Bir takım büyük tekneler ki, içinde küçük adamlar var, sular sakinken, bunların kalbleri endişe ile titrer, sular kabarınca akılları oynar. Denizde insanın yakîni azalır, kuşkusu çoğalır. Tekneler eğilirse batar, kurtulursa talihli sayılır». Hz. Ömer bu mektubu okuduktan sonra, bunca tehlikeli ve korkulu bir işe girmek istememiş ve **Muaviye**'nin **Kıbrıs**'ı feth için istediği izni vermemişti. Esasen bu sırada Bizans imparatoru Müslümanlarla dostluk kurmak yolunda harekete geçmişti (4).

Hz. Osman hilafet makamına geçince, Muaviye ona baş vurarak Suriye'de egemenliği savunabilmek amacıyla mutlaka bir donanmaya ihtiyaç olduğunu bildirip, bunun yapımı için kendisinin iznini istemişti. Hz. Osman bu izni verir vermez Muaviye donanmayı yaptırıp Kıbrıs'a bir sefer açtı. Muaviye bu sefer için gereken askerleri Halifenin emrine uyarak yalnız gönüllüler arasından seçmiştir (5).

ca) **Kıbrıs'ın fethi:** 649'da **Abdullah ibni Kays'ın** kumandasında İslâm denizcileri Suriye'den Kıbrıs'ı fethetmek üzere denize açılmışlardı. Öte yandan, Mısır vâlisi Abdullah ibni Ebi Serh, Mısır'dan Kıbrıs'a doğru denizden ilerlemiş ve bu iki kuvvetin birleşmesi ile ada çokca direnme gösteremeden İslâmların eline düşmüştü. Barış koşulları arasında başta, yılda 7000 dinar ödemek,

(4) Hatta Hz. Ömer'in eşi ve Hz. Ali'nin kızı Ümmi Gülsüm, Bizans İmparatoriçesine bazı kokular ile kadın eşyaları hediye etmişti. İmparatoriçe de karşılık olarak değerli bir gerdanlık yollamıştı. Ama hediyeleri getiren devletin postacısı olduğu için Hz. Ömer bu hediyeleri beytülmâle yollamıştı.

(5) Belâzurî, Futuh ül-Buldân, Z. K. Ugan çevrisi, C. I, S. 245.

Bizans'dan deniz yoluyla gelecek tehlikeleri Müslümanlara haber vermek, Bizans'a verdikleri vergiyi gene eskisi gibi ödemeğe devam etmek vardı. Bu son koşulu kıbrıslılar istemişlerdi (6).

cb) **Zat ül-Savârî deniz savaşı :** İslâmlar'ın denizaşırı ülkelerde de egemenlik kurmaya başladıklarını gören Bizans İmparatoru **Konstans** (641-668) (7) haklı bir korkuya kapıldı ve Afrika'daki Bizans topraklarına girmiş olan Müslümanları önce bu topraklardan çıkarmak için bir donanma hazırladı. İmparator kendisi emrindeki 500 parça gemi ile savaşı yönetiyordu. Bizans donanmasının yelken direkleri bir ormanı andırdığı için bu savaşa **Zat ül-Savârî** adı verilmiştir. 31/651-2'de Likya kıyılarında vuku bulan bu savaşta Bizans gemileri görüldüğü zaman deniz çok sertti, Müslümanlar ve Bizanslılar sükûnetlerini muhafaza ederek gemilerini kıyıya yanaştırdılar. O geceyi Müslümanlar Kur'an okuyarak, namaz kılarak, Hristiyanlar çan çalarak, haç çıkartarak geçirdiler. Ertesi gün gemiler birbirine yaklaştırılıp savaşa başlandı. Müslümanların bu savaşta gösterdikleri çabayı İbn ül-Esîr, başka bir savaşta göstermemiş olduklarını ileri sürmektedir. Savaş Bizanslıların yenilgisi ile bitmiş, İmparator Konstans yaralanarak Sicilya'ya kaçmış, askerleri perişan olmuş, donanması imha edilmişti.

cc) **Rodos'un fethi :** Bu büyük zaferden sonra Müslümanlar her tarafta serbestçe harekete başladılar. Girid ve Malta adalarına karşı birçok akınlarda bulundular. Bu arada **Cunâde ibni Ebi Ümeyye** Rodos'a gönderildi (653) (8). O, Rodos adasını fethedip dünyanın 7 hârikasından biri olan tunç heykeli ganimet malları arasına kattı. Rodoslular tarafından yapılan ve M.Ö. 225 sıralarında vuku bulan depremde parçalanıp devrilen bu heykel limana giriş noktasında bulunmaktaydı. Müslümanlar onu bir Yahudi tüccara sattılar (9).

---

(6) Belâzurî, a.g.e., C. I., S. 247.

(7) Cevdet Paşa dahil (bk. Kısas-i Enbiyâ, VI. S. 647) birçok İslâm tarihçilerinin eserlerinde bu ad Konstantin olarak gösterilmiş ise de, Konstans'ın babası ve Heraklius'un oğlu olan III. Konstantin 641 yılında şubattan hazirana kadar ancak 4 ay hüküm sürmüştür.

(8) Bazı kaynaklar Rodos'un 672-3'te Müslümanlar eline geçtiğini yazmakta iseler de (bk. Caetani, Chronographia İslamica, yıl 52-3, 60) Ebu'l-Ferec tarihinde (C. I., S. 181), bu yıl 654 olarak gösterilmiştir.

(9) Ebu'l-Ferec, C. I., S. 181.

cd) **İslâm donanmasının İstanbul'a varması :** Müslümanlar Fenike halicinde Bizans imparatorunun donanmasını perişan ettikten sonra, Anadolu kıyılarında yol alıp Çanakkale boğazını geçerek Kadıköy'e kadar ilerledilerse de şiddetli bir fırtına sebebiyle yeni bir başarı elde edemediler. Böylece Hz. Osman devri deniz savaşları bakımından da şerefle dolu yeni sahifelerin yazılmasına vesile oldu.

d) **Kur'an'ın resmî şeklini alması :** Kur'an ilk kez Hz. Ebu Bekir tarafından mushaf hâline getirilmiştir diye bilinmektedir. Ama şüphe edilmemeliki, daha Hz. Peygamber zamanında, belki bugün elimizde olduğu gibi tam değilse de, onun bazı bölümleri mushaf hâlinde uzak bölgelerde elden ele dolaşmakta idi. Bunun bir delilini bize, ana kaynaklardan biri olan Taberî vermektedir (Bk. Kadir Z. Ogan çevrisi, II., S. 872, I. baskı). Kur'an Hz. Muhammed zamanında hafızası kuvvetli kimselerce ezberlenmişti. Hz. Ebu Bekir'in çabalarıyla mushaf hâline getirilmiş olan Kur'an Peygamber tarafından ezberletilen, tertip edilen kur'anın aynıydı. Bu nüsha, Hz. Ebu Bekir'in hayatı boyunca onun yanında kalmış, ölümü üzerine Hz. Ömer'e geçmişti, Ömer'den sonra bu nusha Ömer'in kızı **Hafsa**'ya emanet bırakılmış, böylece Hz. Osman zamanına kadar ulaşmıştı. Gerektikçe bu nushadan kopyalar çıkarılmış olması muhtemeldir. Hz. Osman önem verdiği bazı olaylardan dolayı Kur'an-i Kerimi resmen istinsah ettirip kontrol ettikten sonra her yana göndertmiş, özel olarak yazılmış nushaların ortadan kaldırılmasını (yakılmasını) emretmiştir (10). Halife Osman'a bu fikri verenin Huzeyfe bin el-Yemân olduğu Enes bin Mâlik tarafından rivâyet edilmiştir. Gûya 25/645-6'da Kûfeli askerler Azerbaycan'a sefere çıktıkları sırada Huzeyfe de yardımcı kuvvetlerin başında bunlarla birlikte bulunmaktaydı. Şam'dan gelen ordularla Irak birlikleri birleştikleri zaman bu her iki taraf Kur'an'ı kendine göre okumaya ve karşı tarafın okuyuşunun doğru olmadığını iddiaya koyuldular. Huzeyfe işte bu anlaşmazlığın İslâmiyet için ileride bir tehlike yaratacağından korkup İslâm ümmetini hep aynı şekilde Kur'an okumaya yöneltecek bir çare aradı. Hazret-i Osman'a durumu söyledi, Hazret-i Osman, Hazret-i Ali başta olmak üzere ashabın büyüklerini dâvet ederek, onların düşüncelerini öğ-

(10) Sadr ül-İslâm, Ö. R. Doğrul çevrisi, C. X., S. 252-3; Clément Huart, Histoire des Arabes, C. I., S. 245.

rendi, sonra Hazret-i Ömer'in kızı, Peygamber'in dul eşi **Hafsa'**ya haber gönderip yanındaki Kur'an nushasını emanet olarak kendisine yollamasını rica etti ve. **Zeyd ibni Sâbit, Abdullah ibni Zübeyr, Said ibn ül-Âs, Abdurrahman ibni Hâris, Hâris ibni Hişam** gibi ashabın en ünlü kişilerinden kurduğu bir komisyonu Kur'an'ın dikkatli ve emin bir şekilde kopye edilmesine memur etti; fakat Medine'li olan **Zeyd** ile bir anlaşmazlığa düşerlerse Kur'an'ı Kureyş lehçesine sâdık kalarak kopye etmelerini emretti. Verilen emre uyularak Kur'an Kureyş arapçası ile yazıldı. Bununla birlikte Kur'an'ı okuyan yabancıların bazı kelimeleri Kureyş arapçası ile telâffuz edememeleri karşısında Hazret-i Muhammed'in bunlara hoşgörü ile muamele ettiği rivâyet edilir. Çok muhtemeldir ki, bu müsaade İslâmiyet'in genişlediği, Peygamberin hayatının son zamanlarında verilmiştir. Bahis konusu ettiğimiz bu lehçe farkı Kur'an'ın mânasında hiçbir değişikliğe meydan vermemekle beraber fonetik yönden ayrılığa vesile olmaktaydı. Bir iki örnekle açıklamak gerekirse: Kureyş lehçesinde «Hatta» dendiği hâlde, Huzeyl Arapları bunu «Atta» diye okur ve söylerler; Kureyşliler t'nin fethiyle «ta'lemûn» dedikleri hâlde, Esed'li Araplar t'nin kesri ile «Ti'lemûn» okurlardı. Birinin «âsîn» okuduğunu öteki «Yâsîn» okurdu.

Hazret-i Peygamber'in bu müsaadeyi vermekteki maksadı, Müslümanlara kolaylık temin etmek idi; çünkü türlü Arap kabileleri Kur'an okumakta ve namaz kılmakta idiler. Bunu zorlaştırmak İslâm dininin yararına değil zararına olurdu (11).

Bir rivâyete göre Kur'an'ı istinsah edenlerin sayısı ona kadar yükselir. **Ubey ibni Kâ'b, Enes ibni Mâlik, Abdullah ibni Abbas** bunların arasındadır. Ebu bekir zamanında olsun, Ömer zamanında olsun Zeyd bu mutlu işe daima yardımcı olmuştur. Hazret-i Osman ihtilâflı olan nushaları toplatıp yaktırmak hususundaki arzusunu beyân etiği zaman, hiçbir muhalefetle karşılaşmamıştır. Bu-

---

(11) Bu konu ile ilgili hadisler Buharî'nin Sahih'inde ve Müslim'de, İbni Mes'ud, Ubey ibni Kâ'b ve İbni Abbas gibi İslâm'ın en yüzsek hadis râvilerine dayanmaktadır. Sadr ül-İslâm, C X., S. 246. Frants Buhl, İslâm Ansiklopedisi C. VI., S. 1012.; Cevdet Paşa, Kısas-i Enbiyâ, C. VI., S. 634-6. Clément Huart, Histoire des Arabes, C. I., S. 245. Arapça'da kıraat yerine harf kullanılıyor, haften murad olunan anlam ise diyelek yâni lehçedir. Hadislerde Kur'an yedi harf üzere nazil olmuştur denilmektedir.

gün en derin saygı ile muhafaza ettiğimiz ve okuduğumuz Kur'an Hazret-i Osman'ın hazırlattığı Kur'an'dır. İslâm'ın en büyük hasımları da bunu kabul etmekte tereddüt etmemektedirler. Böylece Kur'an'ın tam ve mükemmel mevsukîyeti meydana çıkmış oluyor.

Kur'an'ın nüshalarının hakîkîliği ve tahrife uğramadığı hususunda en müşkilpesent orientalistlerden **Nöldeke** bile Encyclopedia Britannica'da Muhammedîlik hakkında yazdığı maddede bu yoldaki olumlu savunmalarını esirgememiştir. Yine **Nöldeke** bugün elimizde bulunan Halife Osman nushalarının **Ubey ibn Kâ'b** ile **İbni Mes'ud** nüshalarının aynı olduğu inancındadır. Bu iki sahabinin nushaları ise Zeyd'in nushasından kopya edilmiş olmalıdır. Ancak **İbni Mes'ud** kendi nushasında **Fatiha** ile **Muavvazateyn'i** bulundurmamakta, **Ubey** ise Kur'an'a Hazret-i Muhammed tarafından söylenilen fakat ayet olmayan iki dua eklemektedir. Bunlardan biri Müslümanların **Vitir** namazlarında okudukları **Kunut** duası, öteki «Allahumme ihdena femen hediyet» kelimeleri ile başlayan dualardır. Bunların Kur'an ile bir alâkası yoktur. Hazret-i Muhammed bu duaları ashabına öğrettiğinden, o günden sonra sadece dua olarak okunması âdet hâlinde devam edegelmiştir.

B) **Hazreti Osman Devrinde Fitnenin Sebebleri :** Hz. Osman'ın altı yıl süren başarı ve şereflerle dolu devrini altı yıl da haksızlık, huzursuzluk ve kayırma devri izler. Bunun türlü nedenleri vardır:

a) **İlkelerden ayrılma :** Hz. Osman zamanındaki yeni kuşak, eski kuşak gibi züht ve takva sâhibi değildi; ilkelere sıkı sıkıya bağlanmıyordu. Peygamber zamanındaki kuşaktan pez az insan kalmıştı. Onlar da çok yaşlı bulunmaları sebebi ile bir kısmı inzivayı tercih etmişlerdi.

b) **Kureyşlilerin Kabile Asabiyeti :** Gene yeni kuşak ümmetin başına geçecek şefin, ancak Kueryş'den olabileceği inancını taşımaktaydılar. Gerçekten de Peygamber'in çağdaşları bu amaçla hareket etmişlerdi, ama asla bunu belli etmemişlerdi. Yeni kuşak Kureyş'in bütün öteki kabilelerden üstün olduğu iddiasını açıktan açığa savunmaktan çekinmiyordu. Kureyş kabilesi dışında kalanlar bu anlayışa karşı idiler. Ülkeler fethetmekte onların kılıçları parlamış, onların kanı dökülmüştü; Peygamber nasıl herkese eşit muamele yaptıysa şimdi de aynı olmalıydı. Bu tür tartışmalar doğudan,

batıya, tüm İslâm topraklarında dalgalanan İslâm bayrağını tehdit etmeyteydi.

c) **Mecusî ve Musevîlerin gizli mücadeleleri :** Eski Mecusîlerin amacı da yönetimi İranlıların eline geçirmekti. Musevîlerinki ise doğrudan doğruya İslâm'ı yıkmaktı. Bunun için bir takım dinî mezhepler yaratmak ve İslâm'ı içinden parçalamak gerekiyordu. Nitekim yahudi dönmesi **İbn ül-Sevda** adıyla tanınmış olan **Abdullah ibni Sebe,** İslâm kabileleri arasında Basra'dan Şam'a kadar dolaşmış ve **Sebeiye** adlı batıl bir mezhep kurmuş, Ali yandaşlarını Hz. Osman'a karşı kışkırtmıştır. (Bk. Cl. Huart, I., S. 246-247) O, Hz. İsa'nın yeniden dünyaya geleceğine nasıl inanılmakta ise, Hz. Muhammed'in de aynı şekilde dünyaya geleceğine iman edilmesini, onun yokluğunda da hayatta iken kendisine en çok yardım eden Hz. Ali'nin hilâfete geçmesi gerektiğini, Osman'ın haksız yere bu makamı elinde bulundurduğunu iddia etmekteydi. Bunun üzerine Basra'dan çıkarıldı, Kûfe'de de tutunamadı; Şam'da Ebu Zer ile Muâviye'nin arasını açmaya çalıştı. Orada da başarı sağlayamayınca Mısır'a gitti. Mısır vâlisi **Abdullah ibni Ebi Serh**'in deniz seferleri müminlerce hoş karşılanmadığından A. ibni Sebe'nin vaızları burada elverişli bir ortam buldu (12).

d) **Hz. Osmanın yumuşak huylu olması :** Hz. Osman akrabalarını ve Emevî soyundan olanları vâliliklere ve yüksek memurlukları kayırdığı ve ayrıca suçluları çabuk affettiği için devlet otoritesine büyük çapta zarar vermiş, özellikle bu husus onun aleyhine çalışanları çoğaltmıştı. örneğin: Hz. Osman, Hz. Ömer'in tâyin ettiği bazı vâlileri değiştirip yerlerine akrabasından, ehliyet ve iktidardan mahrum bir takım kimseleri getirdi; Mısır fatihi **Amr ibn ül-Âs**'ı Mısır'da refahı arttırdığı hâlde, devletin gelirlerini arttırmamış olmakla suçlayarak azledip yerine **Abdullah ibni Ebi Serh**'i tâyin etti. Bu, bir ara Hz. Peygamber zamanında dinden dönmüş ve bu sebeble de onun tarafından idamı emredilmiş olduğu hâlde, sonradan affedilmişti. Bu durum Peygamber soyundan gelenlerin Halife Osman'a gücenmelerine sebep oldu. **Mugîre bin Şube** ile **Sa'd ibni Ebi Vakkas**'ın azil sebebi ise beytülmalden bir miktar para aldıkları iddiası idi.

---

(12) İlk Şia mezhebi böylece Mısır'da ortaya çıktı ve pek çok yandaş buldu (bk. Clément Huart, Histoire des Arabes, C. I. S. 248; Cevdet Paşa, Kısas-i Enbiyâ, C. VI., S. 657).

Buna karşılık Hz. Osman'ın yakınlarından olan **Muâviye** ile **İbni Ebi Serh** eyâletlerinde adeta birer bağımsız hükümdar gibi idiler.

Emevîler'in savaşlar sonunda ummadıkları zenginliklere sâhip olmaları bundan da pek çok gurur duymaları ve Kureyş'ten olmayanları aşağı görmeleri, İslâm'ın unutturduğu eski kabilecilik duygularını yeniden alevlendirdi. Bunlara eklenen **Ammâr bin Yâsir** gibi seçkin bir sahabinin mesçitte bayıltılıncaya kadar dövülmesi, bir Kureyşli gelirken «Savulun yoldan» diye bağrılması, Medine etrafındaki genel otlakların Hz. Osman tarafından yalnız mirî hayvanlara ayrılması ve bunun gibi daha pek çok sebep, Hz. Osman'a karşı duyulan saygı ve bağlılığı iyice gevşetmişti.

C) **Hz. Osman'ın Şehid Edilmesi:** Hz. Osman'ın düşmanları sırasına girenlerden bir gurup da **İbni Mes'ud**'un gözden düşmesine kızmış olanlar ile Kur'an'ın eski nushalarının yakılıp resmî nushalarının çoğaltılmasına tahammül edemiyenlerdi (13). İbni Mes' ud, Hz. Osman'ın Kûfe'ye yolladığı resmî nushayı okumayı reddedip kendi nushasını okumakta israr etmiş; bu husus onun yaşadığı müddetçe kendi yandaşlarınca da izlenmişti. Esasen Kutsal Metnin okuyucu ve tefsir edicileri, yâni **Kurra**, resmî nushaların eyâletlere dağıtılmasından hoşnut kalmamışlardı; çünkü böylece **Kurra** kütleler üzerindeki merkezî iktidardan müstekîl sonsuz güçlerini yitirmişler, Halife ise Kutsal Metnin tek koruyucusu olarak meydana çıkıp hükûmet birliğini kurmuştu.

Hz. Osman yiğeni **Mervan**'a Afrika'dan gelen ganimet mallarının önemli bir bölümünü bağışladı. Cuma gün Selâ vermek âdetini çıkardı, **Mina**'da sünnetin hilâfına namazı dört rekât kıldı ve Hz. Peygamber'in mührünü kuyuya düşürdü diye de müminlerin sitemleri ile karşılaştı (14).

Hz. Osman devrini bir çıkmaza sürükliyen olaylardan biri, Kûfe'de baş gösterdi; şöyleki: Kûfe vâlisi **Said bin el-Âs** bir gece Kûfeli emirleri dâvet ettiği bir toplantıda «Irak Kureyş'in bir bahçe-

---

(13) Çünkü Kûfeliler Abdullah İbni Mes'ud'dan, Basralılar Ebu Musa'l-Eş'ârî'den, Şam halkı Ubey ibni Kâ'b'dan, humuslular ise Mikdad bin Esved'den öğrendikleri üzere Kur'an okumakta idiler. Bu durum her biri kendi okuyuşunun doğruluğunu iddia edenler arasında huzursuzluk yaratmıştı (bk. Cevdet Paşa, Kısas-i Enbiyâ, C. VI, S. 634).

(14) Kısas - i Enbiyâ, C. VI., S. 685.

sidir» gibi bir söz sarfedince, orada bulunan **Eşter el-Nehaî** bu söze karşı gelmiş, «Irakı biz kılıçlarımızla fethettik» diye cevap vermişti. Vâlinin zâbıta memuru, vâliyi koruyucu yolda şiddet göstermişse de, **Eşter** ve arkadaşları kendisini bayıltıncıya kadar dövdüler. Vâli ile bu ileri gelenlerin arası artık açılmış, şiddetli tenkîtler başlamış olduğundan, **Said** durumu Halife'ye bildirip bunların Kûfe'den sürülmesini rica etmişti. Halife'nin verdiği izin üzerine, kendine taraftar olmıyanları topluca Şam'a, **Muâviye**'ye islâh etmesi temennisi ile yolladı. Muâviye, içlerinde **Sâbit bin Kays, Sa'sa'a** ve **Urve** bulunan kişileri uzun tartışmalardan sonra, mantıkla islâh edemiyeceğini anlayıp Şam'dan uzaklaştırdı (15).

Kûfeliler bu sefer **Hâlid bin Velid**'in oğlu Hums vâlisi **Abdurrahman**'ın yanına gönderildiler. Abdurrahman bunları tehdit ile biraz sindirdi ise de kamu oyunda ayaklanma istekleri artık açıkça görüyordu. Hz. Osman, Arapların şeflerinden, çoğu Kureyşli olan kişileri dâvet edip ne yapmak gerektiğini onlarla görüştü. Bu sırada Kûfe'den Emevî şeflerin uzaklaştığını gören Hz. Osman'ın muhaliflerinden **Yezid bin Kays**, Hz. Osman'ı hilâfetten indirmek maksadıyla harekete geçti. **Abdullah ibni Sebe** ile mektuplaşanlar ona katıldılar. **Eşter**'in de kışkırtmasıyla ayaklananların sözle yola gelmeleri artık imkân sınırlarını aşmıştı. Vâliyi Kûfe'ye sokmadılar, durumu haber alan Hz. Osman Kûfelilerin isteğine uyarak **Ebu Musa el-Aş'arî**'yi Kûfe vâliliğine tâyin etti. Böylece Iraklıların ayaklanması önlenmiş oldu. Ama öteki eyâletler ihtilâle hazırlanmışlardı. Medine'dekilerin de çağırmaları üzerine Mısırlılar'dan bazıları Medine'ye gelip vâlileri **Abdullah bin Sa'd bin Ebi Serh**'den şikâyette bulundular. Hz. Osman vâliye bir tehdit mektubu gönderdi. Abdullah bin Ebi Serh ise bundan hiddetlenip şikâyetçilerden birini döverek öldürdü. Bu olay mevcut heyecan ateşini bir miktar daha körükledi. Mısır'da, Kûfe ve Basra gibi şehirlerde ayaklananlardan yedi ilâ sekizyüzer kişi birleşerek gûya Kâbe'yi ziyaret edecekmiş gibi 35/655-6'da yola girip Medine üzerine yürüdüler. **Kinâne bin Bişr** gibi kabile şefleri, **Eşter el-Nehaî** gibi ünlü kişiler de bunların aralarında idi. Medine'ye ilk ulaşanlar Mısırlılar oldu. Basralılar **Talha**'ya, Kûfeliler **Zübeyr**'e, Mısırlılar Hz. Ali'ye eğilimli oldukları hâlde, hepsi de Hz. Osman'ın hal'ini istemekte idiler. Bunlar Me-

(15) Clément Huart, Histoire des Arabes, C. I., S. 248; Cevdet Paşa, Kısas-i Enbiyâ, C. VI., S. 659.

dine'ye üç konak uzaklıkta durdular. Medine'de kendilerine karşı asker toplandığı haberini işitmişlerdi. Aralarından iki elçi seçip Medine'ye yolladılar. Bunlar **Ali, Talha, Zübeyir** ve Hz. **Ayşe** ile görüştüler. Hz. Ali ayaklananların barış yoluyla da olsa Medine'ye girmelerine izin vermedi; hatta bunlara karşı silâhlı kuvvetler tedârik etti. Mısırlılar Hz. Ali ile görüşüp Halife sıfatıyla kendisine biat etmek istedikleri zaman da Hz. Ali onların askerlerinin mel'ûn olduğuna dair bir hadis-i şerif bulunduğunu söyledi. Bu arada Basralılar **Talha**'ya, Kûfe temsilcileri de **Zübeyr**'e biat etmek istemiş ama Hz. **Ali** gibi bunlar da teklifleri reddetmişlerdi. Her üç birlik uzaklarda birleşip anlaştıktan sonra «silâhlara davranmayanlara amân» diye bağıran tellallar çıkartarak Medine üzerine yürüdüler. Herkes evine çekildi.

Bu sırada dünyanın o devir için hiç şüphesiz en kudretli devletine hükmeden **Hz. Osman** hükûmet merkezinde, dayanacağı küçük bir kuvvete dahi sahip olmadığı için **Dâr**'da kuşatıldı ve doğudan, batıdan gelen bu çeteler ile görüşmelere katlanmak zorunda kaldı. Bu arada **Talha bin Ubeydullah** (Cennetle müjdelenmiş olanlardandır) Hz. Osman'la şiddetli tartışmalara girmiş ve müminlerin anası **Hz. Ayşe** de Mısır vâlisi **Abdullah ibni Ebi Serh**'in azlini istemiş «Sen çekimser davranmışsın, hâlbuki o bunlardan birini öldürmüş, sen de kendi memurundan onların hakkını al» diye haber yollamıştı. Hz. Ali de sürekli olarak Halifeyi uyarmaya çalışmıştı; ama Hz. Osman'ın aldığı iyi kararları yeğeni ve kâtibi **Mervan** her zaman tersine çevirmekte hünerli idi.

Hz. Osman 30 gün kadar Medine mescidinde imamete devâm etmiş ve isyancılar da onun arkasında namaz kılmışlardı; yalnız hac zamanı geldiğinde kendi yerine hac emiri olarak **Abdullah ibni Abbas**'ı tâyin etmek zorunda kalmıştır. Eski sahâbeden ve Hz. Osman'dan yana olanlardan birçoklarının Medine'lilerin yardımına hazırlandıklarını duyan Mısırlılar ve Iraklılar bir an önce sonuca varabilmek amacı ile daha sıkı bir kuşatma tedbiri almaya ve Hz. Osman'ın hal'ine karar verdiler. Medine halkı da artık camiye gitmekten vazgeçti; evlerinde, dışarda silâhlı bir hâlde bulunmağa itina gösterdi. Bu gergin havayı sürdürmenin doğuracağı kötü sonuçlardan Müslümanları korumak amacı ile Hz. Ali, aralarında cennetle müjdelenmiş olanların da bulunduğu Muhâcirin ve Ensâr'dan 30 kişi ile birlikte anlaşmak üzere isyancıların yanına gitti. Ayaklananların Hz. Osman hakkındaki sözleri son derece sert oldu.

Ama onların hemen hemen bütün istekleri kabul edildi; zâlimlerin cezalandırılacakları, daha önce alınmış sert tedbirlerin kaldırılacağı, vâlilerin değiştirileceği kendilerine vâdedildi. Halife'nin barış sever tutumu karşısında Mısırlılar silâhlarını bıraktılar ve memleketlerine doğru yola girdiler. **Abdullah ibni Ebi Serh** azledildi yerine **Ebu Bekir**'in oğlu Muhammed vâli olarak Mısıra yollandı. Yolda **el-Ariş** konak yerinde durumu şüphe uyandıran bir siyah köle yakalanıp sorguya çekildi. Üzeri aranıp kuru bir mataranın içine saklanmış, Halifenin mühürü ile de mühürlenmiş bir mektup bulundu, bunda «**Muhammed bin Ebi Bekir** ve yanındakiler Mısır'a gelince onları idam etmek için imkân ara, ellerindeki fermanı yok et ve yeni bir emir gelinceye kadar eski vâzifende kal» deniliyordu. **Muhammed bin Ebi Bekir** bu mektubu yanındakilerin mühürleriyle de mühürlettikten sonra içlerinden birine emanet etti (16).

Mısırlılar hışımla ve öç alma kararı ile geri, Medine'ye, döndüler. Hz. Osman'a kefil olup baş kaldıranlara teminat veren Hz. Ali derin bir utanç içinde kaldı. Medine'de artık Hz. Osman'ı koruyacak kimse kalmamıştı. Kûfeliler, Basralılar bu olayı daha yolda iken duyup geri dönmüşlerdi. Hz. Osman mührün ve kölenin kendisine ait olduğunu, fakat böyle bir mektup yazmadığını yeminle teyid etti. Ayaklananlar, hatta Medine'deki Umeyyeliler **Mervan**'ın cezalandırılmasını ondan istediler. Hz. Osman buna yanaşmadı. O zaman Medine'liler «Mademki senin isteklerinin tersine böyle işler yapılabiliyor, o hâlde sen hükümdar değilsin, istifa et» dediler. Hz. Osman Tanrının kendisine uygun gördüğü iktidar kisvesini bırakmayacağını söylemek suretiyle istifa teklifini gururla reddetti.

İşte bundan sonra onu çok sıkı bir şekilde evinde (Dar) kuşattılar; öyleki oraya gerekli suyun taşınmasına bile izin verilmedi. Hz. Ali oğullarını onun kapısını korusunlar diye nöbete soktu. **Ebu Hureyre** gibi sahâbiler yatıştırıcı, arabulucu olarak çaba gösterdiler ama, faidesi olmadı. Bu heyecanlı kalabalığın ortasında Hz. Osman odasına çekilmiş sessizce Kur'an okumaya dalmıştı. Yanında sâdece eşi **Naile** vardı.

Daha çok zaman yitirmenin doğru olmıyacağını hesaplıyan **Muhammed bin Ebi Bekir** (17) ve yanına aldığı birkaç kişi H. 35 yılı-

---

(16) Mes'udî, Müruc üz-Zeheb, C. IV, S. 278'de yazının Mervân'a ait olduğunu onlar tanıdılar denmektedir.

(17) Muâviye Suriye'den bir yardımcı kuvvet göndermekteydi. Mes'udî, Müruc üz-Zeheb, C. IV., S. 279; Sadr ül-İslâm, C. X., S. 308.

nın son günlerinde (656 Haziran) Hz. Osman'ın evine bitişik bir evden duvarı aşarak onun odasına girdiler ve onu şehid ettiler (18). Engel olmak için gayret eden Naile'nin parmakları kesildi. İçeri girenler **Muhammed bin Ebi Bekir**'den başka, kesin olmamakla birlikte, **Kuteyre, Sudan bin Hamran,** (19) **Kinâne bin Bişr** ve **Gâfikî** idiler. Hz. Osman'ın kanı Kur'an-i Kerim üzerine aktıktan sonra «fitne kapısı artık açılmış değil, bundan böyle kapanmamak üzere kırılmıştır».

Ayaklananlar içeriye girdiler, eşyaları yağma ettiler. Hz. Osman'ın naşı hemen o gün kaldırılamadı; üç gün ortada kaldı. **Naile'**nin ısrarlı ricaları sonunda iki yakın arkadaşı onu hazırlamak için, Hz. Ali'den izin aldılar. Cenazeyi taşlamak için yollara toplanmış bulunan halk da Hz. Ali'nin emri ile dağıtıldı; ama Hz. Osman ancak geceleyin Medine'de **Bakı'** adlı mezarlığın yakınlarında duvarla çevrili bir yere defnedildi (20).

Hz. Osman'ın katli İslâm tarihinde, hemen hiçbir olayın yaratamadığı sonuçlar doğurdu. Artık bundan sonra din devletinde iktidarın kimin hakkı olduğu sorunu kılıçla hallolundu.

Başındaki imamla temsil edilen ümmetin iğreti birliği ancak zorla korunabildi. Gerçekte ise cemaat çözüldü ve her zaman siyasî bakımdan tutunmaya çalışan ve kendi imamları için, resmen hüküm süren halifeye karşı silâha davranan bir takım partilere bölündü. Bu yüzden iç savaşa **fitne** denildi. Bu durum gerçek dindarlar için çok üzücüydü. Bunlar birşeye karışmıyacak olsalar İslâmın hak yolundan gitme emrine uymamış olacaklar, bir yanı tuttukları takdirde ise müminlerin ancak kâfirlere karşı savaşabilecekleri ve bir-

---

(18) Bu sırada Hz. Osman'ın sakalına yapışan Muhammed bin Ebi Bekr'e Hz. Osman «baban bu hâlini görseydi acaba ne derdi» diyince Muhammed utanıp dışarı çıkmıştı. Bk. Mes'ûdî, a.g.e., C. IV., S. 280.

(19) Mes'ûdî bu adı Sa'd bin Humran olarak yazmaktadır bk. C. IV, S. 282.

(20) İbni Hacer, İsâbe, C. III., S. 456; Yâkut Hamavî, Mu'cem ül-Buldân, III., S. 363; Cevdet Pş. a.g.e., C. VI. S. 688; Wellhausen, Arap devleti ve sükutu, S. 23. Onu bazı kişiler Bakı' denilen müslüman mezarlığına defnetmeğe bırakmadılar. Bakı'in hemen yanında bir yahudî mezarlığı vardı, oraya gömdüler. Daha sonra I. Muâviye zamanında bu duvarlar yıkıldı ve Müslüman mezarlığı ile Yahudî mezarlığı birleştirildi; Osman'ın bulunduğu tarafa Umeyyeoğulları mezarlığı denildi. Bk. Taberî, C. III., S. 616.

birlerinin kanını dökmemeleri gerektiği yolundaki temel ilkeye aykırı hareket etmiş olacaklardı.

3. — **Hz. Ali'nin halifeliği ve siyasî partilerin doğması**: Peygamber'in Müslümanlar arasında büyük bir nüfuza sâhip olan damadı ve amcası oğlu Hz. Ali, Hz. Osman'ın şehit edildiği gün camide Halife olarak biatı kabul etti. Ancak biat merasiminde **Talha** ile **Zübeyr** bulunmamışlardı. Bunlar sonradan, bir rivâyete göre, baskı yapılarak Hz. Ali'ye biat ettirilmişlerdir (21). Hz. Ali'nin hilâfeti kabulü Mısırlıları memnun etmiş ise de Kûfe ve Basralıları kızdırmıştı. Talha ve Zübeyr, Hz. Ali'ye biran önce Hz. Osman'ın katillerini bulmayı ve cezalarını vermeyi telkîn ettiler. Hz. Ali heyecanın yatışmasını beklemeği gerekli görüyordu. Hz. Osman zamanında idaredeki bozuklukları iyi karşılamıyan **Hz. Ayşe**, onun ölüm haberini alır almaz Mekke'ye gidip kardeşi Muhammed'in katillere yol göstermiş olmasına rağmen, Hz. Osman'ın kanını dâva etmeğe koyulmuştu. Hayatta iken Hz. Osman'ı şiddetle tenkît edenlerden **Talha** ve **Zübey** de Hz. Ayşe'nin yanına koştular. Gerdanlık meselesinden (yâni **İfk** olayından) Hz. Ali'ye kızgın olan **Hz. Ayşe**'nin etrafında türlü zihniyetlere sâhip insanlar toplanmağa başladı. Bunlar kendilerinden daha çok güçlü olan Medinelilere karşı duramıyacaklarını bildiklerinden, Arap yarımadasını bırakıp ilişkilerinin bulunduğu Basra'ya gittiler. Orada kendilerine yandaşlar aradılar. Bir soğuk ve karanlık gecede Basra mescidinde kırk kişiyi öldürüp vâliyi hapsettikten sonra Basra'ya sâhip oldular (22). **Abdullah ibni Zübeyr** «Biz Osman'ın kanı için kan döküyoruz» diyerek kendini haklı göstermeğe çalışıyordu.

---

(21) Biatten çekinenler arasında Sa'd ibni Ebi Vakkas, Muhammed bin Mesleme, Zeyd bin Sâbit, şair Hassan bin Sâbit, Ebu Sa'id el-Hudrî, Mugîre bin Şu'be, Usâme ve daha başkaları da vardı.

(22) Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, N. Çagatay çevrisi, S. 68. Basra vâlisinin öldürüldüğünü yazarsa da, bu doğru değildir, Bk. Taberî Zotenberg çevrisi, III., S. 642.

Hz. Ayşe'nin böyle bir zamanda İslâmlar'ı bölücü bir harekete girişmiş olması bunu hoş görmeyen Beni Sa'd'lı bir kızın «Osmanın katli, senin bu deve üzerinde kendini silâha hedef etmenden daha ehvendir. Sana karşı duyulan saygıyı yok etme, evine git otur.» demesine vesile olmuştur, bk. Mes'ûdî, C. VI, S. 292; C. Huart, histoire des Arabes, C. I., S. 250-1; Brockelmann, a.g.e., S. 68-9; Wellhausen, Arap Devleti ve sukutu, F. Işıltan çevrisi, S. 24, v. öt.

Bu sırada hapsettikleri Basra vâlisi **Osman bin Hanif** de kaşları ve sakalı yolunmuş olarak bırakıldı (Taberî II, S. 639-640). Gene bu sırada onlardan önce Basra'ya ulaşmak niyetiyle harekete geçen Hz. Ali'ye Medine'de bulunan Basralı ve Kûfelilerden 900 gönüllü katılmıştı. Medine'yi terketmesini sağlık veren **Abdullah bin Selâm**, Hz. Ali'nin adamlarının hücumundan kendisini zor kurtardı. Hz. Ayşe, Talha ve Zübeyr'in kendinden önce Basra'ya ulaştıklarını haber alan Hz. Ali'ye yol boyunca **Tayy** ve başka kabilelerden birçok savaşçı katıldı. Kendisinin yanına oğulları Hasan ve Hüseyin, eshâbdan **Ammâr bin Yâsir** ve piyade kuvvetlerine komutan tâyin ettiği **Muhammed bin Ebi Bekir** (yâni Hz. Ayşe'nin kardeşi) bulunmaktaydılar. **Zikar** denilen yerde yüzü yolunmuş olan Basra vâlisi Osman bin Hanif onları karşıladı. Hz. Ali bir yandan da Kûfe'de oturan **Ebu Musa el-Eş'arî**'yi kandırmak için elçiler gönderdi. Ebu Musa ise yansız kalmakta direndi. Hz. Ayşe de Kûfe'lilere mektup yazıp yardım istedi, ama Hz. Ali'nin oğlu Hasan ve Ammâr bin Yasîr, Kûfelilerden 900 kişi bularak Emir ül-Müminînin yanına geldiler. **Abdülkays**'lar ile **Bekir bin Vâil**'ler de bunlara katıldılar. Uzun görüşmeler, tartışmalar, hatta çarpışmalar sonunda Irak'ı siyasî bakımdan üçe ayrılmış görüyoruz: 1) Tarafsız kalanlar; 2) Hz. Ayşe, Talha ve Zübeyr'den yana olanlar; 3) Hz. Ali'yi tutanlar. Kûfe'de oturanlar **Mudar** ve **Rebia** kabileleri Hz. Ali'ye, Basra'da oturanlar Hz. Ayşe'ye yardımcı oldular. Hz. Ayşe'nin bir kardeşi kendi yanında, öteki Hz. Ali'nin yanında idi. Bu durumu gören eshabdan bazılarının tavsiyeleri üzerine Ali, **Ka'ka'a**'yı Basralılara özel bir mesaj ile yolladı. **Ka'ka'a** ümidin üstünde bir kolaylıkla başarı sağlamış göründü.

A) **Cemel olayı:** Bütün sünnî râvilerin birleşmiş göründükleri bir rivâyete göre **Abdullah ibni Sebe** bu anlaşmanın gelecekte kendisi için doğuracağı zararları göz önünde tutarak bir gece askerleri ile Talha ve Zübeyr'inkilere baskın yapmış ve bunu Ali'nin askerleri tarafından yapılmış bir baskın gibi göstermiştir. 9 Aralık 656'da yeniden başlayan çarpışma her iki yan için ağır yitiklere sebep olmuştur (23). En gözde sahâbiler bu çarpışmada karşılıklı birbirlerine ok yağdırdılar.

---

(23) Abdullah ibni Sebe'nin çabası olmasa da bu savaş ergeç patlak verecekti, çünkü Ka'kaa'nın barış vadi almasından sonra bile her iki partiye mensup olanlar arasında halâ çarpışma isteğinde olan önemli sayıda insan vardı, bk. Cevdet Paşa, a.g.e., C. VII., S. 25 v. öt.

Savaşın başında Hz. Ali atını Zübeyr'e doğru sürüp ona Peygamber'in bir hadisini (24) hatırlayıp hatırlamadığını sormuş, Zübeyr de hadisi hatırladığı için üzülmüş ve savaştan vazgeçmiş ise de oğlu Abdullah onu korkaklık ile suçlayarak bir kez daha savaşa sokmuş, sonunda Zübeyr savaş meydanında kalmıştır. Talha ise Zübeyr'den az önce **Mervân bin Hakem**'in attığı bir okla ölmüştü.

Başı boş kalan askerler Hz. Ayşe'yi alıp iyice zırhlanmış mahfasına oturtmuşlar, mahfayı da bir devrinin üzerine yerleştirmişlerdi. Artık kaçan savaşçılar devenin etrafında toplanıyorlar ve şaşılacak bir fedakârlıkla Hz. Ayşe'yi koruyorlardı. Devenin yularını tutan biri yere düştükçe bir başkası hemen onun yerini alıyordu. Böylece Hz. Ayşe'yi koruyanlardan bir rivâyete göre 70, bir başka rivâyete göre de 40 kişi ölmüştür. Sonunda Hz. Ali'nin bir işareti üzerine devenin arka ayaklarına vuruldu, deve yere düştü, Hz. Ayşe de bu suretle esir edildi (25). Kardeşi Muhammed onun muhafazası ile görevlendirildi. Hz. Ali ganimet mallarına dokundurmadı. Kırk kadının eşliğinde Hz. Ayşe Medine'ye yolcu edildi. Ayşe önce Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra bütün hayatı boyunca Medine'de bir köşeye çekilip pişmanlık acıları çekti.

B) **Muâviye ile çatışma ve Sıffîn savaşı :** Ali, Cemel vakasından sonra Kûfe'ye gitti; buradan bütün imparatorluğu egemenliği altına almaya çalıştı. Mısır, Arabistan ve İran'a bir zaman için gönderdiği vâlileri ile bunda başarıya ulaştı. Ama kuvvetli hasmı geriye bırakmaya mecbur oldu. Eğer onu da yenebilseydi ayrılıklar kalkacak ve İslâm imparatorluğunun tarihi bambaşka bir yol izliyecekti. Bu hasım Şam vâlisi Muâviye idi.

Muâviye'ye gelince zengin bir hazineye sâhipti. Son derece mâhir bir siyasî olduğundan para ile satın alabileceği kimseleri ve fikirlerinden yararlanması mümkin olanları kendine bağlardı. Hz. Osman, Emevî, Muâviye de Emevî idi. Hz. Osman'ın şehadeti Emevîler'in sonu olmak gerekirdi ama Muâviye'nin siyasî dehası sâyesinde aksi oldu. Osman'ın katlini o, Hz. Ali'ye yükledi. Osman'ın kanlı

(24) Hz. Peygamber «Bir gün sen haksız yere Ali ile mücade edeceksin» demiş.

(25) Sâdece bir gün süren savaşta iki taraftan 13.000 kişi ölmüştü, Mes'ûdî, müruc, C. IV., S. 305, 306; Taberî, III., S. 657; İbn Tiktaka, el-Fahrî, S. 140 v. öt.

gömleği ile Naile'nin parmaklarını gösterip halkı heyecanlandırdı. Suriyeliler eski Gassanî idaresinde yaşamış ve Grek- Roma nüfuzunu tanımış, düzen ve disipline, itaat etmeğe oldukça alışık bir toplum idiler. Bunun için Ebu Sufyân'ın oğlu Muâviye yirmi yıl boyunca Suriye vâliliğini, halkı memnun ederek, elinde bulundurabilmişti. Şimdi ise Hz. Ali'nin Şam'a yeni bir tâyin yapmasına boyun eğmeği ve ona biatı aklından geçirmiyordu. Gerçi hilâfet üzerinde bir iddiası da yoktu, ama Osman'ın öldürülmesi ile kendi iktidarının bitmiş olmasını kabul etmiyor, ihtilâle rağmen mevkîini muhafazaya devam ediyordu. Şehit edilen Halifenin yiğeni olmasından ötürü onun intikamını almayı sağlıyabilirdi.

Hz. Ali ile emir Muâviye savaşa başlamadan önce bir kez daha barış yolunu aradılar. Bunun için Hz. Ali, **Cerir bin Abdullah**'ı Muâviye'ye göndererek onu biata dâvet etti. Yazdığı mektupta Ensar ve Muhacirin'in ittifakla kendisine biat ettiğini, şâyet kendisi biat etmiyecek olursa, bunun savaşla elde edileceğini ona hatırlatıyor ve Hz. Osman hakkındaki iddialarının birer hile ve hud'a olduğunu bildiriyordu.

Muâviye aradığı fırsatı böylece bulmuş oldu. Haşimî olan Ali' ye karşı eskiden beri mevcut olup da unutulan Haşimî-Emevî rekabetini yeniden canlandırarak Emevîleri kışkırttı; yanında deha sâhibi kimseler vardı : **Amr ibn ül-Âs, Mugîre bin Şube, Ziyad ibni Ebihi** gibi. Ayrıca şairler, hatipler, vâizler hep Muâviye'nin dâvasını savunuyorlardı.

Hz. Ali önce **Abdullah bin Abbas**'ı **Yemen'e, Yâla bin Umeyye**'nin yerine yolladı. Basra vâliliğini **Osman bin Huneyf**'e, Kûfe vâliliğini ise **Ebu Musa el-Aş'arî**'den alıp İbni **Şihab**'a verdi, (daha başkaları için Bak. Belâzûrî, II, 141).

Öte yandan Mısır'ı kendine bağlıyabilmek amacı ile **Kays bin Sa'd**'ı oraya tâyin ederek birliklerle Nil ülkesine gitmesini emretti. Kays bin Sa'd bu emre rağmen yanına scdece yedi kişi alarak gitti; orada bir hutbe okudu. Bunda Peygamber'den sonra en hayırlı kişi olarak tanıdıkları Ali'ye biat etmelerini tavsiye etti. Mısır'da hemen herkes bu teklifi kabul edip Hz. Ali'yi halife tanıdı. Tanımayanlardan meydana gelen bir gurup üzerinde baskı yapılmadı. Kays onları hediyelerle zararlı olmaktan alakoyabildi. Muâviye, Hz. Ali'nin birgün Şam'a hücum edeceğini bildiği için önceden davranıp ona karşı çıkmanın gerekli olduğu kanısındaydı;

ama arkasında Kays bin Sa'd'ı bırakmanın tehlikeli olabileceğini düşünmüş, onunla dost olma çarelerini aramıştı. Bunda başarı sağlayamayınca Muâviye hileye baş vurmuş, Kays bin Sa'd'ın kendisine, Şam halkı ile beraber olduğuna dair, mektuplar yazdığını ilân ettirmişti. Hz. Ali buna inanmak istemedi ise de yanındaki adamlar onu Kays'ı azle kışkırtmışlar, yerine Hz. Ayşe'nin kardeşi **Muhammed bin Ebi Bekir**'i Mısır'a vâli tâyin ettirmişlerdi (26).

Muhammed bin Ebi Bekir, Mısır'ı Kays bin Sa'd kadar ehliyetle yönetememiş, Hz. Ail'ye biatten çekinmiş olanlara baskı yapmış, bu davranış ise Muâviye'ye yandaşlar kazandırmıştı.

Amr ibn ül-Âs da iki oğlunu zorla kandırarak yanına alıp Şam'a gelmiş ve Hz. Ali aleyhine Muâviye ile bir anlaşmaya varma karşılığında müstakbel Mısır vâliliğini garanti etmişti (27). Bu arada Hz. Ömer'in büyük oğlu **Ubeydullah** da Hz. Ali'ye biat etmeyip Şam'a gitmişti (28). Bu durum karşısında Ali savaşı kaçınılmaz gördü. Fırat boylarına geldiği zaman Suriye ordusuyla karşılaştı. Muâviye de Irak sınırında **Sıffîn** denilen yerde ordusunu mevzilendirdi.

Hz. Ali savaşmadan önce barış yollarını aradı. Elçiler yolladı. Muâviye cevabında **Osman**'ın katillerinin teslimini istedi. Hz. Ali, Muâviye'nin elçisine, birgün sonra gelmesini söyledi. Ertesi gün 10 000 askerle elçinin karşısına çıktı. Askerler, elçiye «biz hepimiz Osman'ın katilleriyiz» diye bağırdılar. Hz. Ali katilleri bulup teslim etmenin imkânsız olduğunu gördüğünü, Muâviye'nin haksız inadından vazgeçmesi gerektiğini, kendisinin Hz. Osman'ın katlinde zerre kadar ilgisi bulunmadığını elçiye söyledi (29).

Sıffîn yakınında yerleşen Muâviye, Hz. Ali ordusunu sudan yoksun bırakacak bir tedbir uygulamak istedi. Bunu farkeden Hz. Ali daha önce davranarak Muâviye ve askerlerini susuz bıraktı. Fakat Hz. Ali, Muâviye askerlerinin kullanmalarına engel olunma-

---

(26) Taberî, III., S. 667.

(27) Mes'ûdî, a.g.e., C. IV. S. 298.

(28) Ubeyudllah babasının katili Hürmüzân'ı katlettiği zaman Hz. Osman onu diyet verip kurtarmıştı. Hz. Ali halife olunca, Ubeydullah'a kısas uygulanması gerekli olduğunu söylemesinden ötürü Ubeydullah ona biat etmemiş olmalıdır.

(29) Sadr ül-İslâm, C. IX., S. 77-8.

masını emretti. İki taraf askerleri su almaya çıktıkça karşılaşıyor, konuşuyor, hatta birbirlerini ziyaret ediyorlardı. Bu durum barışın yakın olduğu kanısını uyandırıyordu. Hz. Ali bir kere daha barış teşebbüsünde bulundu; ama başaramadı. Rivâyete göre bu barış teşebbüsleri her iki taraf hafızları, bilginleri, erdemlilerince seksenbeş kez tekrarlanmıştır. Gene de bütün bu uğraşmalar boşuna olmuştu. Bu yüzden savaş üç ay kadar geri kalmıştı. Sonunda Hz. Ali, Kûfe'li süvârilere komutan tâyin ettiği **Eşter** ile öteki komutanlarından **Ammar bin Yâsir, Kays bin Sa'd, Haşim bin Utbe**'yi savaş alanına çıkardı. Bunlar birer gün sabahtan akşama kadar savaştılar. Sonra, topluca bu âsilere saldırmak gerekli olduğu yolunda Hz. Ali bir hutbe okudu.

Sonunda, 36 yılı (656 M.) Zilhiccesinde çarpışma başlayıp bir ay sürdü. Muharrem ayı gelince savaş durduruldu. Ali'nin ordusu gene hep birlikte Osman'ın katilleri olduklarını öne sürdüler. Muâviye ise katiller teslim edilirse biat edeceğini söyledi. Savaş yeniden başladı, iki yan birbirlerine öyle merhametsizce işler yaptılar ki, Hz. Ali Müslümanlar'ın kanlarının akmaması için, Muâviye'yi kendisiyle düelloya dâvet etmişti. Amr ibn ül-âs, Hz. Ali'nin bu teklifinin doğru olduğunu Muâviye'ye hatırlatmış ise de Muâviye ona «sen iyi bilirsin ki, bu işin sonu ya mahvolmak ya hapsolmaktır cevabını» vermişti. Amr, şerefini kurtarması gerektiğini söyleyince de, onu kendi iktidarına göz dikmekle itham etti. Bir bakıma bu doğru idi de. Başka bir rivâyet Muâviye'nin Amr'ı kendi yerine Hz. Ali ile çarpışmaya zorladığı, Amr'ın bunu kabul etmek zorunda kaldığı, fakat Ali'nin Amr'ı tanıdığı ve Muâviye için küçültücü sözler söylediği yolundadır (30).

Hz. Ali'nin ordusunun üstün gelmek üzere olduğunu anlayan Muâviye, hezimeti kabul etmek üzereydi ki, şeytan gibi kurnaz olan Amr ibn ül-Âs bir hiyleye baş vurdu. Hiyle şu idi: Kur'an cüzlerini ve sayfalarını mızraklar üzerine takmak. Öyle yaptılar ve beş asker önce, mushaflar mızrakların ucunda, iki taraf arasında Kur'an hakem olsun diye bağırdılar. Ali ve bazı akıllı şahsiyetler bunun bir hiyle olduğunu anladılar ve gene de hücum edilmesini fikrini ileri sürdüler. Ön safta bulunan mutaassıp dindarlar Kur'an karşısında silâhlarını bıraktılar; onları taklit edenler oldu, bunlar halifeliğe

---

(30) Taberî, Zotenberg çevirisi, III., S. 680; Mes'ûdî, C. IV., S. 370 v. öt.; Cl. Huart, Histoire des Arabes, C. I., S. 253.

kimin lâyık olduğunu kılıçla değil Kur'an hükümleri ile tâyin etmeyi salık verdiler. Hz. Ali buna itiraz edince, onu da Hz. Osman'ın akîbetine uğratmakla tehdit ettiler (31). Dâvanın hakem yoluyla halline karar verildikten sonra Şamlılar, **Amr ibn ül-Âs**'ı, Iraklılar ise **Eş'as bin Kays**'ı hakem yaptılar. Eş'as hakemliği Ebu Musa el-Eş'arî'ye devretti. Bu sırada Ebu Musa el-Aş'arî, Şam dolaylarında bir köyde inzivaya çekilmiş bulunuyordu. Iraklılar ona bir elçi göndererek çağırtmışlardı. Iraklıların uzun tartışmalardan sonra verdikleri karara göre Hz. Ali ve Muâviye kendi dilek ve gönül rızaları ile Ebu Musa'yı ve Amr'ı hakem tâyin etmiş oldular. Onların kitap ve sünnet üzre verecekleri kararı kabul edeceklerini açıklıyan bir anlaşma yapıldı. Anlaşma 13 Sefer 37/31 Temmuz 657'de resmen imza edilmişti. Eş'as bin Kays bazı kabilelere, yapılan andlaşmayı anlatırken bunlardan birkaçı ona karşı ayaklanmış sonra da Şam askerlerine hücuma kalkmışlardı (32). Allah'dan başka kimse hakem olamaz diyerek Murâd, Dabbe, Temîm kabileleri de bunlar gibi itirazlarda bulunmuşlardı. Ayrıca birçok kimse de Ali'ye baş vurarak hakem usûlünden vazgeçilmesini tavsiye etmişlerdi.

İki hakem **Dûmet ül-Cendel** (veya **Azruh**)'de 400 tanık ile birlikte buluşacaklardı. İktidar mücadelesinin doğurduğu gerginlikten üzülerek bir müddetten beri inzivaya çekilmiş olan **Abdullah bin Ömer, Sa'd ibni Ebi Vakkas, Mugîre bin Şube,** hakemlerin verecekleri kararı merak ettikleri için Dûmet ül-Cendel'e gelmişlerdi.

İki hakem bir araya gelince görüşmelere başladılar. Ebu Musa el-Eş'arî'nin fikri Hz. Ali'yi de Muâviye'yi de imametten yâni hilâfetten uzaklaştırıp, Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ı hilâfet makamına geçirmekti. Ama Amr ibn ül-Âs, «Muâviye'den ne kötülük gördük?» diye Muâviye tarafını tutmakta idi. Ebu Musa ise Hz. Ömer'in dedikodulu mücadelelere girmemiş, adını lekelememiş olan oğlunu başa geçirip, babasının devrini yeniden canlandırmak istiyordu. Sonunda her ikisi de şöyle bir karara vardılar. Hz. Ali ve Muâviye'yi halledip yeni Halife'yi seçmeyi bir şuraya devretmek.

---

(31) Cevdet Paşa, Kısas-i Enbiya, C. VII., S. 97.

(32) Hz. Ali ile Muâviye arasındaki bu savaş tahminen 110 gün sürmüş, her iki fırkadan 70.000 kişi ölmüştür. Mes'ûdî'nin dediğine göre 40.000'i Suriyeli, 25.000'i Iraklı, Müruc üz-Zeheb, IV., S. 295; Sadr ül-İslâm, C. IX., S. 85; Cevdet Paşa, C. VII., S. 99. Wellhausen, Arap Devleti, S. 26.

Bu sırada Amr'ın hilekâr olduğunu bilenlerden bir iki kişi Ebu Musa'yı, hal' işinde Amr'dan önce birşey söylememesi yolunda uyarmışlarsa da Ebu Musa, birlikte karar aldıklarını, bu kararın dışında birşey yapılmıyacağını bildirerek dürüst hareket etmiştir. İki taraf karşı karşıya gelip hükmü tebliğ etmek istediklerinde, Amr, Ebu Musa'nın yaşını ileri sürerek, önce onun konuşmasını sağladı. Ebu Musa, Tanrı'ya şükredip sonra Hz. Ali'yi hal' etmişti. Arkasından sözü alan Amr da Hz. Ali'yi hal' ettiğini, buna karşılık Muâviye'yi halife naspettiğini, (33) çünkü onun Hz. Osman'ın vârisi bulunduğunu, yâni Osman'ın kanını onun dâva edebileceğini ilân etti. Buraya kadar anlattığımız tarihî olaylara bakarak Ebu Musa el-Eş' arî'in çok saf bir insan olduğu inancına varılabilir; ama Ebu Musa, gerektiği gibi, tam bir dürüstlük içinde hareket etmiştir. Karşı tarafın hiylesini düşünmek, onlardan şüphe etmek aklına gelemezdi. Amr ibn ül-Âs'ın hareketi ise bir politik zafer sayılamaz; onun yaptığı hareket gayeye ve alınan kararlara tamamiyle aykırıdır.

C) ,a) **Haricilerin sebep olduğu fitne :** Sıffîn savaşından sonra meselenin hakeme intikalinden Hz. Ali'ye kızan ve Kûfe'ye dönerken onun ordusundan ayrılan 12000 kişi Kûfe yakınındaki Harura' da oturmuşlardı (34). Hz. Ali bunlara **İbni Abbas**'ı gönderdi ise de gönüllerini alamadığından bizzat kendisi kalkıp gitmiş ve bunları birlikte Kûfe'ye gelmeğe razı etmişti. Bundan sonra hakemi kabul etmenin küfür sayılacağı ortalığa yayıldı. Hz. Ali bunu tekzib ederek önce harpten vazgeçmek istiyenlerin kendileri, daha sonra bunun aksine harekete geçenlerin yine kendileri olduklarını söyledi. Bunlara mensup olan birisi «La hakeme il'Allah» diye bağırdı (35), bir başkası da «Allah'a şerik koştuğun takdirde say ve amelini akamete uğratacağını sana da senden öncekilere de vahyetmiştik» âyetini okudu. Hz. Ali de buna gene bir âyetle cevap verdi. Demek oluyor ki, bunlar Hz. Ali'nin hakemi kabul etmesini şirk sayıyorlardı. Onlara göre hakem yalnız Allahtır. Sayısı gittikçe artan ve Hz. Ali'den yüz çevirmeğe başlıyan bu parti mensuplarına **Haricîler** (Bk. Massé, l'İslâm, S. 44; Lammens, étude sur le siècle, S. 154) denildi. Bunlar aralarında toplanıp **Abdullah bin Vehb bin Râsibî**'ye

---

(33) İbni Tiktaka, el - Fahrî, S. 150.

(34) Henri Massé, l'İslam, S. 144 v. öt. Bundan ötürü onların ilk adı **Harûrîler**'dir.

(35) Mes'ûdî, a.g.e., C. IV., S. 295 v. öt.; Huart, C. I., S. 254; Frants Buhl Sıffîn maddesi, İA., X., S. 552; Wellhausen, Arap Devleti, S. 30 - 2.

biat ve Basra, Kûfe, Anbar ve Medain'deki yandaşları ile birleşerek Nehrevân'da toplanmışlar hem Ali hem Muâviye'ye baş kaldırmışlardı. Hak uğruna ortaya atılan Iraklılardan bir parti önce Osman'a sonra Âyşe'ye ve şimdi de Suriyelilere karşı mücadelelere girmişlerdi. Böylece Hz. Peygamber'in ümmeti parçalanmıştı. Ancak gene de Hz. Ali'ye bağlı kalan bir kütle vardı. Bu da **Şia**'ydı.

b) **Nehrevân savaşı :** Haricîlere göre hakem tâyin etmek küfürdü. O hâlde Ali ve Muâviye'nin hakem tâyin etmeleri bu hakemlerin hüküm vermeleri de küfür sayılırdı. Bu akîdeyi kabul etmeyenlerin de katledilmeleri gerekirdi. Bu yüzden kendi inançlarına uymıyan müslümanları türlü işkencelerle öldürüyorlardı. Hz. Ali bunlara nasihat etsinler diye **Kays bin Sa'd** ile Hz. **Eyyub el-Ensarî**'yi gönderdi. Fakat bu tedbir fayda vermedi. Bunun üzerine Hz. Ali bunları tedip yoluna gitti. Önce gene de bir anlaşmaya varmaya çalıştı, onlara ayaklanmalarının sebebini sordu. Onlar Allah'ın iradesini yetkili olmayan iki adama tanımakla Ali'nin dinden sapmış olduğunu ifade ettiler. Ali onların kendisini hakem yoluyla uzlaşmayı kabule zorladıklarını açıklayınca, Haricîler kendilerinin, o zaman imansız olduklarını ama şu anda İslâmiyet'i kabul ettiklerini söylediler ve eğer kendilerinden olmayı reddetmezse ona hemen biat etmeyi önerdiler. Hz. Ali savaştan başka çıkar yol olmadığını görerek, üzerlerine yürüdü 37/657 yılında Nehrevân'da uğradıkları yenilgi ile Haricîler'in çıkarmak istedikleri fesat bir süre için önlenmiş oldu (36). O zaman bir kısmı tövbe edip Hz. Ali'ye katıldılar; dörtbin kadarı **Abdullah bin Vehb**'den ayrılmadılar.

D) **Hz. Ali ile Muâviye'nin mücadeleye devam etmesi ve Hz. Ali'nin şehit edilmesi :** Bundan sonra Hz. Ali Kûfe'ye döndü. Orada Mısır vâlisi **Kays bin Sa'd**'ı haksız yere azlederek yerine **Muhammed bin Ebi Bekr**'i tâyin etti. Muhammed, Mısır'da Hz. Osman'ın yandalşarı ile uğraşmak zorunda kaldı; Kays gibi dâhiyane bir usulle bunları yönetemedi. Bu arada Muâviye, Amr ibn ül-Âs'a bir kuvvet verip onu Mısır'a yollamıştı. Muhammed bu kuvvetleri yenilgiye uğrattı idiyse de Muâviye, Amr'ın imdadına yetişip Muhammed'in bütün kuvvetlerini mahvetmişti. Bir harebeye saklanmış bulunan Muhammed bin Ebi Bekr, öldürüldü ve bir at derisine sarılarak yakıldı (37). Böylece Hz. Ali Mısır'ı da 38/658-9 yılında

(36) Taberî, III., S. 690; Mes'ûdî, Müruc üz-Zeheb, IV., S. 295 v. öt.
(37) Taberî, III, S. 694; Mes'ûdî, Müruc üz-Zeheb., IV, S. 422.

kaybetmişti. Nehrevân savaşı ile kuvvetleri kırılan ve dağınık bir hâlde kalan Haricîler, Mecusîleri, mürtedleri ve Müslümanlığa yeni girenleri kendilerine celbediyorlar ve bunları hükûmet aleyhine kışkırtıyorlardı. Hz. Ali bunların üzerine bir kuvvet göndererek tövbe edenlere şefkat göstermişti. 39/659-60 yılında Muâviye her yanda Hz. Ali'ye karşı hücuma geçti. Hicaz ve Irak, Muâviye'nin gönderdiği askerlerden dolayı perişan oldu. Hz. Ali ise güç bir duruma düştü. Bununla birlikte boş durmayıp Muâviye askerlerini bu havaliden kovmuş, bütün İran'a hâkim olduktan başka Bombay'a kadar asker yollamayı başarmıştı. Hicretin 40. yılında (M. 660-1) yâni bu olaydan bir yıl sonra Muâviye gene Hicaz üzerine saldırdı. Gönderdiği kuvvetler, Yemen'e ulaşınca Hz. Ali telâşa düşüp buna karşı hazırlık yaparken **İbni Mülcem** adında bir Haricî'nin zehirli hançeri ile şehit edildi.

Hz. Ali'nin öldürülmesi tamamiyle siyasî bir mahiyet gösterir. Şöyleki Haricîler Hz. Ali, Muâviye ve Amr ibn ül-Âs'ı öldürmeğe karar vermişlerdi. Çünkü bunların ikisi hakem usulünü hiyle ile, ilki ise sâfiyetle kabul ve tatbik etmişlerdi. İbni Mülcem 40/660-1'de Kûfe'ye gelip camide uyumuş, sabahleyin Hz. Ali namaz için onu uyandırdığı sırada fırsattan faydalanarak onu yaralamıştır. Hançer zehirli olduğundan Hz. Ali kurtulamadı. Aynı gün Amr ibn ül-Âs hastalığından ötürü evinden çıkıp camiye gitmediği için onun yerine imamalık eden Harice bin Ebi Habîbe kurban gitmiştir. Muâviye ise hafif bir yara ile kurtulmuştur.

4. — **Hasan'ın Hilâfeti** : Hz. Ali'nin büyük oğlu Hz. **Hasan,** Kûfe şehri ile ona bağlı olan yerlerin halkı tarafından oy birliği ile hilâfet makamına tâyin edildi. Fakat babasının hilâfetine karşı olan büyük bir Arap topluluğu çok geçmeden bu yeni halifeyi istifaya dâvet ediyordu.

Hz. Hasan halife olur olmaz Muâviye Irak'ı istilâya koyuldu. Böylece halife, mevkîini sağlamlaştırmaya fırsat bulamadan savaş meydanına gitmeğe mecbur oldu. **Kays** adında bir komutanı Suriye'liler üzerine göndererek önemli bir askerî kuvvetle de kendisi **Medain**'e doğru yola koyuldu. Ancak bu sırada Kays öldürüldü. diye bir rivâyetin askerler arasına yayılması —ki bu yalan bir haberdi— halife Hasan'ın emrindeki askerler arasında fitnenin ve isyanın ortaya çıkmasına vesile oldu. Sonunda bu askerler, onun çadırına kadar gidip eşyalarını yağma ettiler. Hatta bir aralık onu ya-

kalayıp düşmana teslim etmeği bile düşündüler. Bu durum karşısında kuvvet ve cesareti kırılan Hz. Hasan, hilâfetten istifaya kesin olarak karar vermiş olduğu hâlde Kûfe'ye geldi. Yâkubî'nin rivâyetine göre, askerler arasında «Hasan, Muâviye ile barışa razı oldu» şeklindeki yalan haberlerden dolayıdır ki onun çadırı yağma edilmiştir.

Iraklıların daima değişen meşreblerine güvenemeyen Hasan, Muâviye'nin önermelerine uyarak halifelikten çekilmiştir. Hasan ile Mâviye arasında yapılan bir anlaşmaya göre, halifelik yaşadığı sürece Muâviye'ye geçecek, ama ondan sonra Hz. Ali'nin küçük oğlu Hüseyin halife olacaktı. Buna karşılık Hasan, Kûfe'deki hazineye sâhip olacaktı. Böylece Muâviye 41/661 yılının yaz aylarında Hz. Muhammed'in ümmetini yeniden bir bayrak altında toplamayı başarmıştı. Bundan ötürü buna **Cemaat Yılı** adı verilmiştir. Fakat bu tarih çeşitli râvilerce başka başka aylarda gösterilmiştir (38).

Hicrî 49 yılında Muâviye, Eş'as bin Kays'ın kızı ve **Hz. Hasan**'ın eşlerinden **Esma**'yı oğluna almak 10 000 dirhem ve 10 çiftlik hediye etmeği vâdederek zehirlemeğe teşvîk etti. Hz. Hasan 46 yaşındayken Taberî'nin rivâyetine göre böyle bir tertiple öldü. Vasiyeti üzerine Hz. Peygamber'in yanında hazırlanan yere gömülecekti, ama **Hz. Ayşe** hemen devesine binip yanına adamlarını alarak Hz. Hasan'ın vasiyetinin gerçekleşmesine izni vermedi. Medineliler bunda çok üzüntü duydular. Ona : «Sen bir gün deve üzerinde savaşa girer, bir başka gün peygamberin torununu kendi yanına gömülmeğe bırakmazsın» dedilerse de, onu kararından caydıramadılar. Hz. Ayşe'nin adamları karşı tarafa ok atmaya başladılar. Atılan oklardan **Hasan bin Ali**'nin tabutu delik deşik oldu. Bunun üzerine, onu Bakî mezarlığına defnetmeğe mecbur kaldılar (Taberî, Tarih, IV., S. 8; Cevdet Paşa, VIII., S. 271) (39).

(38) bk. Wellhausen, a.g.e., S. 53.

(39) Taberî, IV., S. 8; Cevdet Paşa, VIII., S. 171; Lammens bunu iftira kabul eder bk. İ. A. Hasan maddesi, V., 1., S. 309.

II. EMEVÎ DEVLETİ

1. — Emevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesi : A) Emevî devletinin kurucusu Muâviye'nin kimliği : Muâviye'nin doğduğu yıl bilinmemektedir. 680 yılına kadar yaşamıştır. Kureyş başkanlarından **Utbe bin Rebia**'nın kızı **Hind**'in oğludur. VII. Yüzyılın ilk on senesi içinde doğmuş olması muhtemeldir. Babası **Ebu Sufyan**'ın nüfuzu ve idareciliği ona başkanlık hususunda örnek olmuştur. Mekke'nin fethi yılında (630) Müslüman olmuştur. Bundan sonra Peygamber'in yanına kâtip olarak girmiş, böylece devletin müesseselerini, ilerde birlikte çalışacağı veya mücadele edeceği kimseleri yakından tanıma fırsatını bulmuştu: Hz. Ömer, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Hz. Ayşe, Amr ibni ül-Âs ve Mugîre bin Şube gibi. Bu iki yanlı yetişme tarzı, genç ve olağanüstü kabiliyetli Muâviye'yi çok erkenden olgunlaştırmış, onu gelecek için iyice hazırlamıştı. Daha Hz. Ebu Bekir zamanında kardeşi **Yezid** ile birlikte Suriye fethine gönderilince hayret uyandırıcı bir başarı gösterdikten başka, Hz. Ömer zamanında **Caesarea** (= Kayseri, Filistin)'nin ve Fenike kıyılarının alınmasında üstün askerî kabiliyetini ispat etmişti. Yezid'in ölümü üzerine Şam vâlisi olarak, onun yerine geçti.

Hz. Ömer zamanında sâdece Şam vâlisi olan Muâviye, Hz. Osman halife olur olmaz Suriye'de fethettiti bütün illeri kendi eli altında topladı. 20 yıl süresince Suriye'yi yeni devletin en iyi örgütlenmiş askerî birliklerine sâhip örnek bir eyâleti hâline getirdi. Bununla birlikte Hz. Osman'ın öldürülmesine engel olamadı ise de, onun katillerini aramak ve cezalandırmak bahanesi ile kendisini hilâfet makamına ulaştıracak yolları bulmayı bildi. Sıffîn sonuçsuz savaşı ve Dûmet ül-Cendel'de verilen hakem kararı ile Muâviye büsbütün hareket serbestisine kavuşmuş oldu.

B) **Muâviye'nin dâhi yardımcıları :** Yukarıda Hz. Ali bahsinde anlatıldığı üzere, Muâivye **Amr ibn ül-Âs'ı** kendi dâvasına kazan-

dıktan sonra daha da güçlendi. Esasen Muâviye için halifelik yirmi yıldan beri sarfettiği çabaların ve Suriyeli sâdık yandaşlarının resmî bir onaylamasından başka bir şey değildi. Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın halifelikten vazgeçmesi ile Irak'ı da tehlikesiz bir hâle getiren Muâviye, Şam'ı hukûmet merkezi yaparak İran ve Bizans hükümdarları gibi debdebe içinde yaşamaya başladı. Bu arada İran'ın **Stahr** şehrinde hâla Hz. Ali'nin bayrağına bağlılık gösteren **Ziyad ibni Ebihi**'yi kendisinin baba bir ana ayrı kardeşi ilân ediverdi.

a) **Ziyad ibni Ebihi:** Gerçekten de Ziyad, **Ebu Sufyan**'ın **Sümeyye**'den evlilik dışı doğmuş bir oğlu idi. Sümeyye önce **Ebu Bekre** ile, sonra da **Ubeyd** adında bir Rum köle ile evlenmişti. Basra ordusunda kâtiplik ile işe başlayan Ziyad 662 yılına kadar Muâviye'ye biat etmeden kaldı. Hemşehrisi olan Mugîre'nin aracılığı ile Şam'a dâvet edildi. Böylece Amr ibn ül-Âs, Mugîre bin Şube ve Ziyad ibni Ebihi ile Muâviye öyle dört başı mamur bir yönetim kurdu ki, Emevî aleyhtarlarının bütün kuvvetleri yıkılmaya mahkûm bir hâle geldi. Muâviye önce Ziyad'ı Kûfe'de Mugîre'nin yanında bulundurdu. Mugîre ona babaca bir şefkat ile muamele etti. Sonradan, yâni Hicretin 45. yılında Şam'dan gelen bir emirle Ziyad, Basra'ya tâyin edildi. Rebiülahir sonunda Ziyad oraya vardı. Basra'da giriş yapmadan, doğrudan doğruya, maksada giren bir hutbe okudu. Bunun için bu hutbeye **«Girişsiz hutbe»** denilmektedir. Bu sırada Basralılar birbirlerinin evlerini yakmakta, düşmanlarını su kanallarına atıp boğmakta ve mezarları açıp ölülere musallat olmakta idiler. Onun için Ziyad Hutbesinde şöyle konuştu: «Cahiliye devri âdetlerini savunanların dilleri kesilecektir. Sizler bilinmiyen suçlar icad ettiniz. Ben de her kötülük için özel bir ceza icad edeceğim. Hemşehrilerinden birisini suda boğanı, ben de suya atacağım. Birisinin duvarını delen veya evini yakanı ben de tutup ya kalbini deleceğim ya diri diri yakacağım. Mezarlara musalllat olanlar ise diri diri gömüleceklerdir!

Sizden itaat bekliyorum ve yönetimimde adâlet istemek hakkını size tanıyorum. Her hususta muktedir olmasam bile üç hususta hiçbir zaman şaşmıyacağım: her şikâyeti olan bana, gece veya gündüz istediği saatte gelip yakınabilir, maaş ve ücretleriniz muntazaman ödenecektir, ve sizleri sınır garnizonlarında çürümeğe terketmiyeceğim. Allah'tan herbirimize vâzifemizi yapmakta yardımcı olmasını dilerim. İçinizden bir çoklarına ciddî hesaplar sorabilirim.

Omuzların üzerinde birden fazla başın sallandığını görüyorum; her kes kendi başını korumaya dikkat etsin» (40).

O, Başlangıçta uyguladığı bir kaç sert ceza ile kendisini saydırmayı başardı; Sâdece Basra'da değil, İran eyâletlerinde ve Arabistan çölünde bile mucizevî hikâyeler anlatılmasına vesile olan ve o zamana kadar görülmemiş bir güvenlik ve asâyiş havası getirdi. Basra'daki Hariciler de onun önünde gevşemişlerdi. Ziyad sağlam iradesi ile kabileler arasındaki çatışmalardan ötürü zayıf düşen devlet otoritesini yeniden güçlendirdi. Kendisinden önceki vâlinin hoşgörürlüğü yüzünden şımarmış olan Şiiler, Ziyad'a karşı baş kaldırınca o bundan yararlandı ve onları iyice sindirdi. Ayaklanan Kûfelilerden 50 000 kişi Horasan bedevîlerinin yanına gönderildiler. Ziyad' Irak ve İran'daki geniş toprakları 675 yılında Kûfe'de vebadan ölünceye kadar liyâkatla yönetti.

İslâmda arpalıklara, maaşlara devlet mülklerine bakan, «Zimam» dairesi ve mühürdarlık, ilk önce Ziyad b. Ebî Süfyan tarafından Farslar örnek tutularak kurulmuştur.

b) **Mugîre bin Şûbe :** Muâviye'nin, önce adından bahsetmiş olduğumuz Kûfe vâlisi **Mugîre bin Şûbe** ise gençliğinde uyuyan bir arkadaşını bıçaklamış ve 8. Hicret yılında Medine'ye kaçmıştı (41). Orada Hz. Muhammed'e sokuldu, o da onu 9. yılda kendi memleketindeki Tâif putlarını kırmakla vazifelendirdi. Bu fırsattan yararlanarak tapınağın hazinesini de Mugîre yanına aldı. Bir rivâyete göre Hz. Mumammed'in defni sırasında yüzüğünü kasten kabre düşürdü. Bundan da ileride bir takım menfaatler sağlamayı düşünmüştü. Farsçayı çok iyi bildiği için çoğu zaman elçi olarak kullanılıyordu (42). Hz. Ali'ye Muâviye'yi yerinde bırakmayı tavsiye etmiş, fakat tavsiyesini dinletemeyince Muâviye'nin tarafını tutmuştu.

Hicrî 17. yılda bir zina suçundan ötürü Hz. Ömer tarafından muhakeme edilip sonunda da vâlilikten uzaklaştırılan Mugîre bin Şûbe, Kûfe vâlisi olduktan sonra, Muâviye zamanında, Azerbeycan ve Medya'yı fethetmişti(43). Hz. Osman zamanında ikinci plâna dü-

(40) Lammens, Etudes sur le siècle des Omeyyades, S. 65.
(41) İbni Hacer, İsâbe, II., S. 411; İbni Sa'd, Tabakat, IV, 2., S. 25.
(42) Mes'ûdî, Muruc üz-Zeheb, IV., S. 300; Belâzûrî, Fütuh ül-Buldân, II., S. 141.
(43) Taberî, IV., S. 11-3; Belâzûrî, Fütuh, II., 171.

şen Mugîre, bu halifeye karşı çıkan ayaklanmaya katılmadığı için yeniden yükseldi. 40/660-1 yılında Muâviye adına Hac emirliği vâzifesine tâyin edilmiş görünen sahte bir belge düzenledi. Bundan sonradır ki, Muâviye bu kurnaz ve becerikli adamın yardımına muhtaç olduğunu düşünerek onu Kûfe vâliliğine getirdi. Kûfe'deki Haricîlerin bozguncu hareketlerini, Ali yandaşlığını görmezden geldi ve onlarla uğraşmadı. Kendi rahat hayatını yaşamaya baktı. Haricîlerin ileride meydana getirecekleri kargaşalıklarla başa çıkma işini yerini alacak olan vâliye bırakmakta âdeta bir zevk duydu. Mugîre, kesinlikle bilinmemekle birlikte, 668 veya 671 yılında öldü ve yine Taifli olan **Ziyad** onun eyaletinin yönetimini de ele aldı (44).

C) **Muâviye'nin Halifeliği** : Muâviye henüz halife olmadan önce 649 yılında Kıbrıs'a saldırıp bu adayı İslâm egemenliği altına sokmuştu (45). Bundan altı yıl sonra, yâni 655'te İstanbul'da karşı bir donanma yollamıştı. Bu donanmayı imparator **Konstans** Likya kıyılarında karşılamış fakat yenilmişti. Muâviye'nin bu başarılarına rağmen Araplar henüz amaçlarına ulaşamamışlardı. Çünkü bir yandan kara yoluyla yürüyen Muâviye, **Kapadokya**'daki **Kayseri**'yi geçememişti. Bu seferin sonuna doğru Muâviye, Hz. Ali ile mücadele edeceği için barışı Bizanslılardan para ile satın almaya mecbur olmuştu. Fakat bundan sonra her yaz Bizans'a bir sefer açmış, kışın geri dönmüştü. Bu seferlerden ikisinde Muâviye orduları Bizans başkentini kuşattı, ama bu şehir kuvvetli ve yüksek surları ve grek ateşi sâyesinde düşmekten kurtuldu. 676 yılında Muâviye Bizans'ta bulunan bir Ermeni asî çete başkanının (**Soborius**) dâveti üzerine harekete geçti; **Malatya**'ya geldiğinde ayaklanmanın bastırılmış olduğunu gördü. Oğlu **Yezid**'i İstanbul üzerine yolladı. Yezid rahatını ve eğlenceyi pek sevdiğinden ağır davranmışsa da, babası Muâviye'nin tehditleri karşısında, orduya katılmıştı. Bu seferde askerlerin arasında **İbni Abbas, İbni Ömer, İbni Zübeyr, Ebu Eyyub el-Ensârî Hâlid** ve **Abdülaziz bin Zürrâre** gibi İslâmın değerli kişileri de vardı. Bu savaşta İslâmlar bir hayli kayıplar vermiştir. **Ebu Eyyub el-Ensârî** bunlardan biridir. Türbesi hâla İstanbul'da kendi adını taşıyan semt ve camiide bulunmaktadır. Araplar kışı Kadıköy'de geçirip ilkbaharda saldırıya geçtilerse de başaramadılar. Muâviye 674'te enerjik bir hamle yaptı ve bir donanma yolla-

---

(44) Lammens, Etudes sur le siècle des Omeyyades, S. 34-40.
(45) Belâzurî, I., S. 245-50.

dı. Bu donanma Marmara'nın güneyinde tutundu; 7 yıl Bizans'ı sıkıştırdı. Sonunda bir anlaşma yapmakla bu sonuçsuz savaştan vaz geçildi.

Araplar kendileri için daha başarılı olacak seferleri, ikinci bir savaş alanı olan Afrika'ya yaptılar. Hz. Osman zamanında, 652'de **İbni Hudeyc**'in sefer ettiği Sicilya'ya bu kez Muâviye zamanında 668'lerde **Abdullah ibni Kays**'ın kumandasında yeni bir akın yapılarak zengin ganimetler ele geçirildi (46).

Kuzey Afrika'da Arap egemenliğinin asıl kurucusu Mısır fatihi Amr ibn ül-Âs'ın teyzesi oğlu **Ukbe bin Nâfî**'dir. Bu zat Mısır'dan yola çıkarak **Berka**'yı zaptetti. 670'de de Berberîler'le bir anlaşma yaparak Afrika'da Hristiyan egemenliğini tamamiyle kırdı; ilerde gelecek tehlikeleri önlemek maksadıyla da ordugâh olarak Tunus'ta **Kayravan** askerî kolonisini kurdu (670) (47). Bundan sonra Atlas dağları güneyinden yürüyüp Atlas Okyanusu kıyılarına geldi. O yüzyıla göre bu kıyılar karaların sonu sanılırdı. Bunun için Ukbe bin Nâfî atını denize doğru sürüp şöyle demişti: «Ya Rab bu büyük derya yürümeğe engel olmasaydı büyük adımı daha ileriye götürürdüm».

Böylece Ukbe bin Nâfî, Doğu Roma İmparatorluğunun elinde bulunan Magrib-i Aksa (=Mavritanya)'yı istilâ etmiş oldu. Muâviye'nin halifeliği zamanında özgürlüklerine sıkı sıkıya bağlı bulunan bu Berberîler çok geçmeden Araplar'a karşı ayaklandılar, Ukbe'yi geri çekilmek zorunda bıraktılar. Ukbe Kayravan'a sığındı, ama orada kendisini ve askerlerini mahvettiler; Kayravanı da ele geçirdiler. Bu ayaklanmanın başında **Kâmran oğlu Kuseyle** vardı. 683'te öldürülmüş olan Ukbe'nin türbesi **Biskra**'nın güneyinde bugün hâla **Sid-i Ukba** adını taşımakta ve Afrika'da İslâm mimarîsinin çok basit ve eski bir anıtı olarak durmaktadır.

Muâviyenin Suriye'deki nüfuzunu eşi, **Kelb** kabilesinden, **Meysun**'un yakınlarıyla kurduğu sıkı ilişkilere bağlıyanlar vardır. Muâviye ve ardgelenleri iktidarları boyunca bu Yemenli zümrelerde kendilerine bir dayanak bulmuşlardır.

Muâviye'nin Hristiyanlar'a karşı güttüğü siyaset son derece

(46) İbn ül-Esîr, Tornberg yayını, II., S. 417, III., 149.
(47) Belâzürî, Fütuh, I., S. 368.

müsamahalı idi. Bu hususta onu etkiliyen belki de danışmanlarından hristiyan **Sercûn bin Mansûr** olmuştur (C. Huart, a.g.e. I. 261).

Erişmek istediği her şeye oldukça kolay sâhip olan Muâviye şimdi de şarap ve eğlenceye düşkün, güzel tambur çalan oğlu **Yezid**'i daha ciddî davranmaya, kendi yönetim usullerine alıştırmaya çalıştı (48). Halifeliğinin sonuna doğru onu önce Suriye'de, sonra öteki eyâletlerde veliaht olarak tanıttı. Bu nâzik iş onun son siyasî zaferi olmuştur. Muâviye, **Hasan bin Ali**'nin halifelikten vazgeçmesinden sonra İslâm kuvvetlerinin eline geçen topraklardan hiçbirini yitirmeden hüküm sürmeyi başarmıştır. Ne **Abdülmelik**, Ne **Mansûr**, ne **Harunürreşîd** İslâm tarihinde bu eşsiz övgüye hak kazanmıştır. Sünnî tarihçiler Muâviye'nin hatırasına oğlu Yezid'in hatırasından çok daha fazla saygılı davranmaktadırlar. Suriyelilere gelince, onun şan ve şeref dolu yönetimini uzun yıllar saygı ile anmışlardır. Soğukkanlılığı, yumuşak başlı görünüşü, güler yüzlü oluşu, ayrıca cömertçe dağıttığı zengin hediyeler ve bağladığı maaşlar en inatçı ve uzlaşmaz düşmanlarını bile zararsız hâle getiriyordu. Muâviye önemli mevkîlere tâyin ettiği yakın akrabalarına kendi emirlerini körü körüne yerine getirme duygusunu aşılamıştı. Muâviye lehindeki tutumu, bazı Sünnîler, onun Peygamber'e vekâlet demek olan halifeliği sırf dünyevî bir iktidar hâline getirdiğini iddia ederek yerdiler. Bu tutum onu kötülemeği hedef tuttuğu hâlde büyük meziyetlerini de belirtmiş oluyordu.

Tıpkı Floransa'daki **Medici** soyunun son zamanlarında görüldüğü gibi Muâviye de bir düşmanından ya da zorluk çıkaran bir dostundan kurtulmak istediğinde hançer ve zehir kullanmaktan çekinmezdi. Örneğin, Suriyeliler'ce çok saygı gören Abdurrahman adında biri halkın kendisine duyduğu sevginin kurbanı olmuştu. Bazı tarihçiler Muâviye'yi duygusuz, merhametsiz ve hiylekâr olarak tasvir ederler. Hz. Peygamber'in büyük torununu zehirletmek ve Hz. Ali'nin kahramanlık ve şöhret arkadaşı olan **Mâlik el-Eşter**'i ortadan kaldırmak onun cinayetleri arasında sayılır.

Muâviye'nin sünnîlere göre bazı suçları vardır. Bunların en önemlilerinden dördünü belirtelim :

1. Hz. Ali'ye ve soyuna küfretmek **(sebb)**; bu kötü görenek önce Şam'da başlamıştır. Namazdan sonra Hz. Osman'a dua edilir,

---

(48) Cevdet Paşa, Kısas, VII., S. 174.

sonra **Ebu Turâb** lakabı ile anılan Hz. Ali'ye küfredilirdi. Kûfe'de vâli bulunan **Mugîre** bu yolu izlediyse de **Hücr bin A'dî bin Hâtem** ve onunla birlikte cemaat bu bedduayı hemen reddederdi. Mugîre cemaatin tepkisine ses çıkarmazdı; ama **Ziyad ibni Ebihi** Kûfe vâlisi olduktan sonra **Hücr bin A'dî**'nin bu karşılığını hoş görmiyerek, onun ve bazı arkadaşlarının hapis ve idamına sebeb oldu (49).

2. Seçime uymıyarak kılıç kuvvetiyle ve hiyle ile hilâfeti alması.

3. **Ziyad**'ı kendi nesebine bağlaması (50).

4. Oğlu **Yezid**'e veliahd olarak halkı zorla biat ettirtmesi (51).

Yalnız bir tarihçi Muâviye'yi temize çıkarmakta oldukça güçlük çeker. Ancak Araplar gene onun şahsında hükümdarlık kudretinin sembolünü görmektedirler. Mes'udî'nin inancına göre ardgelenleri onun maharet derecesine ulaşamazlar, olsa olsa ancak onu taklid edebilirlerdi. Sufyanîler'e mensup bu dâhi hükümdara karşı duymuş oldukları az yakınlığa rağmen Mervanî'ler çok kez onun ortaya koyduğu yönetsel gelenek ve yöntemlere dayanmışlardır.

Muâviye hiç şüphe yokki İslâm'ın en ilerici hükümdarlarından birisidir. Kamu oyu'nu asla küçük görmezdi; insanların yönetilmesinde yalnızca gücün başarı sağlıyacağına inanır, onların sevgisini kazanmaya çalışır, böylece uyruklarının kendisine bağlanmasını sağlar, «dünyanın kılınçtan daha iyi, dil ile yönetileceğini» savunurdu. O, kabilelerden gelen ve **Vüfûd** denilen temsilcileri sık sık kabul eder, yakınmalarını çekinmeden söylemelerine izin verirdi. Ayrıca yönetim işlerine bu kişileri kattırmakla, eski bedevî bireyciliğini kendi plânları lehine kullanmayı bilirdi. Muâviye Suriye'deki danışma kurulunun görüşmelerinde bir «primus inter pares» (=eşitler arasında birinci) idi.

Yavaş yavaş uyruklarının siyasal terbiyelerini geliştirmeği ve başı boş hareketlerinin önüne geçmeği başardı. Hiçbir zaman onların eleştirmelerinden ve şairlerin saldırılarından ürkmezdi. «Birer eylem hâline gelmedikçe kelimeler beni ilgilendirmez» demek alışkanlığındaydı. Bu geniş düşünüş tarzı, **Mervanî**'lerde gittikçe nadir-

(49) Mes'ûdî, Müruc, V., S. 80.
(50) Taberî, a.g.e., IV, S. 12 - 15.
(51) Taberî, a.g.e., IV., S. 20 - 24.

leşecek ve Abbasîler'de mutlâkîyetin ortaya çıkması ile büsbütün kaybolacaktır.

Eğer Muâviye'de bir devlet kurucusunun keskin görüşü, çabucak harekete geçişi, koğuşturma fikri, eskimiş önyargılardan uzak bulunma, insanları eşit tutma ve onların önkanılarına karşı anlayış gösterme sabırsızlığı olmasaydı. Bedevîleri bulundukları durumdan kurtarıp disiplin altına alamazdı. Onun hakkında yansız bir yargı vermek isteyenlerin, hatalarına rağmen çalıştığı çevrenin, Bedevîlerin içine işlemiş bireyciliğin direncini hesaba katmaları gerekir. Muâviye onları yüksek kültürlü çok eski uygarlıkların vârisi olan milletlere hükmedecek fatihler hâline getirebilmiştir. Bu milletler, Bizanlılar, İranlılar, Moğollar, Türkler ve bg. dir.

Muâviye İslâmiyet için çok yararlı olmuştur. Kumandanlarından **Amr ibn ül-Âs, Ziyad ibni Ebi Sufyan (Ebihi), Mugîre bin Şube** gibi şahsiyetler sâyesinde **Horasan** ve **İran**'da cereyan eden kabile kavgaları uzayıp gitmemiş, tersine bunlar hemen önlenmiştir. Muâviye tahta geçtikten sonra o vakta kadar Suriye'de uyguladığı ve başarı sağladığı yönetim usulleri hilâfetin öteki bölgelerinde de geniş bir uygulama alanı buldu. Böylece İslâm'ın çekirdeğini teşkil eden Bedevîleri merkezî bir yönetime bağlı bir duruma soktu. Maliyeyi de düzenledi. Çok fazla maaş alanların, aylıklarını azalttı, düzensiz eyâlet gelirlerini düzenli hâle getirdi. Devlet kasasını fatihlerin istedikleri biçimde kullanabilecekleri bir kasa olmaktan kurtardı. **«Mâl ül-Müslimîn»** sayılan devlet hazinesini **«Mâlullah»** hâline getirdi (52). İslâm ülkelerinde disiplinli bir uzlaştırma örgütü de Muâviye tarafından kurulmuştur (Cevdet Paşa, KE., VII., S. 195).

Muâviye Receb 60/Nisan 680'de Şam'da öldü (53). Son nefesinde oğlu Yezid'i yanına getirtip şu tavsiyelerde bulundu: «Oğlum bilesin ki, İmparatorluğu sana sağlamak için ne gerektiyse yaptım. Halifeliğin her yönünde, benim veliahd'ım olarak tanındın. Yalnız dört kişi biat etmeği reddetti. İşte onlara karşı nasıl hareket edeceğini sana söyliyeyim: «**Ebu Bekir'in oğlu Abdurrahman** zevk düşkünüdür; ona bu yolda gerekeni öylesine ver ki, eğlencenin dışında başka birşey düşünemez olsun. **Ömer'in oğlu Abdullah** kendini

---

(52) Lammens, İA., VIII., S. 443.

(53) Taberi'de 60 yılı receb ayı denildiği hâde, Cevdet Paşa 63 Receb, Mes'ûdî, Muruc'da 61 Receb diye gösterilmiştir.

dine vermiştir, iktidar peşinde koşmıyacaktır. **Zübeyr'in oğlu Abdullah** en tehlikelisidir. Onu biata zorlıyacak bütün çareleri ara. **Ali'nin oğlu Hüseyin**'e gelince, onu da biata çağır, eğer reddederse dikkatli ol, fakat kabul ederse onunla anlaş ve ona iyi muamele et, zira biz onun ailesini zorla haklarından ettik.»

D) **I. Yezid'in halifeliği** a) **Kerbela olayı**: Yezid babasının yerine geçtiği sırada, Medine'de **Velid bin Utbe**, Mekke'de **Amr bin Said bin Âs**, Basra'da **Ubeydullah bin Ziyâd**, Kûfe'de ise **Nu'man bin Bişr** vâli idiler. Yezid babasının tavsiyelerine uyarak hemen Medine'de yaşıyan muhaliflerini biata zorlaması için Velid bin Utbe'ye bir mektup yazdı. Velid bin Utbe daha sonra Emevî halifesi olarak tahta oturacak olan **Mervan bin Hakem**'in bu konudaki düşüncelerini öğrenmek istedi. Mervan, biatı redettikleri takdirde hiçbir mazeret dinlemeden onların hemen öldürülmelerini tavsiye etti. Velid bin Utbe bu kanlı tavsiyeyi redetti; vakit geçirmeden Hüseyin'e haber yolladı. Peygamberin torunu vâlinin konağına gitti, elli kadar silâhlı adamı da onu kapıda bekledi; Muâviye'nin öldüğüne ve Yezid'in ona halef olduğuna dair mektubu okudu sonra Velid'e yukarıda adları bildirilen dört kişinin bir arada açık olarak biat etmelerinin daha iyi olacağını söyledi ve çıkıp gitti. Abdullah ibni Zübeyr de Velid'i bir miktar oyladıktan sonra, bir yolunu bulup Mekke'ye kaçtı. Orada Kâbe'ye sığındı. Arkasından Hüseyin bin Ali, kardeşi **Muhammed bin Hanife** hariç bütün ailesi ile Mekke'ye göçtü. Bu haberler halife Yezid'e ulaşınca, Medine vâlisini azletti ve yerine Amr bin Said bin Âs'ı geçirdi. Amr, **Abdullah ibni Zübeyr**'i Yezid'i tanımaya zorlamak için, kardeşi **Amr bin Zübeyr**'i onun üzerine 2000 askerle gönderdi. Abdullah da sağladığı birliklerle kardeşini esir edip hapse attı (54). İşte bu olaylarla elde ettiği ünledir ki, Abdullah ibni Zübeyr ilerde İslâm İmparatorluğunun büyük bir kısmında Halife olarak kendisini tanıtma olanağını elde etmiştir. Bu sırada Kûfeliler Hz. Hüseyin'i yönetimi ele alması için çağırdılar. O, bunların ısrarlarına dayanamıyarak Irak'a gitti. Fakat orada umduğu yardımı bulamadı; kendisine yardım edecek olan amcazadesi **Müslim bin Akîl** de Yezid'in vâlisi **Ubeydullah ibni Ziyad** tarafından yakalanıp idam olundu. Kûfe vâlisinin kuvvetleri, Hz. Hüseyin'in yolunu kesip ona geri dönmesini sağlık verdiler. Hüseyin bu teklifleri redettiğinden, Bağ-

(54) Cl. Huart, a.g.e., I., S. 262; Cevdet Paşa, Kısas, VIII., S. 198.

dat'ın aşağı yukarı 100 km. güney-batısınaki Kerbela yerine kadar onu koğuşturdular. Burada kendisini susuzluktan teslime mecbur bırakmak istediler. M. 680'de Yezid'in ordu kumandanı ve Peygamber'in ünlü sahâbisi **Sa'd ibni Ebi Vakkas**'ın oğlu **Ömer** ona teslim olmasını önerdi (55). Hz. Hüseyin her nekadar akrabası **Müslim**'in idamı ile desteksiz kalmışsa da yine de bu önermeyi kabul etmedi.

Hüseyin her hâlde başına gelecekleri bir önsezi ile anlamış olmalı ki, yanındakilere kendisini terketmelerini, onlara izin verdiğini söyledi. Onlar mertçe ve pervasızca Hüseyin'in bu öenrmesini redettiler. Ertesi gün, yâni 10. Muharrem 61/10. Kasım 680'de, Hüseyin çadırların arkasında ateş yaktırıp tek cepheden savaşa hazırlanmıştı. 23 süvârisi, 40 da yayası vardı. Hüseyin atını düşmanlarına doğru sürdü, maksadı onlara son defa hitap etmekti. Feryad eden kız kardeşini susturduktan sonra: «Peygamberimizin kızının oğlu ben değil miyim? Şehitlerin efendisi **Hamza,** babamın amcası değil midir? Şehid **Ca'fer üt-Tayyar** amcam değil midir? Tanrı Elçisi'nin, benim ve kardeşim için, siz Ehl-i Beyt'in seyyidlerisiniz ve Sünnet ehlinin göz bebeklerisiniz dediğini duymadınız mı? Bırakınız Peygamberin, dedemin mezarının yanında ömrümün sonuna kadar oturayım» dedi ve onları biraz sonra işleyecekleri cinâyetten alakoymak istedi. Fakat Ubeydullah bin Ziyad'ın adamları bu sözleri hiç dinlemiyorlardı. Karşılıklı ok atmalarla, çok nispetsiz kuvvetler arasında, savaş başladı. Bu arada Hz. Hüseyin'in oğlu **Abdullah** ve henüz çocuk olan Ali, kardeşi Hz. Hasan'ın oğullarından **Ebu Bekir, Kasım,** amcasının iki oğlu ve daha Peygamber soyundan bir çokları şehit edildiler. Öğleden sonra Hz. Hüseyin'in adamları çok azaldı. Sağ kalanlar onu savunmak için can verdiler. Ancak dört kişi kaldıktan sonra bizzat Hüseyin de savaşa girişti. Onu daha önce öldürebilirlerdi. Fakat rivâyete göre kimse kendisine bu darbeyi indirmeğe cesaret edemiyordu. Nihayet **Sinan bin Enes Nehaî** mızrakla vurup onu yere düşürdü ve hemen başını vücudundan ayırdı. Ötekiler Hz. Hüseyin üzerindekileri yağma ettiler. O zaman görüldü ki, vücudunda 33 mızrak ve ok 34 kılınç yarası vardı. Bundan sonra çadırlar ve kadınların üzerindekiler yağma edildi (56). Çadırların birinde Hz. Hüseyin'in

---

(55) Taberî, a.g.e., IV., S. 37-7.

(56) Taberî, a.g.e., IV. S. 45'de Hüseyin'in vücudu üç gün savaş alanında kaldı diye yazılıdır.

oğullarından **Ali** (57) de öldürülmek istendi, ama **Ömer bin Sa'd** buna engel oldu. Bu savaşta Hüseyin tarafından 72, karşı taraftan da 58 kişi öldüğü kaydedilmiştir.

Hz. Hüseyin'in başı Kûfe'ye getirildiği zaman **Ubeydullah bin Ziyad** elindeki asası ile Hüseyin'in dudaklarına vurdu. Orada bulunan **Yezîd bin Arkam** ve başkaları dayanamayıp, Ubeydullah bin Ziyad'a asasını çekmesini, çünkü birçok defalar Peygamber'in öpmek üzere onun yüzüne eğildiğini gördüklerini söylediler (Taberî, K. Z. Ogan Ter. II., 370).

Bütün bu olaylar sırasında Yezîd'in aldığı durum bizce tam olarak bilinmemektedir. Bazı yazarlar Hüseyin'in öldürülmesi emrinin Yezid tarafından verildiğini ileri sürerler, ama bu iddia ilk Şiîler'de mevcut değildir. En eski kaynakların hemen hepsi Hüseyin' in başı Şam'a getirildiği zaman Yezid'in çok üzülmüş olduğunu, gözlerinin yaşardığını ve onu getirenlere «Hüseyin'i öldürmemiş olsaydınız, bağlılığınızdan gene memnun kalırdık; onun yanında olsaydım, kendisini affederdim» demiş olduğunu ve mükâfat ümit edenlere hiçbirşey vermediğini kaydederler. Ayrıca Yezid, Hz. Hüseyin'in perişan bir hâlde Şam'a getirilmiş olan ailesi ile birlikte ağlamış ve sonra onların bütün ihtiyaçlarını sağlıyarak kendilerini Medine'ye yollamıştır (58). Bütün bu rivâyetler Yezid'in bu fiillerinin samimî olmadığını gösterir. Eğer sahiden **Ubeydullah**'a kızmış olsaydı onu Kûfe vâliliğinden azlederdi. Sonra Kûfe kuvvetleri bu kadar üstün olduğu hâlde onu diri yakalamayıp şehit etmeleri ve boş yere adamlarını katletmeleri de bu yolda bir emir almış olduklarını göstermektedir.

Bu tarihten itibaren birçok eserlere konu olan Hüseyin'in şehâdeti, Müslümanlar'ın kalbinde kapanmaz bir yara açtı. Az sonra kendisini gösterecek olan bütün muhalefet hareketlerinde Hüseyin'in intikamı sebeb gösterilecek ve bu yüzden yüzyıllar boyunca sayısız Müslüman kanı akıtılacaktır. Şiîler 10 Muharrem'i matem günü ilân edecekler, bu acıklı olay Şiî veya Sünnî pek çok

---

(57) Hz. Hüseyin'in Ali adında üç oğlu vardı : Ali Ekber, Ali Evsat, Ali Asgar. Ali Evsat'ın öteki adı Zeynelabidîndir. Ayrıca Hasan ve Ömer adlı iki oğlu daha vardı.

(58) Taberî, a.g.e., IV., S. 48 - 9. sayfalarda Yezid için asa ile Hüseyin'in dudaklarına dokundu diye yazar ama her hâlde bu doğru değildir.

şaire ağıtlar ilham edecektir. Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki türbesi bugün hala Şiîler için kutsal bir yerdir.

b) **Harre savaşı :** Emevîler için daha çok tehlikeli olan adam, Mekke'de kutsal sığınağında Halife'ye kafa tutan **Abdullah ibni Zübeyr**'di. O, şehirlerinin eski canlılığını kaybettirmiş olan hükûmete karşı nefret ve kin duygularını açığa vurmak için fırsat kollıyan Medinelileri kışkırttı. Yezîd 683 yılında onları kendisine kazanmak için boş yere çalıştı. Tecrübesiz yeni vâli **Osman bin Muhammed el-Sufyanî** aklınca Medine halkını kazanmak amacıyla, içinde **Uhud** gazası şehitlerinden **Hanzala**'nın oğlu **Abdullah**'ın da bulunduğu bir gurubu Şam'a gönderdi (Clément Huart bunu **Ukbe bin Velid** diye gösterir, I. S. 263). Yezid bunlara çok iltifat etti; Abdullah bin Hanzala'ya ve sekiz oğluna 180 000 dirhem bağışta bulundu. Yezid'in bu fedekârlığına karşılık, temsilciler Şam sarayında gördüklerini, sonradan gittikleri her yerde anlatmaktan geri kalmadılar. Halife'nin gece gündüz sarhoş olduğunu, müzik, dans ve av partilerinden başka birşey ile uğraşmadığını, hatta namazı niyazı terkettiğini yaydılar (59). Bunlardan Abdullah bin Hanzala da oğullarımdan başka kimseyi bulmasam bile, ona karşı savaşırım diye ayaklandı. Böylece Medine'liler Yezid'i hal'edip Abdullah bin Hanzala'yı başkan seçtiler. Bu haberi duyan Yezid, Ensâr'dan **Numân bin Bişr**'i nasihat etsin diye Medine'ye gönderdi; bu bir sonuç elde edemedi. Tersine Medineliler vâli Osman bin Muhammed'i şehirlerinden kovdular ve **Mervan bin Hakem**'i amân alıncaya kadar evinde hapsettiler. Bütün bu kaynaşmalar, huzursuzluklar, Yezid'in mevkîinin adamı olmamasından ve Peygamber'in torunlarını şehit ettirmesinden doğmaktaydı.

Yezid hemen, **Amr bin Sa'id**'e Medine üzerine gitmesini emrettiyse de Amr bin Sa'id ikinci bir günaha girmek istemediği için özür diledi (Cevdet Paşa, KE., VIII., S. 231). O zaman yezid ihtiyar **Müslîm bin Ukbe**'yi askerle Medine üzerine yolladı. O, onbin askeri Harre denilen yerde konaklattı. Burada Abdullah bin Hanzala, gözü önünde oğullarının birer birer öldürüldüğünü gördükten sonra, Medine asillerinin pek çoğu ile birlikte ve bütün kuvvetiyle savaşa savaşa can verdi (26. Ağustos 683) (60). Müslîm

(59) Taberî, IV., S. 53; Cl. Huart., I., S. 263.

(60) Taberî, IV., S. 54; Cl. Huart, a.g.e., I., S. 263, İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 178.

şehri ele geçirdi ve üç gün boyunca yağmaya izin verdi. Suriye askerleri bu üç gün içinde hem Medinelileri katlettiler hem de şehri bir harabe hâline getirdiler. Bu sırada mesçit ahır hâline getirildi; türbeleri, süslerini alabilmek için yaktılar (61); birçok asil kimseler Yezid'in zulmünden kurtulmak için uzaklara kaçmışlardı. Bu arada **Hüseyin'in oğlu Ali** (II.) ve **Abbas'ın oğlu Ali** kurtuldular. Hastahaneler, medreseler yıkıldı veya kapatıldı.

c) **Mekke'nin kuşatılması :** Yezid'in kuvvetleri için artık **Mekke** yolu açıktı. Ancak, hasta olan Müslim bin Ukbe öldüğünden yerine **Husayn bin Nümeyr** geçti. Mekkeliler ve Medine'den kaçıp kurtulanlar, ayrıca Kûfe'de daha sonra Emevîler'e karşı ayaklanacak olan **Muhtar üs-Sakafî** ve bir kısım Haricî Mekke'ye gelerek **Abdullah ibni Zübeyr** ile birlikte Suriye'li birliklere karşı kahramanca çarpıştılar (31. Ekim 683). Sonunda şehrin surları içinde savunmaya geçmek zorunluluğunu duydular. **Harem**'de yâni **Kâbe'** de kan dökmek yasak olduğu hâlde, Şam askerleri mancınık getirip Kâbe'yi taş yağmuruna tuttular (62). Bu arada atılan ateşli mızraklardan biri Kâbe'nin örtüsünü ve tahta kısımlarını tamamiyle tutuşturdu; kısa zamanda **«Beytullah»** bir kül yığını hâline geldi. Tam bu sırada Halife Yezid ölmüştü (63). Abdullah ibni Zübeyr, Husayn bin Nümeyr'e bir mektup yazıp Halife'nin öldüğünü, bu durumda onun kimin adına savaşmakta olduğunu sordu. Husayn bin Nümeyr bile haberin doğruluğunu öğrenince Emevi soyunun hilâfette kalmasını artık istemediğinden Abdullah ibni Zübeyr'in halifeliğini tanıyacağını bildirdi. Ortam buna çok elverişli idi. çünkü **Kerbelâ** olayından ötürü iman sahipleri çok üzgündüler. Ayrıca

---

(61) Gerçekten de Taberî, IV., S. 55; Mes'ûdî, Muruc, V., S. 165 ve İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 189 gibi kaynak kitaplarda katledilen Medinelilerin dere gibi kanlarının akıtıldığı, şehrin yağma edildiği ve kadınlara tecavüz edildiği, esirlerin hapsedildiği belirtilmiş ise de, Emir Ali (Musavver Tarihi İslâm, I., S. 87 v. öt.)'den başkasında mescidin ahır hâline sokulduğu ve süslerini almak için türbelerin yıkıldığı yazılmamıştır. Ayrıca bk. Frants Buhl, İ.A., VII., S. 466.

(62) Taberî, mancınığı kullanan adamın Habeşli bir gayrimüslim olduğunu, Kâbe'yi taşlarken bir yandan da mısralar terennüm ettiğini kaydeder (IV., S. 57).

(63) Wellhausen, Arab Devleti, S. 78. Yezid 39 yaşında 3 yıl 9 ay saltanattan sonra Rebülevvel 14'te ölmüştü. Tarihi rivâyetler onun öldüğü günün Mekke'nin yakıldığı günle aynı olduğunu bildirirler. Taberî, IV., S. 57; Mes'ûdî, Muruc, V., S. 168, Cl. Huart., a.g.e., I., S. 263.

Mekke'nin kuşatılması sebebiyle islâm alemi Emevîlere karşı yer yer ayaklanmak istidadı göstermiş, Irak, Yemen ve Mısır da, daha önce Mekke'de halifeliğini ilân etmiş olan Abdullah ibni Zübeyr'i tanımıştı. Ama İbni Zübeyr siyasî deha sâhibi bir kişi olmadığından Husayn ibni Nümeyr'in yaptığı teklifi reddetti; Mekke'de savaşa devam etti.

E) **II. Muâviye'nin halifeliği** : Bu arada, Yezid'in geceden korkan çocuklara benzetildiği için kendisine **Ebu Leyla** adı verilen (64) genç yaştaki oğlu II. Muâviye halifeliğe seçildi. II. Muâviye birgün halkı camiye topladı. Onlara: «Ey Nas! Ben sizin işlerinizin yükünü taşıyacak kudrette değilim. Sizin için Hz. Ömer gibi bir adam aradım bulamadım. Danışmak için **Ehl-i Şura** gibi altı kişi aradım; bulamadım. Siz hilâfete beğendiğinizi seçiniz» deyip minberden indi ve doğru evine gidip kapandı. Hazır bulunanlardan **Dahhak bin Kays** halifeye vekil olarak namazda imamlık etti.

Ümeyye soyundan olanlar bu durum karşısında şaşırmış bir hâlde kaldılar. Çok geçmeden, seçildikten belki kırk gün sonra, II. Muâviye öldü (65).

F) **Mervan bin Hakem'in halifeliği** : II. Muâviye'nin ölümünden sonra eski Irak vâlisi **Ubeydullah bin Ziyâd** bile Irak'da halkı kendine biata dâvet etti. Ama halk ayaklandı. Ubeydullah bin Ziyad ancak kaçarak canını kurtardı. Bu arada, yukarıda söylediğimiz gibi, Abdullah ibni Zübeyr'e bağlandıklarını bildiren Irak, Yemen, Hicaz ve Mısır'dan başka **Kinnesrin** Emiri ile **Humus** (Homs) Emiri, Abdullah ibni Zübeyr'e biat ediverdiler. O derecedeki Emevîler'in büyüklerinden olan **Dahhak bin Kays** bile gizlice İbni Zübeyr'e biat etmişti. Tam **Mervan bin Hakem** de ibni Zübeyr'e biat edecek iken **Ubeydullah ibni Ziyâd** Şam'a geldi ve onun zihnini çeldi: (bak. Taberî IV., s. 60) «Sen Kureyş'in şeyhi ve bir ulu kişisin; İbni Zübeyr'e biat edersen ben senin için utanırım» dedi. Ümeyyeliler onun etrafında toplandılar. Bazı Yemen kabileleri de Mervan'ı tanıdılar. Bu yüzden Mervan'ın etrafında toplanıp onu tanıyanlara **Yemeniyye** denildi. **Dahhak bin Kays** İbni Zübeyr'e tâbi olduğu için İbni Zübeyr'i tanıyanlara da **Kaysıyye** denildi. Bu iki

---

(64) Ebu'l-Ferec, I., S. 186 .

(65) Mes'ûdî, Müruc, V., S. 168'de 2 ay, bir başka rivâyete göre 3 ay; İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 190; Ebu'l-Ferec, I., S. 186'ya göre ise 4 ay.

parti birbirlerine karşı 684'te **Merc Râhit** denilen yerde çok kanlı bir savaş verdiler. Dahhak bin Kays savaşta öldürüldü, yandaşları perişan oldu. Mervân Şam'a girdi, Şamlılar ona biat ettiler (66).

Mervan, Amr bin Sa'id'i yanına alarak Mısır'a gitti. İbni Zübeyr'in adamlarını oradan kovup oğlu Abdülaziz'i Mısır vâlisi naspetti. İbni Zübeyr ise kardeşi **Müs'ab**'ı Şam üzerine gönderdi. Müs' ab'ın ordusu bozuldu. Mervan, Hicaz'ı düşünmekten huzursuzdu Daha önce Kâbe'ye hücum eden Şam askerlerine karşı canla başla savaşan Haricîler, İbni Zübeyr'in Hz. Osman dostu olduğunu öğrenince kendisini bırakıp **Yemâme** ve **Basra** taraflarına doğru gittiler. Şiîler de **Tevvâbîn** adıyla gizli dernek kurdular. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinde kendilerini suçlu görüp onun kanını talep etmek suretiyle temize çıkacaklarına inandıklarından ayaklandılar.

Bu arada **Mervan** iki odu hazırlayıp, birini Medine'ye ötekini **Ubeydullah bin Ziyâd**'ın emrinde Irak'a yolladı. Medine'ye giren ordu perişan oldu. İbni Ziyâd, Irak'da komutanları aracılığıyla Tevvâbîn üzerine savaş açtı; büyük kahramanlıkla savaşan Tevvâbîn yenilgiye uğradı ve Kûfe'ye geri döndüler. Abdullah ibni Zübeyr bu sırada yıkılan Kâbe duvarlarını büsbütün yıktırıp yeni baştan ve taştan yaptırdı. **Hacer-i Esved**'i de Hz. İbrahim zamanında olduğu gibi Kâbe'ye dahil etti.

Emevî saltanatını **Sufyaniler** kolundan alıp **Mervâniler** koluna geçmesine sebeb olan **Mervan bin Hakem** büyük amcası **Osman bin** Affan halife olduğu vakit onun kâtipliğini yapmış, bu sıfatla Osman adına devleti istediği gibi yönetmiş, büyük eyâletlere kendi yakın akrabalarını tâyin etmekten çekinmemişti. Böylece de Hz. Peygamber'in en yakın dostlarını gücendirmişti. Bunun bir sonucu olarak **Dâr** günü yahut Hz. Osman'ın şehit edildiği gün, ağır surette yaralanmış, sonra Cemel olayına katılarak orada da ağır yaralar almıştı (67). Bu olaylarla kazandığı şöhret sâyesindedir ki, hilâfet makamına geçmiş ve oğlu **Abdülmelik**'in veliahdliğini kabul ettirmişti. 65/685 yılı ramazanında Mervan öldüğü zaman (bir rivâyete göre onu evli bulunduğu I. Yezid'in karısı ve Sufyânîlerden Hâlid'in annesi, oğlunu veliahtlikten çıkartıp üstüne de hakaret et-

---

(66) İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 191; Cl. Huart, Histoire des Arabes, I., S. 264 v. öt.

(67) Wellhausen, Arap Devleti ve sukutu, S. 22, v. öt., 86.

tiği için bir gece uyurken yastıkla boğmuştur) (68) oğlu Abdülmelik kolayca yerine geçebildi.

G) **Abdülmelik'in halifeliği :** Abdülmelik bin Mervan hilâfet makamına geçtiği zaman imparatorluğu siyasî bakımdan bir bütün hâlinde bulamadı. O, hilâfet mirasını güçlükle ve mücadele ederek elde etmeğe, tıpkı Muâviye gibi başkalarının bayrağı altında bulunup kendini halife tanımıyan ülkeleri yeniden itaat altına almaya mecbur oldu.

Onun karşılaştığı en önemli gaileler şunlardır: Muhtar üs-Sakafî'nin ayaklanması; Abdullah ibni Zübeyr'in halifelik iddiasında ısrarı; çeşitli bölgelerde isyanlar; Afrika'da ayaklanmalar.

a) **Muhtar üs-Sakafî'nin ayaklanması :** 64/684 Ramazanında Hz. Ali'nin üçüncü oğlu **Muhammed**'in murahhası olduğunu öne sürerek kendi propagandasını yapmaya başlayan **Muhtar Ebu Ubeyd üs-Sakafî** ateşli ve garip bir belâgete sahipti. Çok geçmeden Kur'an'ı taklid ederek, seciğli fakat müphem bir ifade ile, Cebrail'den aldığını iddia ettiği ilhamları söylemeğe ve Mehdi'nin geleceğini, böylece gerçek dinin yeniden kurulacağını, bütün haksızlıkların ortadan kalkacağını, yer yüzünün yüzyıllarca adaletle yönetileceğini vâzetmeğe başladı.

Muhtar üs-Sakafî, İbni Zübeyr'e karşı açıktan açığa cephe almamış olmakla birlikte İbni Zübeyr, Muhtar'ı şüpheli adam telâkkî etmiştir. Muhtar, Hz. Ali yandaşlarına önemli vazifeler bağışladıysa da, onların itimadlarını kazanamadı. Ali yandaşı olan kimseler, Muhtar'ın aşırı fikirlerinden her zaman yılmakta idiler. O, İslâm'ı kabul etmiş olmalarına ve kendisinin gerçek kuvvetini teşkil etmelerine rağmen akıncı Araplarla aynı haklara sâhip olmıyan İranlı ve Aramlı unsurlara dayanmakta fayda gördü.

Kurduğu ordunun başına Ali'nin kumandanlarından birinin oğlu olan **İbrahim bin Eşter**'i geçirdi. Muhtar, Kûfe Araplar'ının kendisine karşı olduklarını öğrendiği zaman, düşmanlarını yok edebilmek için Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in şehid edilmesine katılan veya onu korumayan herkesi idam etti. Bu kanlı hareketi Allah'ın uygun bulduğunu ileri sürdü; zira bu olaydan iki gün sonra Irak üzerine yürü-

---

(68) Mes'ûdî, Muruc üz-Zeheb, V., S. 266 v. öt.; İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 192.

yen ve Kerbelâ olayına karışmış olan **Ubeydullah bin Ziyâd**'ın kumandasındaki Suriye ordusu **Hazir** kıyısında tamamiyle yok edilmişti. Kumandanları Ubeydullah bin Ziyâd da kurtulamamıştı. Fakat Muhtar'ın güya ulûhiyetin makamı diye adlandırdığı boş bir taht önünde kutladığı bu büyük başarısını çok geçmeden kendi zevâli izliyecektir.

Nitekim 67/687 Ramazanında, **Harûra** (Kûfe yakınlarında) da Basra vâlisi **Müs'ab ibni Zübeyr** (Abdullah ibni Zübeyr'in kardeşi) ve bunun kumandanı Muhalleb, Muhtar ile çarpıştılar. Kûfe kalesine çekilmek zorunda kalan Muhtar'ı Müs'ab burada dört ay kuşattı. Hiçbir yandan bir yardım görmiyen Muhtar sonunda bir çıkış hareketi sırasında Müs'ab tarafından öldürüldü. Onun akîdesine sâdık kalanlar da aynı akîbete uğratıldılar.

Bununla birlikte Müs'ab'ın bu hususta gösterdiği şiddet hareketi, gene de boşuna olmuştur; çünkü Muhtar'ın mezhebi, Şiî eskatoloji (= kıyamet günü inançları)'sinde derin izler bırakarak devam etmiştir. Muhtar'ın dinî propagandaları sonundadır ki, **Şia** siyasî bir hareket olmaktan çıkarak dinî bir akîde hâline gelme istidadını göstermiştir. Böylece, Muhtar'ın siyasî başarıları çok kısa, fakat dinî telkînleri derin ve uzun süreli olmuştur. (Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi s. 82).

Abdülmelik her ne kadar Muhtar'dan kurtulmuş oluyor idiyse de, Irak bu defa da Hicaz halifesi Abdullah ibni Zübeyr'e, kardeşi Mus'ab ibni Zübeyr'in çabaları ile bağlanmış oluyordu. Şimdi Müs' ab ibni Zübeyr'e karşı yürümek gerekiyordu. 689'da Şam'dan yola çıktı (69). Fakat derhal geri döndü, çünkü başkentte tehlikeli bir isyan çıkmıştı. Âsiler'in başında bulunan **Amr bin Sa'id el Eşdak'ı** Şam surları içinde kuşattı. Eğer teslim olursa, hürriyetini ona bağışlıyacağını vâdetti. Halbuki Abdülmelik verdiği sözü tutmadı, bir rivâyete göre onu kendi elleriyle öldürdü. El-Eşdak'ın yandaşları sarayı kuşatınca o, onun başını kaleden aşağıya fırlattırmış ve arkasından avuç avuç altınlar saçmış, böylece âsilerin dağılmasını sağlamıştı. Şam'da sükûnetin geri gelmesi üzerine Halife Müs'ab ibni Zübeyr'e karşı yeniden sefere çıktı, ama başarı elde edemeden geri döndü. Ertesi yıl iki ordu Bağdat yakınında **Maskin**'de yeniden kar-

---

(69) Sait Paşa (Diyarbekirli) Mir'at ül - İber,

şılaştılar. Önce Abdülmelik Mus'ab'a samimî olarak kumandanlık teklif ve vâdetti. Fakat o, kardeşine ihanet etmedi, savaştı ve öldü.

Abdülmelik Irak halkının biatını kabul ettikten sonra, hükûmet merkezi Şam'a döndü.

b) **Abdullah ibn-i Zübeyr'in halifelik iddialarına son verilmesi:** Şimdi artık nüfuzu Hicaz bölgesini sınırlarını aşmıyan Abdullah ibni Zübeyr'i ortadan kaldırmak gerekiyordu. Bu iş için Halife son savaşlarda gösterdiği başarılarını göz önünde tuttuğu **Taif**'li **Haccâc bin Yusuf**'u seçti. Haccâc doğduğu Taif şehrini üs kılarak **Mekke** üzerine yürüdü. Şehrin kutsallığını göz önüne almadan, **Ebu Kubeys** dağından Mekke'yi mancınık yağmuruna tuttu. Gene de Abdullah ibni Zübeyr, **Kâbe** ve dolaylarında daha yedi ay tutundu ve kendi öz oğulları tarafından bile (70) terkedildikten sonra, yaptığı bir çıkış hareketi sırasında Cemazîülevvel 73/Ekim 692'de öldürüldü. Böylece Irak ve İslâm İmparatorluğunun kalbi sayılan Hicaz, Haccâc bin Yusuf'un çabalarıyla Emevî soyuna kazanılmış oldu.

Abdullah ibni Zübeyr gecesini gündüzünü ibadetle geçiren çok dindar ve emsalsiz bir kişi idi. Hz. Ebu Bekir'in kızı **Esma**'nın oğlu idi. Dâvasında haklı ise sonuna kadar savaşmasını kendisine annesi salık vermişti. 73 yaşında iken öldürülmüş olan Abdullah ibni Zübeyr 9 yıl, hükûmet merkezi Mekke olmak üzere halifelik etmiş ve zaman zaman Irak ve Mısır da kendisine tâbi olmuştu.

c) **Türlü bölgelerde ayaklanmalar:** Abdülmelik bu hizmetlerine karşılık Haccâc'a Hicaz, Yemen ve Yemâme vâliliklerini verdi. Irak'ın ve Hicaz'ın Şam hükûmetine bağlanması ile Abdülmelik'in artık bundan böyle rahat bir saltanat sürdüğü belki hatıra gelebilir. Ancak böyle olmamıştır. Çünkü anlattığımız bu mücadelelerden faydalanan Haricîler güçlenmiş, eski Akad bölgesi İran'ın güney bölgesini ellerine geçirmişler ve canlarını hiçe sayarak durmadan savaşmaya koyulmuşlardı. Bunlardan özellikle **Ezrakî** kolundan olanlar çok korkunçtular. İbni Zübeyr'in bir süre önce Abdülmelik'e tâbi olmayı kabul eden eski vâlisi **Muhalleb** bunlarla

(70) M. Seligsohn, İA., I., S. 45; Yakûbî (Houtsma yay.), II., S. 303 v. öt.; Mes'ûdî, Muruc üz-Zeheb, V., S. 130 v. öt.)

başa çıkamamıştı. Sonunda Halife, Haccâc'ı ve Muhalleb'i daha önemli bir kuvvetle bunların üzerine yolladı.

78/697'de İran'da yapılan kanlı bir çarpışma sonunda Haricîler'in büyük kısmı kılıçtan geçirildi; geri kalanları da **el-Ahsa** çöllerinde oturmaya mecbur edildiler. Kûfe vâliliğine ek olarak kendisine bir de doğu illeri verilmiş olan Haccâc, özellikle İran'da çok şiddet gösterdi. **Siistan** vâlisi olan **Abdurrahman** bu zulümlerden bıktı; önce baş kaldırdı, sonra halifeliğini ilân etti. 701 yılında kendisine karşı yollanan orduları yendi. Sonunda **Deyr ül-Cemâcim**'de ve **Maskin**'de yapılan savaşlar sonunda yenildi ve kaçtı.

d) Kuzey Afrika'nın Emevî halifeliğine yeniden bağlanması: Araplar'ın ele geçirdikleri ülkeler halkına karşı gururlu davranışları, özgürlüklerine çok düşkün olan Afrikalı **Berberîler**'i kırdığı için, onlar en küçük fırsatlardan yararlanarak İslâm İmparatorluğundan kopmak yollarını bulmakda gecikmiyorlardı. VII. Yüzyılın sonlarına doğru, yâni Halife Abdülmelik'in Irak ve Hicaz olaylarıyla yoğun bir şekilde uğraştığı yıllarda durum gene böyle olmuş, Kuzey Afrika, Mısır sınırlarına kadar, İslâm egemenliğinden çıkmıştı.

693 yılında Abdülmelik, Afrika'yı bir kez daha İslâm egemenliği altına almaya mecbur kaldı. Bunun için bir ordu hazırladı. Bu ordunun kumandanlığına **Ukbe bin Nâfi**'nin adamlarından **Züheyr** getirildi. Züheyr, Berberîler'i ve bunların mütefîkleri Bizanslılar'ı yenerek İslâm topraklarından çıkardı. Ama Züheyr'in bir dalgınlığı yüzünden Bizanslılar yeniden fırsat bulup **Berka**'ya hücum ettiler ve İslâm ordusunu ağır yitiklere uğrattılar.

Abdülmelik Afrika'da yitirdiği yerleri geri almak için **Hassân bin Nu'mân** kumandasında yeni bir ordu yolladı. Bu ordu **Kayravân**'ı geri alıp Rumlar'la Berberîler'i büyük bir yenilgiye uğrattı Araplar bir kez daha Atlas Okyanusuna vardılar. Ama çok geçmeden Berberîler ile öteki âşiretler pek zeki bir kadın olan **Kâhine**'nin emri altında toplandılar ve ellerinden çıkmış olan bütün yerleri yeniden zaptetmeyi başardılar. İslâm ordularının bir kısmı şehid düşmüş, geri kalanlar da Berka'ya kaçmışlardı (697) (71).

Kâhine bu başarılarının sayesinde beş yıl Afrika'da saltanat sürebilmiştir. Sonunda 702'de Abdülmelik Hassan bin Nu'man'ın

---

(71) René Basset, Hassan maddesi, İA., C. V. I.

imdadına bir ordu daha yollıyabildi. Abdülmelik'in askerleri, büyük bir denîzi aşan bir gemî gibi, Kuzey Afrika kabilelerini yararak ilerlemeğe başladığı zaman, Kâhine buna karşı koyabilmek için emrindeki ülkeleri bir çöl hâline getirmeğe karar verdi. Saraylar, kışlalar onun emriyle yıkılıyor, değerli eşyalar götürülüyor, götürülemiyenler parçalanıyordu. Böylece kasabalar ve beldeler yerle bir edildi; bahçelerdeki ağaçlar bile kesilip yakıldı. Bakımlı Berberî beldeleri, kasvet ve hüzün dolu bir hâl aldı. Müslüman kumandanı Hassan bin Nu'man yıkılmış olan bu yerleri birer birer ele geçirdi. Kâhine Atlas dağları eteklerinde verilen bir savaşta hâla **Bîr el-Kâhine** denilen yerde katledildi (703). Bundan sonra Berberîler 25 000 süvâri vermek suretiyle barış yaptılar. Bu olay Berberîler arasında İslâmiyet'in akıl ermiyecek kadar çabuk yayılmasına vesile olmuştur. Ne yazık ki, Haricîler yavaş yavaş Afrika'ya göç etmeğe başladılar ve taşıdıkları nefret duygularını Berberîlere de aşıladılar. Zamanla bu Haricîler Afrika'da aşiret başkanlığına kadar yükselebilmişlerdir. Bu yüzden de Berberîler'in kanlı sonuçlar veren ayaklanmalarına sebeb olmuşlardır.

e) **Yönetim ve maliye'de yenilikler :** Bütün bu başarıları elde etmek için Abdülmelik, Bizanslılar'a aşağı yukarı 15 yıldan beri haraç vererek hiç olmazsa Bizans sınırlarında barışı korumaya çalışmıştı (72). Şimdi artık bu anlaşmayı sürdürmek gerekmiyordu. Abdülmelik, Bizans'la savaşa girdi. Bu savaş hemen hemen **Traz** ve para islâhatı ile aynı zamana rastlamaktadır. Traz, devlet büyükleri için özel olarak dokutulan sırma veya ipek işlemeli elbise, bohça veya mendiller üzerindeki yazılara denir. Bu yazılar rumca idi ve baba-oğul-ruhülkudüs, yâni teslis duasını taşırlardı. Birgün Abdülmelik, kendi meclisinde otururken bir bohça görerek, üzerinde yazılı olan rumca bir ibareyi anlamak istedi. Yazılar kendisine tercüme edildiğinde bu İslâmiyet'e yakışır mı? Böyle yazılar taşıyan bohçalar nasıl olur da İslâm ülkelerinde kullanılır diyerek rumca trazı yasak edip onun yerine **«la ilahe illahu»** yazılmasını emretti. Bundan böyle İslâm ülkelerinde trazlar arapça oldu (73).

Arap İmparatorluğunda halifeler tarafından darbedilen üzerlerinde farsça veya yunanca yazılı, hatta ateşgedeli veya haçlı paralar

(72) Belâzurî, Futuh ül-Buldân (Z. K. Ugan çev.), I., S. 257.
(73) Cörci Zeydân, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, I., S. 120-1; W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, S. 25.

bulunmakla birlikte, bunlar tam anlamıyla tedavül etmemiş, devletin batı bölgesinde Bizans, doğu bölgesinde ise İran paraları kullanılmıştı.

Abdülmelik trazı rumcadan arapçaya çevirmek isteyince, Bizans imparatoru **II. Justinianusu** (685-711) tahttan bir süre için indirmiş olup Kırıma sürmüş bulunan geçici İmparator **Leontius** (695-698) dinarlar üzerine Peygamber'i küçültücü ibareler bastıracağını bildirerek tehditte bulundu. Halife bunun üzerine devletin ileri gelenleri ile görüşmeler yaparak, altın ve gümüşten dinar ve dirhemler darbettirdi (74). Bu paraların bir yüzüne Hz. Peygamber'in adını koydu, sonra bunları İmparatorluğun bütün bölgelerine yollayarak, bunlardan başka bir para ile alış veriş edecek kimseleri idam cezası ile tehdit etti. Ertesi yıl Haccâc bin Yusuf, halifenin yaptığı bu işi Kûfe'de taklit ederek onu izledi(75).

Abdülmelik zamanına kadar İslâm ülkelerinde resmî dairelerde defterler ve yazışmalar, o memleketin halkının dili ile olur ve bu dile aşina yerli memurlar aracılığı ile işler yürütülürdü. Örn. Mısır divanının, yâni hükûmet dairesinin resmî dili yerli halkın dili olan kıptîce idi; memurları da kıptî idiler. Şam'da resmî dil rumca ve memurlar da bu dili bilen yerli hristiyanlar idi. Irak'ta ise resmî dil farsça, işlere bakanlar da bu dili bilen yerli memurlar idi. Abdülmelik her tarafta resmî dilin arapça olmasını ve yönetimin de Müslüman memurlara verilmesini emretti (76). Böylece ülkenin her yönüne arapça yayılmış, birçok yerlerde yerli halk anadillerini unutarak kendilerini Arap saymaya başlamışlardı.

Abdülmelik İmparatorluğun birliğini elinde bulundurmak için

---

(74) Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 188; Belâzûrî, Futuh, II., S. 374-9; esasen dinar o zamanki altın, dirhem de gümüş paranın adıydı; fels ise mahallî olarak da bastırılan değeri az bakır paraya denirdi.

Mus'ab ibni Zübeyr ve Abdullah ibni Zübeyr zamanlarında az ölçüde dirhem bastırıldı.

(75) Hicri 75 yılında Haccâc Bagliye dirhemleri darbettirdi, üzerine **Bismillah el-Haccâc** yazdırdı. Bir yıl sonra **Allahu ahad, allahu s-samad** hâkettirdi, fıkıhçılar bunun yazılmasını mekruh gördüler; bundan dolayı bu paralara **mekrûhe** adı verildi; rivâyete göre Arap olmıyanlar da bu dirhemlerin eksikliğini gördükleri için makrûhe demişlerdir. En iyi paralar **Hubeyriye, Hâlidiye, Yusufiye** paralarıdır. Bunların gümüşleri saflaştırılmıştır ve miktarları eksik değildir.

(76) Belâzurî, Futuh, I., S. 312 ve II., S. 99.

zimmî'lere tanınmış olan özgürlükleri hissedilir derecede azalttı. O kendi sarayına da o zamana kadar mevcut olmıyan bir hava getirdi. Selefleri, uyruklarına her zaman eski Arap kabile şefleri gibi muamele etmişlerdi. İlk olarak o, bir hükümdar tavrı ile ortaya çıktı. Teokrasinin bir temsilcisi olarak din bilginlerine büyük bir nüfuz bahşetti. Dinî vazifelerini de büyük bir dikkatle yerine getirdi. Bununla birlikte hiçbir zaman mutaassıp değildi; hatta I. Yezid'e hizmet etmiş hristiyan şair **el-Ahtal**'i bile sarayında alakoymaktan çekinmemişti (77).

Yukardan beri açıkladıklarımızdan görüldüğü üzere Abdülmelik, tıpkı I. Muâviye gibi, parçalanmış olan İslâm devletini bir kez daha tek bayrak altında toplamayı başarmış, bu yolda kendisine büyük yardımlarda bulunan **Haccâc bin Yusuf** elde ettiği büyük iktidar ve nüfuza rağmen hâlifeye sadakatten ayrılmayı bir an için bile düşünmemiştir. Netekim giriştiği şiddet hareketleriyle devletin siyasî vahdetini takviye eden, imparatorluğun belki yarısına hâkim bulunan Haccâc, kendisini Halifenin sadık bir hizmetkârı saymış, vâlileri de alelâde bir memur durumuna getirmeğe çalışmıştır.

Vâsıt şehrinin kurulması, Basra'nın bataklık alanlarına zencilerin yerleştirilmesi (78) de kabilelerin mahallî otoritelerini kırmaya yöneltilmiş bir hareket olarak kabul edilebilir. Haccâc'a **«zâlim»** adı takılmıştır. Gerçekten de çok adam öldürmüştür. Ama İmparatorluğun bütünlüğünü sarsan Haricîler'i yıldırmak için, o zamanlar başka türlü hareket edemezdi. Haccâc'ın şiddetli hareketleri sonundadır ki, Haricîlik, propagandasını açıktan açığa değil, gizli yapan bir mezhep haline gelmiştir. Bütün tethiş hareketlerini, Peygamber tarafından kurulmuş olan teokratik devlet geleneğini sürdürmek amacıyla yaptığı söylenebilir.

703 yılına kadar saltanatı çekişme ve didinmeler içinde geçen Abdülmelik, 705 yılında öldü. Babası Mervan tarafından veliaht olarak gösterilmiş bulunan **Abdülaziz** ölmüş olduğundan **Velid bin Abdülmelik** hiçbir itirazla karşılaşmadan hilâfet tahtına oturdu.

---

(77) Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, S. 74.

(78) Cl. Huart, Histoire des Arabes, I., S. 268; Haccâc 702 yılında Kûfe ile Basra'dan Medain ve el-Ahvaz'den aynı uzaklıktaki bir yerde Vâsıt'ı inşa ettirdi.

Abdülmelik adına basılmış bir para.

Stanley Lane Poole, Oriental Collection C. IX. London 1889, PL. II. Nu. 59.

H) **Müslümanlar'ın Orta Asya'da savaşları :** Abdülmelik'in tahta çıkışından 4 yıl önce Orta Asya'da **Elteriş Kagan** (= **Kutluk Han**) 681'de **Göktürk** devletini yeniden kurmuştu. Yeni Göktürk devletinin ikinci hakanı **Kapagan Han** (691-716) bazı Türkleri, bu arada **Türkeşleri, Karlukları** egemenliği altına aldığı sırada, Kutluk Han'ın oğlu **Kül-Tigin**'i **Sudakları** bir düzene sokmak üzere **Maveraünnehr**'e yolladı (79). Bu sırada Abdülmelik **Horasan** vâliliğini Haccâc'a vermişti. Haccâc kendi emrindeki en meşhur kumandanları Türk ellerine saldırttı. Bunlar kolay başarı elde edemiyorlardı. Ancak Türk beyleri arasındaki rekabet bunların işine yarıyordu (80). Sonunda Haccâc, **Kuteybe bin Müslim**'i Türk ellerinin fethine memur etti (705). Çok kan dökücü bir kumandan olan Kuteybe, Türk beylerinin uzakta bulunmasından yararlanarak Toharistan'da bazı şehirleri aldı ve ticaret merkezlerinden **Baykent**'e yürüdü (707). İki ay uğraştıktan sonra halkı teslim olmaya mecbur etti. Araplar Baykent'e barış yaparak girdiler ama şehrin zenginliğini görünce yağmaya koyuldular, bu güzel şehri birkaç gün yağma ettikten sonra yaktılar, yıktılar. Şehirde eli silâh tutan ne kadar Türk varsa hepsini öldürdüler; kadın ve çocukları esir edip Horasan'a gönderdiler. Kuteybe, Baykent'ten sonra **Talkan** mamur şehrini harabeye çevirtti; halk katledildi, bu işten yorulanlar Türkleri sıra sıra ağaçlara astılar. Talkan yolunun 6 km. lik bir kısmı böyle asılmış insanlarla çevrildi (81). Kuteybe 12 yıl zengin ve mamur Türk şehirlerini yıkmakla uğraştı; işitilmedik vahşetler işledi; geçtiği yerlerde yanık kokusundan başka birşey bırakmadı, ama gene de kesin bir sonuç alamadı. O kadar ki, **Semerkant** Türkleri Kuteybe'ye vergi vermeği kabul eden Hanları **Tarhun**'u tahttan indirdiler (82); yerine Gurak Hanı geçirdiler (709) ve savaşmaya devam ettiler. Kuteybe ancak altı yıl uğraştıktan sonra Semerkand'a girebildi (711). Harezm bölgesinde de aynı facialar oldu. Kuteybe zengin ve bakımlı Harezm şehirlerini yağma ettikten sonra kardeşi **Abdurrahman**'ın esir ettiği 4000 Türk gencini öldürttü. Emevîlere yaranmak için Kuteybe her geçtiği yeri hara-

(79) Coşkun Üçok, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, S. 16.

(80) Belâzurî, II., S. 282 v. öt.

(81) Taberî, IV., S. 168; Gibb, Ortaasya'da Arap Futuhatı, S. 32.

(82) H. A. R. Gibb, Ortaasya'da Arap futuhatı, S. 31.

beye çevirdi. Onun oynadığı bu dram kendi âsi askerleri tarafından başı kesilinciye kadar devam etti (717) (83).

Kuteybe'den sonra Maveraünnehr'de Türkler birleşip Araplar'ı yurtlarından sürüp çıkardılar; yalnız Buhara ve Semerkant gibi Araplar, İranlılar ve Müslüman olmuş Türklerle meskûn şehirlerde müşterek bir yönetim kurulabildi.

Emevîler'in Horasan vâlisi **Eşres** hiç olmazsa Buhara ve Semerkant bölgelerinde tutunabilmek için İslâm dinini kabul edecek olan Türkler'den cizye alınmamasını uygun gördü ve bunu ilâna mecbur oldu. Bu ilân aynı zamanda, Müslüman olacak Türkler'e, Araplar'la eşit haklar verileceğini de ihtiva ediyordu. Tahammül edilemiyecek kadar ağır olan cizyeden kurtulabilmek için Buhara ve Semerkant Türklerinden birçoğu İslâm dinini kabul ettiklerini bildirdiler. Ancak halkın çoğu İslâm dinini kabul edince, gelir birdenbire azaldı; Buhara bölgesini Emevîler'in bir malikânesi sayan Şam sarayını telaş aldı. Müslüman olan Türklerden de Cizye alınmakta devam edilmesi yeniden emredildi (84). İslâmiyet'e aykırı olan bu emir yeni ayaklanmalara sebeb oldu. Bu tarihlerde **Seyhun** ırmağı boylarında da **Türkeş** devleti kurulmuştu. Maveraünnehr'de Müslüman olmuş veya olmamış bütün Türkler toplanıp Türkeşlerin Hanı **Suluhan**'dan yardım istediler. Suluhan yardıma koşup Araplar'ı Maveraünnehr'den sürüp çıkardı. **Toharistan'**ı da Araplar'dan kurtardı. Fakat Suluhan'dan sonra Türkeşler kara ve sarı diye ikiye ayrılınca, bu iki grup arasında savaşma başgösterdi. Bu savaşmalardan yararlanan Araplar yeniden çıkarıldıkları yerlere girebildiler, ama teker teker her beylik gene de kendi topraklarını yıllarca savundu.

Yüzyıl kadar süren Türk-Arap anlaşmazlıkları ve çarpışmalarına, hatta Araplar'ın Tibetlilerle yapmış oldukları anlaşmaya rağmen, Maveraünnehr ve Toharistan Türklerinin hemen hepsi de varlıklarını koruyabiliyorlardı.

Araplar'ın Türkler için izledikleri siyaset zulüm ve tenkîl ile özetlenebilir. Arapçılık siyasetini izliyen Emeviler devrinde Araplar, Türkler'e Müslüman olsalar bile yukardan bakıyorlar, kendi-

---

(83) Belâzurî, Futuh, II., 285-301. Belâzurî S. 301'e göre Kuteybe hâlâ hayattadır.

(84) Belâzurî, Futuh, II., S. 314.

lerini Türklerden pek üstün görüyorlardı. Türklerin ister malları ister canları olsun, kendileri için helâl sayılıyordu. Bu husus özellikle cizye toplarken açıkça görülmekte idi. Halifeler Şam saraylarının israf giderlerini karşılıyabilmek ve eğlencelerine gerekli malî kaynakları sağlıyabilmek için komutanlarını yağmacılığa teşvik ederlerdi. Yüz yıla yakın bir zaman boyunca yapılan bu yağma ve tahripçiliğin sonu şu oldu ki, Türk topraklarındaki sanat eserleri mahvoldu. Emevî halifelerinin bir kısmı (Ömer ibni Abdülaziz gibi bir iki hükümdar dışında) yüksek İslâm dinini yaymak amacından çok, zengin ülkeleri yağma etmek, yeni gelir kaynakları bulmak için akınlar yaptırıyorlardı. Türkler ise **mevâli** mertebesinde yaşamak istemedikleri için, İslâm dinini kolayca kabul etmek yolunu tutmamışlardı. Ancak Emevîler aleyhinde **Şuubiye** hareketi oluşmaya başladıktan sonradır ki, Türkler Müslüman olmayı kütle hâlinde benimsemişlerdir.

İ) **Şuubiye hareketi : Ş'ab** kökünden gelen bu kelime Müslüman Araplar'ın gitikleri yerlerde hukuk ve siyaset bakımından kendinden başka kavimler üzerinde üstünlük kurma çabalarına karşı çıkan sosyo-politik akımı ve bunun mensuplarını ifade eder. Şuubiye yandaşları bütün Müslümanlar'ın eşitliğini kabul ettikleri için kendilerine **Ehl üt-tesviye** yâni eşitleştirme yandaşları adını verirlerdi. Daha **Hz. Ömer** zamanında, onun ünlü adâletine rağmen, Araplık taassubu açıkça görülmeğe başlamıştı. Yabancı ırk ve uluslardan olan dindaşlarına karşı (bir iki halife dışında) Kitap ve Sünnete uymayı akıllarına getirmeyen Emevîler zamanında, Araplar.ın siyasal ve hukukî baskısı son haddine varmıştı. İşte birden bire çok genişleyen Emevî İmparatorluğu zamanında Allah'ın ve Peygamber'in eşitlik emirlerine rağmen (bk. Cörci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye, IV., S. 257-258), Arap'tan başka Müslümanlar asla Araplarla eşit sayılmıyor, tersine onların kölesi gibi kabul ediliyorlardı. O derece Arap asabiyeti ile hareket ediliyordu ki, Arap olmayan bir anadan doğan bir prens tahta geçemiyor, bir Türk veya İranlı'nın arkasında bir Arap namaz kılmıyor araptan gayrısı ile bir arab evlenemiyor, (Zeydan IV, 167-168) ve Arap, Arap'tan gayri bir kimse ile dolaşamıyordu (bk. İkd ül-Ferid, II., S. 73).

İşte bu arap şovinizmi'dir ki, bir tepki yarattı ve o zamana kadar süregelen bu bedevî asabiyeti karşısında Araplar dışında kalan ulusların kavim bilinçleri uyandı. Emevîler zamanında başlayarak, onların yıkılmasında olumlu bir rol oynayan bu psikolojik tepki

Abbasîler devrinde Araplar'ı pek sevmiyen Halife **Mansur** zamanından itibaren türlü sebeblerle yavaş yavaş güçlendi ve Halife **Me'mun** devrinde büyük bir sosyo-politik akım niteliğini kazanarak siyasal hayatta da etkisini gösterdi. Öyle ki az sonra **Mu'tasım** zamanında Araplar'ın ödeneklerinin kesildiğini, vâliliklerden uzaklaştırıldıklarını bile görmekteyiz. Zira Abbasî ordusu sâdece Arap askerlerinden meydana gelmiş bir kuvvet olmayıp türlü uluslardan, bu arada en çok Türkler'den oluşmaktaydı.

Ancak Halifeler nasıl Araplar'dan, Kureyş soyundan, iseler, devletin resmî dili, saray dili, yâni kültür dili de öylece Arapça olmakta devam etmiştir. Abbasîler'in siyasetlerinin temeli ise sünnî Müslümanlıktı (85).

İşte Araplar'ın Abbasoğulları zamanında Müslüman uluslara tanımış olduğu özgürlük ile Arap siyasal ve sosyal baskısı geniş çapta kalkınca, Arap'tan başka Müslümanlar, Araplar'a karşı kendi kavmî geleneklerini ve tarihî şereflerini, dillerini açıktan açığa korumaya başladılar. Arap olmayan bir takım şair ve yazarlar sırf bu inancı savunmak amacı ile şiirler ve türlü kitaplar yazdılar (86). Buna karşı Araplar da harekete geçtiler; her iki yan birbirlerini küçültücü yayınlara başvurdular. Bu arada adının yazılması gerekli biri varsa, o da **İbni Kuteybe**'dir. O, Araplar'ın öteki bütün uluslardan üstün olduğunu savunan **«Tafdil ül-Arabî»** adlı kitabını sırf bu amaçla kaleme almıştır.

Bu iki zıt partinin ortasında olup hiç bir yanı tutmayanlar da vardı. Bunlar İslâm ümmetini içinde olan türlü ulusların, hatta Müslüman olmıyanların bile, faziletlerine ve meziyetlerine dair eserler yazdılar. Abbasî ordusunu oluşturan türlü ulusların, çoğunlukla Türkler'in meziyetlerine dair **Câhiz** tarafından yazılar kaleme alındığı gibi **Ebu Hayyan-i Tevhidî**'nin Araplar'ın, Yunanlılar'ın, İranlılar'ın, Hindliler'in özel meziyyetleri hakkındaki yazdıkları örnek olarak gösterilebilir. Bir kere daha söyliyelim ki, **Şuubiye** akımı Arap olmayan Müslümanlar'ın Arapçılık ideolojisi güden ve tahakküm etmeğe uğraşan sınıfa karşı ulusal bilinçlerinin uyanması, onlarda eski ahlâkî edebî ve siyasî geleneklerin yeniden canlanması ve değerlenmesidir (87).

---

(85) Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, S. 100.
(86) Cörci Zeydân, IV., S. 258.
(87) bk. F. Köprülü, (Barthold) İslâm Medeniyeti Tarihi, S. 100.

Gerçekten de ilk zamanlarda Şuubiye hareketi dinî-siyasî bakımdan İslâm birliğini zayıf düşürmek gibi zararlı bir sonuç doğurmuş ise de buna karşılık gene İslâm çevresine kuvvetli bir özgürlük havası da getirmiş, Araplar'dan başka ulusların dillerine, geleneklerine, tarihlerine değer verilmek gibi yararlı sonuçları doğmuştur. Böylece İslâm kültürünün yükselmesine, bunun etkisi pek büyük olmuştur (88).

J) **I. Velid'in halifeliği : a) Asya'da fetihler :** I. Velid bir kez daha İslâm silâhlarını imparatorluğunun her yönündeki sınırlarının ötesine götürdü. Anadolu'da bazı yerler kuşatmalardan sonra Araplar'ın eline geçti. **Mesleme bin Abdülmelik Anadolu'da Heraklea** (Ereğli) ile **Amoria** (Ammuriye)'yi zaptetti, fakat İstanbul üzerindeki emellerini gerçekleştiremedi. Doğudaki fetihleri **Haccâc** vâlisi bulunduğu Irak'tan yönetiyordu. **Buhara, Semerkant, Fergana** ve **Kâşgar** Araplar'ın eline geçiyordu. **I. Velid**'in vâlilerinden olan **Muhammed bin Kasım, Sind** ile **Blûcistan** arasındaki bölgelerde oturan aşiretleri yola getirmek için açılan savaşlar sonunda **Sind, Multan** ve **Pencab**'ı Arap İmparatorluğuna katmıştı (96/715) (89).

b) **I. Velid'in imâr işleri :** I. Velid, **Ömer ibni Abdülaziz**'i Hicaz vâliliğine getirmişdi. Ömer ibni Abdülaziz metin, itidalli olduğundan ve milletin refahından başka birşey düşünmediğinden yönettiği ülke halkı huzur ve mutluluğun tadını tattı. Haccâc'ın zulmünden kaçan birçokları Irak'ı bırakıp Hicaz'da rahata kavuşuyorlardı. O, I. Velid'in emri ile Hz. Peygamber'in eşlerinin evlerini satın aldı ve bu evlerin yerlerini camiye kattı (90). I. Velid zamanında mescitlere minareler yapılması emredildi. Ama Belâzûrî'ye göre ilk minare **I. Muâviye** zamanında Basra camini onaran vâli **Ubeydullah bin Ziyâd** tarafından yapılmıştır (91). Ömer ibni Ab-

(88) Bu konu için Mısırlı yazar Ahmet Emin ve Abdülhamid'in Fecr ül-İslâm (1347), ve Sahih ül-İslâm (1351) adlı eserlerine bakınız.

(89) Kuzey Hindistan'da büyük zaferler kazanan Muhammed bin Kasım hiçbir suç işlemediği hâlde, Hişâm tahta geçince, Haccâc ile akrabalığı yüzünden onu zincire vurdurtup Irak'a getirttiği zaman Hindliler, Muhammed bin Kasım'ı kaybettikleri için ağladılar Kireç'te onun heykelini yaptılar. Belâzürî, II., S. 332.

(90) Taberî, a.g.e., IV., S. 152.

(91) Ama Belâzurî'ye göre (II., S. 177) ilk minare Basra'da I. Muâviye zamanında, Basra camiini tamir eden vâli Ubeydullah bin Ziyâd tarafından yaptırılmıştır.

dülaziz, Yezid ve Abdülmelik zamanlarında yıkılmış olan yerleri, yâni Mekke'nin yakılıp yıkılmasından ötürü meydana gelen harap yerleri yeniden onararak, özellikle Medine'de devlete ait pek büyük binalar, su kemerleri, yollar ve geçitler inşa ettirmiştir. Fakat bütün bu çabalarına rağmen, Haccâc'ın çevirdiği entrikalarla, Hicaz vâliliğinden azledilmiştir.

I. Velid, Irak'ta su kanallarını onartıp, suların düzenli olarak tarımcılara dağıtılması, uzunluk ve ağırlık ölçülerinin ayarlanması gibi devletin pek hayırlı işleri ile uğraşmıştır.

Ayrıca Şam'da İslâm mimarîsinin en üstün zevk örneklerinden birisi olan ve bugün hâla, Timur tarafından uğratıldığı tahribata ve 1892'de geçirdiği yangına rağmen (sonradan restore edilmiştir) görenlerin hayranlıkla seyrettikleri Büyük Emevî camiini de büyük meblağlar sarfıyla I. Velid yaptırmıştır.

ca) **Afrika ve İspanya'da fetihler :** I. Velid zamanında Afrika seferlerine devam edildi. 708 yılında Afrika kumandanı olan **Hassân bin Nu'mân** bölgesini iyi yönetmesine rağmen, azledildi onun yerine **Musa bin Nusayr** tâyin edildi. Hassân'ın Afrika vâliliğinden ayrılması Berberîler'e ayaklanma fırsatı verdi. Fakat yeni vâli Musa onları çabucak yola getirdi. Musa ve oğulları bütün Rumlar'ı Afrika'dan kovdular. Barış ve düzen yeniden kuruldu; böylece aşiret başkanları Musa'ya bağlandılar. Musa sağa sola birçok din öğretmenleri yollayıp Berberîler arasında Müslümanlık'ı iyice yaydı. 710-715 arasında Akdeniz adalarında bulunan **Bizanslılar** üzerine asker göndererek **Mayorka** ve **Minorka** gibi yerler İslâm'a kazanılmış oldu ve bu yerlerde birçok güzel binalar yapıldı. Haccâc'ınki ile kıyaslanırsa, Musa'nın yönetimindeki topraklar daha büyük idi (Mısır'dan Atlas okyanusuna kadar); ama Musa bu geniş topraklara yeni bir ülke daha katacaktır ki, bu da **İspanya**'dır.

İspanya bu sırada hiçbir zaman olmadığı kadar çökmeye yüz tutmuştu. Romalılar zamanında olduğu gibi yüksek sınıf vergiden muaf tutulmuştu. Orta sınıf ağır vergilerle ezilmiş, zanaat ve ziraat hemen hemen yok olmuş, ticaretten ise bir iz bile kalmamıştı. Toprak sahipleri saraylarında zevk ve eğlence ile yaşarlarken, köleler toprağı işlerlerdi ama, ne kadar işleyebilirlerse. İspanya'da çokça yaşıyan **Musevîler** hükümdarın, rahiplerin ve asillerin işkencelerinden inlemekteydiler. Bir aralık tedbirsizce ayaklandılar, bu

yüzden çok korkunç bir katliâma uğradılar, öldürülmiyenler esir edildiler. İhtiyar esirlerin dinlerine karışılmadı ama, gençler Hristiyan olmak zorunda bırakıldılar. İşte bu olayların geçtiği sırada, yâni Musa bin Nusayr, Afrika'ya tâyin edildiğinde **Rodrik** İspanya kıralı **Viçia**'yı tahttan indirip öldürterek iktidarı eline almıştı. Ahlâken kötü olan Rodrik, Susa vâlisi olan **Jülien**'in kızına tecâvüzde bulunmuştu. Bundan ötürü Jülien, Rodrik'ten öç almak amacıyla Musa'yı İspanya'yı fethe çağırdı. Musa, Halife I. Velid'in de iznini alıp, Şerif adındaki bir subayını keşfetsin diye Güney-İspanya bölgesine yolladı. Aldığı elverişli haberler üzerine en değerli kumandanı olan azatlı kölesi Târık bin Ziyâd'ı 7000 kişi ile İspanya'ya geçirdi (711) (92).

Bu bölgenin **Got** vâlisi topladığı üstün kuvvetlerle Târık ordusunu karadan kuşattı. Yalnız kıyı açık kalmıştı. Târık çekilmek umudunu yitirmek için limandaki gemileri yaktırdı; ordusuna hitaben: «Sabır ve sebât ederseniz zafere ulaşırsınız, **Endlüs**'ü fethederiz. Aksi hâlde düşman hepimizi denize döker» dedi ve sonra düşmana saldırarak onu yendi. Geri kaçanları koğuşturarak **Kadis** dolaylarına geldi. Rodrik bütün imkânlarını toplamış, 90 000 kişilik ordusuyla onu Kadis'in güneyinde karşılamıştı. Savaş, yâni Kadis savaşı 8 gün sürdü. Târık'ın ordusunda çözüntü başlamak üzereydi; askerlerden kimisi kaçmaya yeltenmişlerdi bile. Târık atına atladı ve kaçanlara aşığadaki çağrıda bulundu: «Ey Magrip'li gâziler, ey Müslüman kahramanlar nereye gidiyorsunuz? Gafilce hangi yere kaçmak istiyorsunuz? Düşününüz ki, önünüz düşman arkanız deryadır. Sizin için çıkar yol fıtrî şecâatinize dayanarak ve güvenerek savaş meydanında durmak ve dayanmaktır. Ey süvâriler bana bakın ve benim gibi yapın». Bu çağrının ardından atını dört nala kaldırıp düşman ordusunun üzerine yürüdü. Süvârileri kendisini izlediler. Târık düşman sancağının olduğu yere saldırıyordu. Orada başında tacı olduğu hâlde bir araba içinde kral Rodrik'i sezdi, derhal ona yönelerek kılıcı ile onu kalbinden vurdu. Kendisini izliyen askerleri de düşman ordusunu kılıçtan geçirdiler. Kralın ölümü ve ordusunun tam yenilgisi Got devletinin yıkılması ve tarihte Kadis savaşı denilen bu savaşın da İslâm zaferiyle bitmesi sonucunu doğurdu.

---

(92) **Belâzurî, a.g.e., I., S. 372 v. öt.**

Bu başarıyı öğrenen Musa bin Nusayr 10 000 süvâri, 8000 piyade ile İspanya'ya geçmeğe karar verdi. Târık'a kendisini beklemesi haberini yolladı. Târık yenilmiş düşman ordusunun başı boş kaçışına göz yumarak, onların yeniden birleşmesine fırsat vermemek için koğuşturmanın yerinde olacağını düşündü; ordusunu üç kola ayırdı, ortadaki kola kendisi kumanda etti. Yan kolları güvendiği başka kumandanlara teslim etti. Her biri bir hedefe doğru ilerlediler. Kurtuba'ya kadar olan şehirler bu üç kol tarafından fethedildi. Düşman ordusu kuzeye doğru kaçmakta iken, **Tuleytula** (Toledo)'nın önüne gelindi. Târık burayı kuşattı. 712'de şehir Târık'a teslim oldu. Böylece 350 yıllık koca bir devleti ortadan kaldırıp, taç ve tahtı ele geçirdi. Târık Tuleytula'da hükümdar sarayına girdiği zaman 25 **Got** kralının değerli taşlarla süslü taçlarını yan yana dizilmiş buldu.

Musa bin Nusayr, Vâdi ül-Kebir (Guadalquir) ırmağının denize döküldüğü yer yakınında İspanya kıyısına çıktı. Târık ordusunun batı yönünden yürüyerek **İşbiliye (Sevilla)**'ye geldi. Oradan **Luzitaniya** (aşağı yukarı bugünkü Portekiz) toprakları üzerinden istilâya başladı. Bir aralık geri dönerek **Merida**'yı kuşattı. Birçok **Got** büyükleri, bu arada Got kralının eşi de burada bulunuyorlardı. Musa bu kaleyi bir türlü zaptedemedi. Sonunda Afrika'da yerine bıraktığı oğlu **Abdülaziz**'den yardım kuvvetleri aldı. Bu sâyede ancak kaleyi teslime razı etti. Musa buradan rehine olarak Rodrik'in karısını ve birkaç asilzadeyi alıp Tuleytula şehrine doğru yola koyuldu ((93)

Târık'a gelince bu sırada **Kastilya** topraklarını tüm ele geçirmişti Musa kendi kumandanlarının bunca zaferlerini hoş karşılayacağı yerde, kıskandı. Târık bin Ziyâd'ı kendisini beklememiş olmakla suçladı. Ganimet olarak ele geçen ve **Maide-i Süleymanî** denilen bir tepsiyi Halifeye göndermek için istedi. Bu tepsi gayet büyüktü ve iri zümrütlerle işlenmişti ve 36 ayaklıydı. Bir rivâyete göre Hz. Süleyman zamanından kalmış ve nasılsa Kudüs'ten İspanya'ya gelmişti. Târık tepsiyi verdi ama, onu ele geçirenin kendisi olduğunu gerektiğinde ispatlayabilmek için bir ayağını koparıp sakladı. Musa, Târık'ı başkumandanlıktan azletti. Bu durum hükûmet merkezi Şam'a aksetti. Halife tarafından gelen bir ihtar ve takdirname yazısı üzerine Musa, Târık'tan özür diledi ve böylece barıştılar. Arap

(93) **İbn ül-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, IV., S. 122-3.**

ve Berberî iki kumandan kuzeye doğru fetihlere koyuldular. **Abdülaziz bin Musa,** doğu ve güney bölgelerde ilerlerken, Târık ise **Tajo** ırmağı vâdisine girdi buradan **İber (Ebro)** ırmağı vâdisine geçerek Saragossa'yı kuşattı. Musa bin Nusayr da Târık'a destek olmak üzere onunla buluştu. Saragossa zaptolundu. Oradan İslâm orduları iki kola ayrılıp Pireneleri aşarak Fransa'nın güneyinde bulunan **Narbonne** şehrine ulaştıklarında Halifenin geri dön emrini alarak, Pireneler'in güneyine çekildiler' Aslında koca bir yarımadadaki Got devleti bir avuç Arap ve Berberî kuvvetleri önünde acz içinde kalmıştı.

Târık'ın bu başarıları karşısında Musa ona muhabbet yerine kin ve kıskançlık beslemekteydi. Târık elde edilen ganimetin 1/5'ini Halifeye göndermekte gerisini de askerler arasında üleştirmekteydi Bu ise Musa'yı ayrıca kızdırıyordu. Zira bütün ganimeti kendisine saklamaktaydı. Sonunda iki kumandan arasındaki geçimsizlik Şam'da duyuldu ve her ikisi de muhakeme edilmek üzere merkeze çağrıldılar. Ancak bu sırada I. Velid ölmüş ve yerine **Süleyman bin Abdülmelik** (715) geçmişti. Önce gelen Târık'ın ifadesiyle, sonradan gelen Musa'nın ifadesi alındıktan sanra, Musa'nın birçok hususlarda şöhreti kendisine maletmek istediği, **Maide'i Süleymanî**'nin ayağı ile de ispatlandığından kendisine küçültücü muamelelerde bulunuldu (94); Musa bundan o kadar üzüldü ki, kısa bir zaman sonra öldü.

Târık ve Musa, İspanya'dan ayrıldıktan sonra Musa'nın orada kalan oğlu Abdülaziz, **Magrib** ve **Endülüs**'e Emir tâyin edildi. Abdülaziz yönetim merkezini **Tuleytule**'den **İşbiliye**'ye nakletti. Musa'nın ve Târık'ın her ne sebeble olursa olsun İspanya'dan Şam'a çağrılmaları hiç de iyi olmamıştı. Hatta bu, İslâm dinî için büyük kayıpların başlangıcı olmuştur. Zira kumandanlarından yoksun kalmış olan İspanya'daki Müslüman garnizonları, karşılarında git gide güçlenen bir avuç Hristiyanın ileride çıkaracakları büyük yangının ilk kıvılcımları olduklarını farketmemişlerdir.

cb) **İspanya'nın fethedilmesinin sonuçları :** İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi pek büyük bir sosyal devrim meydana getirmiştir. Çünkü rahiplerin ve asîllerin daha önce mevcut olan sınırsız hakları İslâm egemenliği ile ortadan kaldırıldı.

---

(94) İbn ül-Esîr, a.g.e., IV., S. 124.

Zanaat erbabının ve köylülerin ödedikleri ağır vergiler kaldırılarak yerlerine orantılı ve âdil vergiler konuldu. Gayrimüslîmler cizye veriyorlardı ama, bu cizye malî durum göz önünde tutularak kademeleştirilmiş ve taksite de bağlanmıştı. İspanya savaşları sırasında beldeler ve kasabalar bazı malî imtiyazlara sahip olmuşlardı. Araplar bu imtiyazları daha sonra kaldırmamışlardır. Eğer Müslüman askerleri çapulculuk veya yağmacılık yaparlarsa şiddetle cezalandırılmaktaydılar. Daha önce Gotlardan zulüm görmüş olan Yahudiler dinlerini serbestçe muhafaza edebildiler. Hristiyanların da kendi inanç ve kanunlarına dokunulmadı, bunlar hristiyan papaz ve yargıçlara uyruk kaldılar. Böylece eski merhametsiz Got yönetiminin yerine hak ve adâlet düzenine saygı gösteren yeni ve rahat bir yönetim kurulmuştu. İspanya'da İslâm yönetiminden, önceleri papazlar bile memnun olmuşlardı. Avrupa henüz cehâlet içinde yüzerken Endlüs Müslümanları Kurtuba hükûmetini kurarak bütün batı Avrupa'ya ışık saçan bir merkez meydana getirmişlerdi. İspanya Müslüman fatihlerin zamanında olduğu kadar adilâne bir surette hiç bir vakit yönetilmemişdir denilebilir (95).

cc) **İspanya'da gelişme**: İspanya'yı vatan edinen Mısır, Suriye ve İran gibi ülkelerden, yâni tarım ülkelerinden gelenler ile ticarî bilgileri geniş olan Musevîler elbirliği ile çalıştıklarından kısa zamanda İspanya'da refah gözle görülür bir şekilde artmıştı. Tarım âletleri yapımı sâyesinde ekilmemiş tarlalar ekildi; yıkık binalar ve şehirler yeniden onarıldı, süslendi.

Derebeylerinin esaret pençesinden kurtulan halk çalışmaya ve zengin olmaya başladı. Araplar İspanya'yı baştan başa bir gülistana çevirdiler. Sadece tarım ve ticaret değil, bilim bakımından da İspanya çok ileri bir ülke oldu. Ne yazık ki Araplar arasındaki eskidenberi hâkim olan aile geçimsizlikleri yok olmuyordu. Bu yüzden de, daha sonraları, ayrılıklar doğacak ve bu güzel toprakları elden çıkarmaya mecbur olacaklardır. Arap ordusunda oldukça kabarık sayıda bulunan Berberîler, Arap subaylarının emrinde çalışmak istemiyorlardı. Bu durum askerler arasında serkeşlik çıkmasına sebeb oluyordu. **Belediyûn** denilen İspanya Müslümanları ise, gururlarından ötürü Araplar'ı, vahşetlerinden ötürü de Berberîler'i sevmiyorlardı. İslâm esaslarına göre Müslümanlar arasında ırk ve

---

(95) Seyyid Emir Ali, Musavver tarih-i İslâm, I., S. 115.

dil farkı gözetmemek gerektiği hâlde, zorla Yarımada'ya girmiş Araplar'ın ırkî gururları alt edilemiyor; Anglosaksonlar gibi kendilerini üstün ulus sayıyorlardı. Araplar'la Belediyûn arasındaki geçimsizlik bir dereceye kadar, Lombardiyalılar'la Avusturyalılar, yahut Keltler ile Saksonları birbirinden ayıran nefreti andırır.

Musa bin Nusayr'in İspanya'da vâli olan oğlu **Abdülaziz**'in karısına uyarak Hristiyanlarla anlaştığını ve onlara dayanarak yeni baştan **Got** devletini kurmak ve kendisinin de bu devletin başına geçmek niyetinde bulunduğu söylenmeye başladı. Bunun üzerine gizli bir dernek kuruldu. Bu dernek Abdülaziz'i sarayında öldürdü. Bunun ölümü üzerine Halife tarafından bir vâli gönderilmediği için Abdülaziz'in akrabası **Eyyûb bin Habib,** Halife'nin onaylamasına kadar, başkanlar ve şeyhler tarafından yönetime seçildi. Bu kişi yönetim merkezini **İşbiliye**'den **Kurtuba**'ya taşıdı. Ondan sonraki vâliler zamanında Afrika'nın en ünlü aşiretlerinden 400 kişi getirildi ki, bunlar daha sonra İspanya'nın asillerini teşkil edeceklerdir. Bu tarihten sonra İspanya kâh Şam Halifesi tarafından, kâh **Kayravan**'dan gönderilen vâlilerce yönetilecektir. **Abdurrahman ül-Gâfikî** bunların en ünlüsüdür.

cd) **Abdurrahman ül-Gâfikî ve Fransa seferi :** 729'da Abdurrahman ül-Gâfikî İspanya vâliliğine atanınca, önce bölge bölge gezip, yönetimi düzenledi. Bu işlerle üç yıl uğraştı. Ondan sonra **Pireneleri** geçip Fransa'yı istilâya başladı. Önce batıdan **Bordeaux**'yu aldı, **Garonne** ve **Charente** ırmaklarını geçti, **Loire** ırmağının yakınındaki **Poitiers** şehrini aldı. Bundan sonra **Tours** şehrine gidip, orayı da zaptetti (96). Bu arada **Lyon** şehri de Fransa'nın doğusunda ilerliyen Müslümanlar tarafından alınmış ve bunlar daha da kuzeye çıkarak **Autun** (=Otön) şehrini de zaptetmişlerdi. Bu son akını yöneten kumandan **Anbese** aldığı yerlerin yönetiminin düzenlenmesi için geri dönerken bir savaşta yaralandı ve öldü.

Abdurrahman'ın bütün tedbirlerine rağmen Müslüman askerleri yağmaya dalmışlardı. Bu yüzden düzen bozuldu, bu hâl büyük başarılara ulaşmış olan Abdurrahman'ın bozguna uğramasına sebeb oldu. Çünkü tam bu sırada **Frank** prenslerinden **Charles Martel** (Şarl Martel) üstün kuvvetlerle görünmüştü. Abdurrahman kendi askerlerine düzen vermek amacı ile Poitiers (Puatye)'nin kuzeyine

---

(96) Cl. Huart, Histoire des Arabes, I., S. 274.

çekildi. Orada Charles Martel ile 732'de savaşı kabul etti. O bu savaşta şehit oldu. Ordusundan arta kalanlar savaş meydanını bırakarak Narbonne'a doğru çekildiler. Kumandansız kalan bu ordu Narbonne'a kadar düşman tarafından koğuşturuldu. Ama Narbonne'u Müslümanlar Charles Martel'e teslim etmediler. 732 Poitiers savaşı İslâm ordularının batı Avrupa'da ilerlemelerinin durdurulması bakımından tarihte büyük bir yer tutar (97). Eğer Abdurrahman Poitiers savaşını kazansaydı. İslâmların önce Almanya'ya, sonra Bizans İmparatorluğu üzerine yürüyecekleri muhakkaktı. Bu olaydan 280 yıl önce **Attilâ**'nın askerleri de Abdurrahman ül-Gâfikî'nin askerleri gibi yağmaya daldıkları için Orléans'da **Aetus**'la karşılaştıkları zaman yenilgiye uğramışlardı. Sırf bu yağma yüzündendir ki, Attilâ ve Abdurrahman, Avrupa'yı tam olarak ele geçirmemişlerdir.

ce) **İspanya'da düzenin bozulması :** Poitiers bozgunundan sonra, Pireneler'in kuzeyindeki topraklar bire birer elden çıktı. İspanya halkı da Şam'dan gönderilen vâlilerin yönetiminden memnun kalmıyordu. Yer yer karışıklıklar çıkıyordu. Kuzey Afrika'da sükûn tam değildi; birçok yerlerde Emirler kendilerine göre, keyfi olarak, memleketi yönetiyorlardı. Asıl önemli olan taraf, İspanya'nın kuzey - batısında, yâni **Asturya** ve **Galiçya** bölgelerindeki halkın 745'te **Alfons'u** kral tanıyarak, onun yönetimi altında toplanmış olmasıydı. Halbuki Müslümanlar bu bölgeyi, İspanya'da değilmiş gibi, ellerine geçirmeyi düşünmemişlerdi bile. **Saragossa, Kurtuba** bölgesinde ise Müslüman Emirler, bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bu durum karşısında İspanya'nın ileri gelenleri toplanıp **Ukbe bin Nâfi**'nin torunlarından **Yusuf bin Abdurrahman** adında birini İspanya hâkimi ilân ettiler (742).

Bu tarihe kadar İspanya vâlileri Şam Halifesi tarafından tâyin olunurdu. Gerçi halkın seçtiği bu hâkimi, Halife onaylamış ise de, artık İspanya'nın yönetimi bağımsız olmuş, Halifeye uyruk olmak anlamsız bir sözden ileriye gidememişti.

Gerçekten de bu tarihlerde artık Emevî devleti yıkılmış ve **Abbasî** soyundan gelenler iktidara sâhip olmuşlardı. Abbasîler'in yanını tutan İspanya'daki partililer her ne kadar kuvvet toplayarak vâli Yusuf'un üzerine yürüdüler ise de amaçlarına ulaşamadılar.

---

(97) Emir Ali, a.g.e., I., S. 127; Wellhausen, Arap Devleti, S. 161.

Zaten az bir zaman sonra Emevî soyundan olup katliâmdan kurtulan Abdurrahman'ın İspanya olaylarını burada bırakıp gözlerimizi gene, Emevî başkenti Şam'a çevirelim.

K) Süleyman ibni Abdülmelik'in halifeliği (96-98/715-717) : **I. Velid**'in 715 yılında ölmüş olduğunu yukarıda söylemiştik. O, yerine kardeşi **Süleyman**'ı değil oğlu **Abdülaziz**'i geçirmeği tasarlamıştı. Bu tasarısını gerçekleştirmeğe çalışırken öldü. Abdülaziz'e biat edilmemiş olduğundan I. Velid'in kardeşi **Süleyman** halifeliğe geçirildi

Süleyman ibni Abdülmelik ilk iş olarak zindanların kapılarını açtı. Haksız yere zâlim **Haccâc** tarafından hapsedilmiş binlerce insanı serbest bıraktı. Gene Haccâc'ın atadığı maliye memurlarından çoğunu değiştirdi ve şiddetli bazı hükümleri ilga etti. Eğer Süleyman bu iyi hareketleri ile yetinmiş olsaydı, tarihte iyi bir ad bırakmış olacaktı. Ancak, o kardeşi Velid'e yardım etmiş olan **Mudarlılar**'a karşı kötü davranmaya başladı. Halifenin bu yoldaki eylemlerinden cesaret alan **Yemenliler** yâni **Himyerli** kabileler zâlim Haccâc'tan gördükleri zulmün öcünü almak için silâha sarıldılar. O sırada Irak'ın yeni vâlisi Yemenli **Yezid bin Muhalleb** ise düşmanı Haccac'ın ölümü üzerine ondan almak istediği öcü, onun yandaşlarından almaya kalkıştı (98). Mudarlılarla Yemenliler arasındaki mücadele böylece bütün İmparatorlukta gözle görülür bir duruma geldi. İşte bu savaşdadır ki, **Kuteybe bin Müslim** katlolunmuştur. Gene Süleyman'ın bu haşin davranışından dolayıdır ki, **Musa bin Nusayr** ve **Tarık bin Ziyâd** sefâletle baş başa bırakılmışlardır. Hatta Musa'nın oğlu İspanya vâlisi **Abdülaziz**'in İşbiliye'de öldürülmesine gene Süleyman'ın sebeb olduğu söylenebilir. **Pencâb** ve **Sind** fatihi **Muhammed bin Kasım** da fethettiği ilkeleri büyük bir başarı ile yönetmekte iken, Halife Süleyman tarafından azlolunmuştu. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bunun tek kusuru Haccâc'ın yeğeni olması idi.

a) **Bizans'ın kuşatılması :** 98/716-717 yılında Süleyman **Dabık** denilen yerde bulunduğu bir sırada Küçükasya'daki Bizans askerlerinin kumandanı **Leo** onun ziyaretine gelip riyakârlık ile Süleyman'a İstanbul'un kolayca zaptedilebileceğini ve Araplar tarafından bu şehrin ele geçmesi ile bu yerlerin İslâmlaşacağını söyleme-

---

(98) Taberî, IV., S. 202 v. öt.

si, Süleyman'ı tıpkı İspanya gibi bu yerlerin de sâhibi olacağı tatlı hülyasına kaptırdı. Kardeşi **Mesleme bin Abdülmelik**'i 12 000 kişilik bir kuvvetle **İstanbul** üzerine yolladı (99). Donanma 716'da kolayca **Çanakkale Boğazını** geçip İstanbul surları önüne geldi. Kuşatmadan çok zarar gören Rumlar Mesleme bin Abdülmelik'e para teklif ederek, İslâm ordularının hışmından kurtulmak istediler, ama bu yolda bir başarı sağlıyamadılar. Rumlar bu arada imparatorları **III. Teodosius** (716-717)u tahttan indirip öldürdüler ve Leo'yu tahta dâvet ettiler. III. Leo (717-741) adıyla tahta çıkan bu komutan teklifi hemen kabul etti. Gizlice İslâm ordugâhından kaçıp İstanbul'a gitti. Bu yeni imparator İslâm ordularının sırlarını ve zayıf yanlarını bildiği için Araplar'a karşı koymakta mahir davrandı. **Rum ateşi** sâyesinde Araplar'ın mühimmatının büyük bir kısmını yaktırdı. Bunun üzerine Araplar arasında kıtlık ve veba baş gösterdi; hasar pek büyük oldu. Araplar kuşatmayı gene de bırakmadılar. **Meseleme** o kış kardeşi Süleyman'dan yardım alamadı; kış da çok şiddetli geçti; açlık ve sefalet o dereceye vardı ki, Müslümanlar gemilerin ziftini bile yediler. Meseleme bunları, «sabredin Halife size büyük hediyeler gönderiyor» diye avutmaktaydı (Ebu'l-Ferec, I., S. 193). O kış kar 100 gün yerden kalkmadı; Meseleme barakalar yaptırmak zorunda kaldı. İlkbaharda Araplar merkezden de yardım alarak toparlandılar. Bu yardım **İskenderiye**'den 400 ve **Magrib**'den 300 parça gemi ile yapıldı. Ama bu gemiler de ötekiler gibi bizanslıların su ile söndürülemiyen ateşi yüzünden yakıldı. Kurtulabilen çok azı geri çekildi. Müslüman askerlerin tahılları kalmadığından, otların köklerini ve ağaçların kabuklarını yemeğe başladılar. Meseleme gene de dayanacaktı ama, bu sırada **Süleyman ibni Abdülmelik** ölmüş yerine **Ömer ibni Abdülaziz** (II. Ömer) halife olmuştu. Yeni halife onu geri çağırdı. Meseleme: «Hepimiz iyiyiz, İstanbul fethedilmek üzeredir» diye halifeyi oyalamak ve illâ da istediği sonuca ulaşmak istediyse de, II. Ömer, gönderdiği memurundan gerçeği öğrendiği için Mesleme'ye geri dön emrini tekrarladı. Bunlar İstanbul'dan çekilmeğe başlayınca Rumlar karada ve denizde birçoklarını öldürdüler.

Bu olaydan sonradır ki, Emevîler artık bir daha **Bizans**'ı kuşatmayı düşünmediler (100). Bu sırada **Endülüs** Müslümanları da-

(99) Ebu'l - Ferec, Tarih, I., S. 192.
(100) Ebu'l - Ferec, I., S. 194.

ha önce söylediğimiz gibi Avrupa içlerine ilerlemekteydiler. **Yezid bin Muhalleb** de **Taberistan**'da başarılar kazanıyordu.

Süleyman iki yıl beş ay saltanattan sonra 99/717 yılında öldü.

L) **II. Ömer'in halifeliği (99-101/717-720) :** Kardeşi gibi Süleyman da oğlunu tahta vâris göstermişti. Ama büyük oğlu **Eyyûb** kendisi hayatta iken ölmüştü. İkinci oğlu **Dâvud**'un ise Bizans kuşatması sırasında şehit düştüğü sanılmaktadır. Çaresiz kalan Süleyman amcası oğlu ve **I. Ömer** gibi adâleti ve dindarlığı ile tanınmış bulunan **Ömer ibni Abdülaziz**'i veliaht bıraktı. Sünnîler'in kendisini **V. Halife** diye tanıdıkları **II. Ömer'e Halifet üs-Sâlih** lâkâbı da verilmiştir.

Gerçekten de o, merhamet hissi dolu, derin bir adâlet fikrine sahip, çok sâde bir hayat yaşayan, sorumluluk duyan bir insandı. Onu tanımlamak için şu örneği vermek yerinde olur : Bir gün eşi **Fâtime**, Ömer ibni Abdülaziz'i çok üzgün görmüştü. Bunun nedenini kendisinden sorduğu zaman, Ömer, Abdülmelik'in kızı olan eşine şöyle cevap verdi. «Ey Fâtime, müslümanlarla gayrimüslimlerin yönetiminin başında bulunduğum için, açlıktan ölen fakirleri, umutsuzluk içinde çırpınan hastaları, felâketin pençesinde inleyen çıplak insanları, zulüm görenleri, hapse girenleri, saygıya lâyık ihtiyarları, çok çocuklu esirleri düşünüyorum da kıyamet gününde Cenab-i Hakk'ın onlar hakkında benden hesap isteyeceğini düşünerek korkuyor ve ağlıyorum (101). Sana soyundan, kardeşinden kalmış olan mücevherlerin hepsini devlet hazinesine terketmeni rica etsem, kabul eder misin?» Bu teklif karşısında, eşi Fâtime hiç tereddüd etmeden bütün mücevherlerini beyt ül-mâl'e teslim etmişti. Eşinin ölümünden sonra yeni halife **II. Yezid,** kardeşi Fâtime'ye bu mücevherleri geri vermek istediyse de, bu asil ruhlu kadın, kocasından sonra ona âsi olamayacağını söylerek reddetti. Yezid de bunları akrabalarına dağıttı.

Ömer ibni Abdülaziz kendinden önceki halifeler tarafından gaspedilmiş, hristiyan ve musevîlere ait kilise ve sinagogları eski sâhiplerine geri verdi. Her vâliye adâlet ile iş görmelerini emreden mektuplar yazdı. Adâletsizliği ile tanınan vâlileri, memurları işten uzaklaştırdı. Hilâfet makamına mahsus bütün atları hazineye geri

---

(101) Emir Ali, a.g.e., I., S. 125.

verdi, kendi atı ile gezdi. Emir ül-Müminin önce nefsine ve evindekilere adâleti uyguladıktan sonra selefleri olan Emevî emirleri tarafından ihdas edilmiş olan bidatların kaldırılmasına çalıştı. Bu arada **Hz. Ali**'nin oğlu **Hasan**'ın hilâfetten vazgeçmesinden beri, Emevî emirlerinin Hz. Ali'yi hutbelerde **sebb** etme âdetini bir cuma hutbesi ile yasak etti. O günden sonra Hz. Ali ve ailesine sebb yerine «İnnallahe ye'mür'i bi'l-adli...» diye başlayan âyeti koydu (102). Bunun üzerine devrin şairleri ona methiyeler yazdılar.

Vaktiyle Hakem'in oğlu **Mervan**, Hz. Peygamber'in vakfı olan **Fedek** topraklarını «Arazi-i emiriye»den sayarak mukataa ile tasarrufuna geçirmişti. Kendisinden de çocuklarına kalmıştı, yâni Ömer ibni Abdülaziz de mirasçılar arasındaydı. Halife bunu, vezirinin yanında, eski hâline getirip Hz. Ali ailesine geri vereceğini söyledi. Veziri ona, «ama evlâdını ne yapacaksın?» diye sorunca, «onları Allah'a ısmarladım» diye cevap verdi.

II. Ömer, Hz. Ömer gibi beyt ül-mâl'dan nafaka alıyordu. Halifenin bu tevazu içinde geçen hayatı, öteki eşraf ve emirler tarafından taklit edilmek gerekirdi. Öyle de oldu, ama Emevî soyu çok lükse ve israfa alışkındı. Birgün toplanıp **Fâtime binti Abdülmelik**'in yanına geldiler. Durumdan şikâyette bulundular. Fâtime eşine gidip meseleyi anlattı. II. Ömer ona : «Hz. Huhammed, bize yüce bir ırmak bıraktı. **Ebu Bekir** ve **Ömer** gerektiği gibi hareket ettiler, sonra Yezid, Mervan, Abdülmelik ve onun oğulları Velid ve Süleyman bu ırmaktan yararlandılar. Sıra bana geldi, hâlbuki ırmak kurumuştu. Eğer bu ırmak eski hâline getirilmezse sahiplerini kandırmaz.» Halifenin ne demek istediğini çok iyi anlayan Fâtime» «Ama Beni Ümeyye birgün fırsat bulur, sana bir zarar verir» diye halifeyi uyarmak istedi ise de; O,hiddetle «korktuğum gün kıyamet gününden daha korkunç değildir ya» dedi. Fâtime, Emevî ümerasının yanına gidip «Bu duruma sebeb sizsiniz, çünkü **Ömer ibni Hattâb**'ın soyundan siz kız aldınız» dedi (103). Ömer ibni Hattâb'ın doğruluğu, adâleti bilinmektedir. Bir gece kol gezerken, birden bir kadının kızına, evinde, «kalk süte su karıştır» dediğini duymuş. Kız «Emir ül-Müminin süte su katmayı yasakladı» diye cevap vermiş. Anası «Emir ül-Müminin nereden duyacak» deyince, kız «Görünüş-

---

(102) İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 207.
(103) Cevdet Paşa, Kısas, VIII., S. 306.

le ona uyup gizlide isyan mı edelim, buyruğundan ayrılalım mı?» diye karşılık vermiş. Hz. Ömer evin adresini belleyip Dar ül-Hilâfe'ye geldiğinde oğlu **Âsım**'ı çağırıp evin adresini kendisine bildirdikten sonra «Eğer kimsenin nikâhında değilse, bu kızı nikâh etmesini, böylece belki Tanrı'nın hayırlı bir evlât vereceğini» söyledi. Bu evlenmeden Ömer ibni Abdülaziz'in annesi **Ümm Âsım** doğmuştur.

II. Ömer zamanında **Haricîler**, Arabistan ve Afrika'dan ellerini çektikleri gibi, onun yanına elçi göndererek kendisine biat ettiklerini, fakat kendisinden sonra yerine Abdülmelik'in oğlu **Yezid**'in geçmesine razı olmadıklarını haber verdiler. II. Ömer Haricîlerle yaptığı ünlü tartışmada, yalnız bu noktaya cevap verememiş ve bundan da çok üzülmüştü (104).

Emevîler gördüler ki, Ömer ibni Abdülaziz'in hilâfet süresi uzarsa, belki de Yezid'i veliahdlikten çıkaracak; o zaman iş bütün bütün onların elinden gidecek. Bunun için onu zehirlemeyi düşündüle. Bir rivâyete göre de bu düşüncelerini gerçekleştirdiler.

Oun vâlilerine yolladığı genelgelerde çok gerekli bazı tavsiyelerden sonra : «Her ne ad altında olursa olsun, hediye kabul etme; halka dağıtılan kutsal kitaplardan bedel kabul etme, seyyahlardan, nikâhlardan, süt ve deve üzerinden vergi alma» gibi emirleri merhametinin bir başka belgesidir (105). Onun zamanında sınırlarda barış ve selâmet yolları aranmış, isyanlar bastırılmış, fakat yeni ve büyük fetihlere girişilmemiştir. Kaynaklar **I. Velid**'in büyük binalar yaptırma merakını, **Süleyman**'ın kadınlara düşkünlüğünü tasvir ederlerken, II. Ömer'in dindarlığını hep birlikte övmektedirler (Taberî, IV. S. 197).

Her ne kadar **Ebu'l-Ferec** tarihinde, (I. S. 194) onun hakkında Bizans kuşatmasının kaldırılması sonucunde Bizanslıların karadan ve denizden çekilmekte olan Müslüman askerlerini öldürmeleri üzerine, onun da hristiyanlara kötü muamele ettiğini, kiliselerinde çan çalmalarına, ibâdetlerinde seslerini yükseltmelerine, hayvana bindikleri zaman eğer kullanmalarına engel olduğunu yazarsa da, bunun doğru olmadığı karısına diğer kaynaklar bizi ulaştırmaktadır. Netekim II. Ömer'in vâlilerinden **Cerrâh bin Abdullah**'ın Horasan'ın

(104) Cevdet Paşa, Kısas, VIII., S. 310.
(105) Emir Ali, a.g.e., II., S. 126.

ancak kılıç kuvvetiyle yola geleceğini kendisine bildirmesi üzerine Halife onu vâlilikten azledip Horasan Müslümanlarına «paylar tahsis etti», haraç vermekten onları affetti (106).

II. Ömer 25. Receb. 101/12. Şubat 720'de öldü (107).

M) **II. Yezid'in halifeliği (101-5/720-4) :** II. Ömer'in öldüğü gün **Yezid bin Abdülmelik** (II. Yezid) hilâfet tahtına oturdu. Annesi I. Yezid'in kızı **Âtike** idi.

II. Ömer'in zamanında **Mudarlar**'la **Yemenliler** barış içinde yaşarlarken, II. Yezid zamanında bu durum bozuldu, halifenin karısı Haccâc'ın yeğeni idi. Bundan ötürü II. Yezid Mudarlar'a karşı her zaman dost ve yardımcı oldu. II. Yezid, II. Ömer'in yaptığı ne kadar iyi iş varsa onları bozmakla görevine başladı.. Örneğin, II. Ömer savaşa gidenlere maaş bağlamıştı; onlardan vergi almıyordu; **Mevâli**'yi de Araplarla eşit düzeye getirmeğe çalışıyordu. Hristiyanlara iyi muamele ediyordu. Bu muamele o dereceydi ki, vaktiyle kilise iken camiye çevrilmiş olan bir tapınağı eski sâhiplerine verip gene kilise olarak kullanılmasına izin vermişti (108). II. Yezid'in cülusunu haber alan **Kûfe** vâlisi, ondan **Hariciler** üzerine bir kuvvet göndermesini istedi. Haricîler ise Halifenin değiştiğinden habersizdiler. Bununla birlikte üzerlerine gönderilen birlikleri yenilgiye uğratmaktan geri kalmadılar. Halife Irak vâlisi eliyle onların üzerine bir kaç kez asker yolladı. Ama Haricîler her seferinde üstün geldiler. Sonunda II. Yezid, kardeşi **Mesleme bin Abdülmelik**'i 10 000 kişilik bir kuvvetle Kûfe'ye yolladı ve Haricîler'in başkanı **Bestam** bu savaşta katledildi. Böylece ayaklanma bastırılmış oldu.

II. Yezid'in saltanat dönemini sarsıntıya uğratan ikinci bir olay da eski Irak vâlisi **Yezid bin Muhalleb**'in ayaklanmasıdır. Yezid bin Muhalleb Horasan vâlisi iken **Curcân**'da elde ettiği ganimeti teslim etmek istemediğinden II. Ömer tarafından azl ve Basra'da hapsedilmişti. Bu halifenin hastalığı sırasında hapisten kaçtı ve II. Yezid'e karşı (109) Kitap ve sünnet adına etrafına topladığı adamlarla Basra, Vâsıt ve Kûfe'de ayaklandı (102/721). Halife kardeşini

(106) Belâzurî, Futuh ül-Buldân, II., S. 310; Wellhausen, Arap Devleti, S. 163.
(107) Taberî, a.g.e., IV., S. 249; Mes'ûdî, Muruc, V., S. 446.
(108) Emir Ali, a.g.e., I., S. 125.
(109) Mes'ûdî, Muruc, V., S. 453; Taberî, a.g.e., IV., S. 245 v. öt.

120 000 askerle ona karşı yolladı. İbni Muhalleb maktul düştü ve bütün ailesinin erkekleri öldürüldü. Doğu bölgeleri bu biçim ayaklanmalarla hanedanın kuvvetini sarsarken, batıda da bazı ayaklanmalar baş göstermişti. II. Ömer zamanında **İspanya**'da kabile anlaşmazlıkları görülmezken, şimdi eski neseb kavgaları yeniden alevlenmişti, her şehir savaş durumuna girmişti.

I. Velid zamanında Haccâc'ın kardeşi tarafından Yemenliler'den tahsil edilen ağır vergi, II. Ömer taarfından kaldırılmışken, şimdi yeniden bu vergi konulmuş ve Yemen ahâlisi sefaletin en aşağı derecesine düşmüştü. Ömer ibni Abdülaziz'in kurduğu düzenin, hepsi yok farzedilmişti. Yâni, vergi islâhatı kaldırılmış, Hristiyanlara verilmiş olan kiliseler geri alınmış, hatta onların kilisedeki resimler önünde ibâdet etmeleri yasak edilmişti. Gene **II. Yezid**'in emri ile tapınaklardaki duvarlar, taşlar, tahtalar üzerindeki ve kitaplar içindeki bütün canlıların resimleri de kaldırtılmaya çalışılmıştı. Halifenin bu hareketi Bizans İmparatoru III Leo'nun **İkon**'ları (Aziz resimleri) yasak etmesiyle aynı zamana rastlamaktadır. (Ebu'l-Ferec, I., S. 194; Wellhausen, Arap Devleti ve sükutu, S. 154).

Haricîler'in zâlim tanıdıkları bazı âmirlerden intikam almaları gene II. Yezid'in tahta geçmesi ile başlamıştır. Bütün bu zorlama, isyan ve karışıklıklar içinde II. Yezid herşeye karşı kayıtsız bir durumda, önce güzel **Sellâmet ül-Kas**, sonra güzel sesi ile ün yapmış **Habâbe** adındaki cariyeleri ile günlerini geçiriyordu. Ülkenin her yönünden gelen şikâyetçiler günlerce, haftalarca saray kapısında beklerlerken, o, güzel Habâbe ile şiir, musikî ve şarap alemleri tertiplemekten çekinmiyordu. Halifenin Habâbe'ye olan eğilimi o derecedeydi ki, devletin bütün işlerini onun eline bırakmakta bir sakınca görmemişti; Habâbe istediklerini istediği yere atayabiliyor, istediklerini azledebiliyordu. Bu durumdan sıkılan Halife'nin kardeşi **Mesleme bin Abülmelik** onu boş yere uyarmaya çalıştı. Habâbe elindeki ut ve güzel sesiyle Halifeyi o kadar kendisine bağlamıştı ki, II Yezid cuma namazlarında imamet vazifesini bile kardeşi Mesleme'ye bırakmıştı (110). Güzel Habâbe'nin bir nar tanesi yüzünden ansızın ölmesinden Halife o derece büyük bir üzüntüye kapıldı ki, on onbeş gün sonra 25. Şevval 105/27. Mart. 724'de öldü.

---

(110) Mes'ûdî, Muruc, V., S. 450 v. öt.; Cörci Zeydân, Medeniyet-i İslâmiye, I., S. 81-2.

N) **Hişâm bin Abdülmelik'in halifeliği (105-125/724-743) : Hişâm** kardeşi II. Yezid gibi II. Ömer'in yaptıklarını kendi menfaatı için bozmaya çalıştı denilemez. II. Yezid'e oranla daha az zararlı bir insandı. O, pek halim, akidesi dürüst, çok dindar fakat o nispette hasis idi. Umerası onu memnun edebilmek için pek çok mal, mülk hediye etmek gereğini duymuşlardı. Esasen Emevî soyunun özelliklerinden birisi de mal ve mülk biriktirmek hevesiydi. Bu yüzden de rüşvet kapıları ardına kadar açılmıştı.

Hişam'ın saltanatı sırasında bir Türk hükümdarı (Belâzurî'ye bakılırsa bu **Afşin** olmalı) **Fergana**'da ayaklandığından (111) Horasan vâlisi **Eşres** bunu bastırmakla uğraşmaktaydı. Fakat Emevî Emirlerinden birinin şikâyeti üzerine vazifeden azledildi. Hâlbuki **Eşres**'in politikası, çok daha akıllıca ve insanî idi. Onun yerine, Hişam'a ve eşine çok beğendikleri birer gerdanlık hediye eden **Cüneyd** atandı. Ancak Cüneyd, Horasan'da yaptığı birçok savaşlarda başarı elde edemedi. Bu arada Türk hükümdarı da **Semerkant** ve **Buhara**'yı sıkıştırmaya başladı. Bir süre sonra Cüneyd Halife Hişam'ın nefret ettiği **Muhalleb** ailesinden bir kızla evlendiği için azledildi. Yerine **Âsım Hilâlî** geçirildi. Ama Türklerle savaşmada Âsım da başarılı olamadı. O da azledilerek yerine **Esedî Kasrî** atandı. Bunun kardeşi **Hâlid-i Kasrî** ise Irak'da vâli idi. Hâlid çok zulmettiğinden Haricîler parti, parti isyân ettiler. Gerçi Haricîler yenildi ise de, Halife dayanamıyarak Hâlid'i azledip yerine **Nasr bin Seyyâr**'ı getirdi (112). Hişâm 717 yıllarında hükûmet merkezine karşı girişilmiş olan sonuçsuz savaştan sonra çok ihmal edilmiş olan Bizans'a karşı yeniden saldırıya geçti. Onun orduları çoğunlukla yazın elde edilmiş yerleri, kışın yitirdiklerinden, saltanatı sırasında Bizans sınırları içinde hiçbir devamlı fetihte bulunamadılar.

Hişam devrinde Araplar batıda, doğudakinden daha büyük bir kudretle ilerlediler. Yukarıda da işaret edildiği üzere Hişam İspanya'ya **Abdurrahman ül-Gafikî**'yi yollamış, o da Tours ve Poitiers'ye geçmişti (732). Afrika Müslümanları her nekadar hâlis Müslüman idiyseler de, gene de Araplar'a eşit bir muamele görmemekteydiler. İşte bu durumdan **Haricîler** yararlanmayı bildiler

(111) Belâzurî, Futuh, III., S. 314 v. öt.
(112) Gibb, Ortaasyada Arab Futuhatı, S. 55.

ve şiddetli bir ayaklanmanın patlamasına sebeb oldular (741). Böylece **Kayravan**'a kadar olan yerler Emevîler'in ellerinden çıktı.

125/743 yılı başlarında ölen Hişam'ın en büyük kusuru servet biriktirmekti. 20 yıla yakın saltanat süren bu Halife **Kıbrıs**'ın verdiği haracın arttırılmasını, **İskenderiye**'ninkinin de iki kata çıkartılmasını emretmişti. Onun politikası Berberîleri olduğu kadar **Maveraünnehr**'deki Türkleri ve İranlıları da ümitsizliğe düşürmüş ve Abbasî propagandacılarının çalışmalarına zemin hazırlamıştı.

O) **II. Velid'in halifeliği (125-126/743-744) :** Hişam'a yeğeni **II. Yezid**'in oğlu **Velid** halef oldu. Bu Halife babasından eğlenceli bir hayat sürme eğilimi ve sanat istidadı tevarüs etmişti. Halife olunca halk kendisini, önce ağır vergilerden bir kurtarıcı olarak karşıladı. Çok geçmeden uyrukları yanılmış olduklarını anladılar. Halifelik merkezinden uzak bulundurulmak amacıyla Filistin'de bir çöl sarayında gençliğini geçirmek mecburiyetinde bırakılmış olan II. Velid iktidara geçtikten sonra Şam'ı terkedip gene çöl sarayında kendini spora, şaraba, şiire, şarkıya verdi. İslâmiyet çoğunlukla Emevî Araplarının yaşayışına esasta nasıl büyük bir değişiklik getirmemişse Arap şiiri de kendi eski geleneklerine öylece bağlı kalmıştı. Ancak Suriye ve Irak'ta hayat eski anayurttakinden daha çok bir gelişmeye uğramıştı. Burada kabileler arasındaki kin çok daha ihtiraslı şekiller alıyor ve **Kays** kabilesi ile **Kelb** kabilesi arasındaki savaşma yıllardanberi süregeliyordu. Bu kabile kavgaları **Abdülmelik** ve **Haccâc** zamanında olduğu gibi en parlak şiirlerin söylenmesine vesile oluyordu. Saray şairi **el-Ahtal** ve rakîpleri **Cerîr** ve **Farazdak** duyulmamış derecede küstah bir ifade ile birbirlerine hücum ediyorlardı. Bunlardan daha aşağı derecede olan bir şairler ordusu ise, kendilerine bu ünlüler sâyesinde isim yapabilmek amacı ile kavgalara karışıyorlardı. **Mekke** ve **Medine** daha sâkin ve kibar bir toplumun şehirleri hâlinde kalmıştı.

Şiirin yanı sıra şarkılar da önem kazandı. Bu arada kadın aşkı şiirlerde ve şarkılarda yer aldı. Bunlarda istiraptan eser yoktu. Bu yeni tarz, Arabistan'da heyecan ve şevk ile karşılandı. II Velid yaşama zevkînin methedilmesine yeni bir alan açtı. Bu da şaraba dair söylenen methedici şarkılardır (113). Cahiliye devrindeki şaraba düşkünlük, Arap şiirinde de öylesine önemli bir yer tutmuş-

---

(113) Brockelmann, a.g.e., S. 121-2.

tu ki, İslâmiyet'in kesin yasağına rağmen Araplar ne şarap içmekten, ne de onu şiirlerle methetmekten geri kalmamışlardı. Şimdi ilk defa bir Halife bunları teşvik ediyordu. Abbasîler devrinde de bu şarap üstüne şiirler sadık okuyucular bulacaktır. II. Velid'e bu tür şiirleri onun Hristiyan içki arkadaşı **el-Kâsım bin Tufeyl** öğretmiştir.

Halife II. Velid kadınlar, şarkıcılar ve şairler arasında zevk ve eğlence içinde yaşamaya devam etti: güzel sesli köleler ve cariyeler her tarafı doldurdu. Bütün ülkede şarkılar besteleyip söylemek moda oldu. İbni Sureyç, Mâbed, Garîd, İbn Ayşe vbg. şarkıcılar sarayda baş üstünde tutuldu. Halife tarafından muazzam at yarışları düzenlendi. Kendisi gece gündüz içiyordu. Hatta birgün kendisine gelip «Ya Emir ül-Müminîn, sarayın etrafı Arap ve Kureyş temsilcileriyle doldu. İçinde bulunduğunuz durum Halifelik şerefi ile bağdaşmaz» diyen bir mabeynciyi yere yatırıp ağzına bir boru ile ölünceye kadar şarap akıttırmıştı. Bu sefih hayatın yanı sıra mukaddesata karşı en küçük bir saygı duygusuna sâhip olmadığı da kaynaklardan anlaşılmaktadır: Bir gün XIV. Sure'nin 15. ve 16. âyetlerini okurken Kur'an'ı hedef olarak karşısına diktirmiş ve attığı oklarla kutsal kitabı delik deşik etmiş ve şu mealde de bir beyit okumuştu: «Mağrur ve âsi insanı tehdit ediyorsun; işte mağrur ve âsi insan benim; rabbinin önünde kıyamet günü göründüğünde ona de ki, beni böyle parçalayan Velid idi» (114). Ayrıca onun islâmiyetten çıktığını ve **Mani** dinine girmiş olduğunu bildiren kayıtlar da mevcuttur (115). Hatta birgün güzel bir cariyesine hilâfet elbiselerini giydirerek camiye imamete göndermiştir. II Velid'in bu her türlü iz'an dışı hayatı halkı kendisine karşı galeyana getirdiği gibi selefi Hâlife **Hişam**'ın biriktirdiği hazineleri kısa zamanda bitirmesi ve vâlilerden para istemesi onları kendisine karşı ayaklanmaya yöneltti. Henüz ergin olmıyan ikinci oğlunu veliah tâyin etmek istemesi de akrabalarını darılttı. Ayaklananlar ona karşı —bir direnmeyle karşılaşmadan— III. Yezid'i tahta çıkardılar. II. Velid kendisine karşı gönderilen birlikleri umulmaz bir cesaretle karşıladı; daha sonra **Palmir**'in güneyindeki çölde **Bahra** sarayına çekildi; kendisini orada kıstıran düşmanları başını keserek bir mızrağın

---

(114) Mes'ûdî, Muruc, VI., S. 10 v. öt., İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 214; İbn ül-Esîr, el-Kâmil, IV., S. 269.

(115) Bk. Şerefettin Yaltkaya, Darülfünün İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Sayı 15., S. 7 v. öt.

ucunda Şam'a götürdüler ve yanına da bir çanak şarap koyarak günlerce teşhir ettiler (116).

2. — Emevî Devletinin çöküşü : A) III. Yezid (126-7/744)'e karşı ayaklanmalar ve İbrahim'in tahttan vazgeçmesi : Şam'da resmî biat sırasında III. Yezid, **II. Ömer**'i örnek tutmuş olduğu belli olan, dolgun bir hutbe okudu. Bunda zorla inşaat yapmamayı, kanal yaptırmamayı, servet biriktirmemeyi, bir eyâlette elde edilen parayı gene o eyâletin ihtiyaçları için sarfetmeği, askerleri uzun süre savaş yerlerinde tutmamayı, gayrimüslîm arazi sâhiplerine fazla vergi yüklememeyi ve her zaman için zayıfların güçlülerden şikâyetlerini dinleyeceğini vâdetti. «Eğer bunu yapmazsam, beni azledebilir, cezalandırabilirsiniz, benden daha lâyik bir kimse varsa başınıza geçirin; ona ilk biat edecek olan ben olacağım; kayıtsız şartsız itaat, hiçbir insana değil sâdece Allah'a dır» dedi.

III. Yezid ağır vergileri indirdi, ehliyetsiz Emirleri değiştirdi. Tam anlamıyla **Kelb** kabilesine dayandı; etrafında hiçbir **Kays'**lı yoktu.

II. Velid'in katli üzerine **Humus** halkı ayaklandı; bunlar Yezid'e biat etmek istemediler. **Filistinliler** de ayaklanmaya katıldılar. İç savaş birçok katliâmları gerektirdi. Fitne ve fesat pek büyük güçlüklerle bastırıldı. Fakat Şam'da ayaklanma çıkınca, hükûmet sarsıldı. **Yemâme** ve **Irak'**da da ayaklanmalar çıkmıştı. Bu sırada **Horasan** vâlisi bulunan **Nasr bin Seyyâr** azledildi; Nasr bin Seyyâr bu emri dinlemedi, halefini de tanımadı. Hükûmet çaresiz onu gene Horasan vâlisi bıraktı. Ama bu kez de Horasan'da açıkça ayaklanma çıktı. Halkın bir fırkası **Nasr'**a karşı ayaklandı. O zaman Magrib'te de ayaklanmalar oldu. Ama işler daha çok karışık olduğundan batıya kimsenin önem verdiği yoktu. Altı aya yakın bir saltanattan sonra, III. Yezid, Ebu'l-Ferec'in bildirdiğine göre ülserden öldü (I. S. 197).

Câriyeden doğma ilk halife olan III. Yezid ölünce yerine gene bir câriyeden doğma olan kardeşi İbrahim geçti (117). Ancak Şam'ın dışında hiç kimse kendisine biat etmediğinden iki ay on gün iktidarda kaldıktan sonra kendisi tahttan feragat ederek bir kenara

(116) Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 197.
(117) Mes'ûdî, Muruc, VI., S. 31 v. öt.; Emir Ali, Musavver Tarih-i İslâm, I., S. 166.

çekildi. Bunun üzerine daha önce ayaklanmış bulunan ve **I. Mervan'**ın torunu olan **Mervan bin Muhammed'**e biat olundu. İbrahim de sonradan ona biat ettiğinden arada bir anlaşmazlık kalmadı.

B) **II. Mervan'ın halifeliği (127-132/744-749) :** Mütezilî bir inanca sâhip olan (Mes'udî, VI. S. 20) II. Mervan çok tedbirliydi meşakkatlere mütehammildi, tarih incelemelerinden büyük bir zevk duyardı, ancak Emevî soyunun iflâsı sırasında iktidara geldiği için faydalı işler görmeğe fırsat bulamadı.

II. Mervan'ın cülusundan az zaman sonra Humus ve Filistin halkı gene ayaklandı. Haricîler çöldeki sığınaklarından çıkarak Emevîler'in meşru saymadıkları yönetimlerine karşı harekete geçip halkı kendi inançlarına katılmaya çağırdılar. Haricîler sayıca çoğunlukta olmadıkları hâlde Yemen, Hicaz ve bütün Irak dolaylarına akın ederek bir süre egemenliklerini buralarda tanıttılar. II. Mervan bu kargaşalığın yatıştırılması işinde çok ileri görüşlü bir devlet adamı olduğunu gösterdi: önce Humus ve Filistin'deki ayaklanmayı bastırıp başkanlarını idam ettikten sonra, **Irak'**a giderek Haricîler'i **Dicle** ırmağının ötesine çekilmeğe mecbur eyledi. **Hicaz'**da **Ebu Hamza'**nın komutasında bulunan Haricîler **Medine'**yi kuşatmışlardı. Meydana gelen savaşta şehri ele geçirip halkına Emevîler'den görmedikleri bir biçimde yumuşak ve nâzik davrandılar. Mervan tarafından Haricîler üzerine gönderilen bir komutan kanlı savaşlardan sonra Haricîler'i bozguna uğratarak Hicaz ve Yemen'i yeniden Şam hükûmetine bağlamayı başardı. Irak'tan çekilen Haricîler'in bir kısmı İran'a sığındılar. Esasen İran'da mevcut olan karışıklıkların büsbütün artmasına sebeb oldular. II Mervan Suriye, Irak ve Arabistan bölgelerinde bulunan Haricîler'i sindirmeği başarmışsa da daha doğudaki bölgelerde **Mudarlar,** örneği görülmemiş bir şiddetle Emevî tahtının yıkılmasına çalışıyorlardı (118).

C) **Abbasî hareketi :** II. Yezid'in hilâfeti sırasında Hz. Peygamber'in amcası **Abbas'**ın torunları lehinde doğu illerinde propagandalar yapılmaya başlanmıştı. Kışkırtıcılar tüccar kıyafetinde **Horasan'**a gidip Abbasi ailesinin başkanı olan **Muhammed** hakkında telkînlerde bulunuyorlardı. Durumu haber alan Emevî vâli

---

(118) Mes'ûdî, Muruc, VI., S. 46 v. öt.; Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 197; Wellhausen, Arab Devleti, S. 173 v. öt.

si **Said** bunların tümünü yanına getirtip sorguya çektiyse de halkın teminat vermesi üzerine onları serbest bırakmıştı. Ama Said'in halefleri kolayca kandırılamadılar. Abbasî yandaşları kendilerini tehdit eden korkunç tehlikeye rağmen dâvalarından vazgeçmediler İçlerinden yakayı ele verenler ağır işkencelere uyruk tutuldular; ancak bu oranda da sayıları çoğaldı. Kısa bir süre sonra Emevîlerden hilâfet hakkını istemek amacıyla gizli bir dernek de kurdular II. Yezid'in kötü yönetimi ve **Yezid bin Muhalleb**'e uyguladığı akılsızca muamele Yemenlileri heyecanlandırdı ve üzdü. Artık her yerde II. Yezid'in kötü yönetiminden yakınılmaya başlandı.

Emevî saltanatı yöneticilerinin kötü tutumları kendilerine karşı bir **Şuubiye** partisi yaratırken, Hz. Ali soyundan inenler arasında baş gösteren yeni bir ayrılık, **Abbasoğulları**'nın parlak geleceklerine elverişli bir ortam meydana getiriyordu. Şöyleki :

Halife **Hişam** zamanında **Hz. Hüseyin**'in torunlarından **Zeyd** şikâyet amacıyla huzura çıktığı zaman, Halife tarafından tahkîr edilerek kovulmuştu. Zeyd Kûfe'ye vardığı zaman, akrabalarının karşı koymalarına rağmen ayaklandı; ama düşmanları tarafından öldürüldü. Bu yetmiyormuş gibi Emevîler onun cesedini yerinden çıkarıp yakmışlar ve külünü Fırat ırmağına atmışlardı (119). **Şiîler** arasında ilk ayrılık da böylece başlamış oldu. Zeyd'e uymayıp daha itidal sâhibi olan Şiîlere **İmamîye** adı verilmiştir ki, bunlar Zeyd'in ayaklanmasına katılmamışlardı. Zeyd'e uyanlara ise **Zeydîler** adı verilmiştir. (Zeyd sâdece Hz. Hüseyin'in torunlarından olmakla ün almış olmayıp aynı zamanda bir takım telif kitaplara sâhip olmakla da tanınmıştır. En bilinen eseri **«El-Mecmu' fi'l- Fıkh»** dırki, ilk fıkıh kitabının bu eser olduğu söylenmektedir).

Abbasoğulların'dan **Muhammed bin Ali** kendi soyunun halifeliği için bir hayli propaganda da yaptıktan sonra 125/742-3'de ölmüş, ölmeden önce de kendisine üç oğlunu sırasıyla veliaht tâyin etmişti. Bunlar, **İbrahim, Ebu'l-Abbas (Seffah)** ve **Ebu Cafer (Mansur)** idiler. Zeyd'in 121 veya 122 hicrî yılında yukarda söylemiş olduğumuz gibi öldürülmesi, Abbasoğullarını hem güçlü bir rakîpten kurtarmış, hem de Şiîlerin İmamî ve Zeydî olarak ikiye ayrılmaları iktidar yolunun onlara daha kolay açılmasına sebeb olmuştu.

---

(119) İbn Tiktaka, S. 213.

Ayrıca bu sırada **Ebu Müslîm** de ortaya çıkmıştı: Ebu Müslîm Arap asıllı olmasına (bir rivâyete göre İranlıdır) rağmen Horasan'da doğup büyümüştü (120); sonradan, Abbas'ın torununun oğlu, yukarda adını söylediğimiz, Muhammed'in hizmetine girerek Horasan'a gitmişti. Ebu Müslîm bu bölgede Haşimîleri savunacak yandaşlar buldu; kısa bir süre sonra bu bölge halkını Emevîlere karşı ayaklandırmakta gecikmedi. Bu işi ondan başka böyle üstün bir başarıyla yürütecek bir kimse düşünülemezdi. Çünkü Ebu Müslim sebatkârdı, hislerini saklıyabilirdi, ve gerektiği zaman şiddet kullanmaktan çekinmezdi. Eski bir tarihçi onun için «En fecî bir vaka bile onun yüzündeki memnuniyet ifadesini silmeye yetmez, en büyük müjdeler onun yüzünde ufak bir sevinç çizgisi çizemez, fena rastlantılardan hiçbir zaman üzülmez, en öfkeli zamanlarında bile metanet ve iradesini elden kaçırmazdı» demektedir.

Ebu Müslîm sunî nezaketi ile dost, düşman birçok kimseyi kendine kazanmayı bildi. **Makyavelli**'ye lâyık bir maharetle **Mudarlılar** ile **Himyerliler**'i birbirlerine düşürüp savaştırdığı hâlde ne Mudarlılar ne Himyerliler onu arabozuculukla suçlamamışlardı. Esasen imparatorluğun İran gibi uzak bölgelerinde ayaklanma hissini harekete geçirmek için bir tek söz bile yeterliydi: «Ehl-i Beyt'in hakları!». Horasan'da yerleşen Himyerliler ile Irak ve Hicaz Araplar'ı aynı his ve düşüncedeydiler. Yöneten zümre, nüfuz ve iktidarı yalnız kendinde topladığı için, kıskançlık, haset duyguları en şiddetli anlaşmazlıklara sebebe olabiliyordu.

Çok geçmeden Horasan, Abbasî yandaşlarının merkezi hâline gelmişti. Horasan vâlisi **Nasr bin Seyyâr** gerçi muktedir bir insandı ama daha elverişli bir fırsatta ehliyetini gösterebilirdi. Halife Haricîler ile savaşırken, o da doğuda **Kirmani** adında birinin emri altında toplanmış olan Yemenlilerle mücadele ediyordu. Böylece Araplar'ın askerlerinin sık sık karargahlarından uzaklaştıklarını gören Ebu Müslîm çoktanberi tasarladığı ayaklanmayı başlatmanın zamanı geldiği kanısına vardı.

İhtilâlciler 25. Ramazan 129/10. Haziran. 747'de toplandılar. Bir hafta içinde, daha önce öldürülmüş veya ölmüş ne kadar başkan varsa onların matemini tutmak istiyormuş gibi siyahlar giyinerek,

(120) İbn ül-Esîr, el-Kâmil, IV., S. 252; Emir Ali, a.g.e., S. 173.

siyah bayraklar taşıyarak şehirden şehire batıya doğru yol aldılar; önlerine çıkan engelleri devirip ilerlediler. Mudarlılar tarafından Kirmanî'nin öldürülmesi üzerine, onun oğulları, Ebu Müslîm'e katıldıklarından bir kat daha güçlenen ihtilâlciler **Nasr bin Seyyar'ı** Merv'e kadar geri çekilmeğe mecbur ettiler (121).

Haşimoğullarının siyah bayrağı, o vakta kadar bölünmüş bir hâlde bulunan Suriyelileri birbirlerine yaklaştırdı. Kendilerini tehdit eden tehlikeyi şimdi anlamış olduklarından; Kendilerini **Şuubiye**'ye karşı savunabilmik için, bir süre için de olsa birleşmeye yöneldiler; Ama bu birleşmenin bir faydası olamadı, çünkü Hicaz ve Irak halkı Araplarından birçoğu da ihtilâlcilere katılmışlardı.

Biçâre Horasan vâlisi **Nasr bin Seyyâr** yalnız başına Ebu Müslîm'in bir çığ gibi gitikçe büyüyen güçlerine karşı koyamıyacağını anlıyarak **Mervan**'dan yardım birlikleri göndermesini üst üste istiyordu: «Ah Umeyyeoğulları! Uykuda mı yoksa uyanık mı olduklarını bilsem... eğer böyle bir zamanda hâla uykuda iseler, onlara kalkın vakit geldi diye haykırınız!» diye mektuplar yazıyordu (122). Bunun üzerine Mervan, Irak vâlisine, Nasr'a yardım etmesini emretti. Fakat o, daha yardıma koşmadan **Fergana** ve **Horasan**, Ebu Müslîm'in eline geçmiş ve gücü artmıştı. Ebu Müslîm'in ne derece iktidarlı bir adam olduğu, onun ordusu içinde kullandığı komutanlardan belli idi. Örneğin **Kahtaba bin Şebib** adında Hicazlı bir Arap, Nasr bin Seyyâr'ı Serhas'a kadar koğuşturarak büyük zararlara uğratmıştı. Suriye askerlerinin mâneviyatları bundan ötürü çok kırılmıştı. 85 yaşında bulunan Nasr bin Seyyâr önce **Cürcân**'a, oradan **Fars**'a doğru kaçmakta iken öldü.

Bu sırada Halife Mervan bu ayaklanmanın hangi **Hâşimî** için yapıldığını araştırmakla meşgûldü. Sonunda **İmam** denilen **İbrahim bin Muhammed bin Ali** yüzünden ayaklanmanın çıktığını anlayınca, onu **Harran**'a getirtti. İbrahim zindanda birçok Emevî ve Haşimî buldu. **II. Ömer**'in oğlu **Abdullah** ve **I. Velid**'in oğlu **Abbas** bunlar arasındaydı.

İbrahim'in tutuklu bulunması, ayaklanma hareketine engel olmadı. **Kahtaba bin Şebib** Cürcân'da Nasr bin Seyyâr'ı yendikten sonra, hemen batıya yürümüştü. Orada **Hâlid bin Bermek** adında

(121) Emir Ali, a.g.e., I., S. 174.
(122) Emir Ali, a.g.e., I., S. 174.

birisi de vardı. (Bunun mensup olduğu Bermek ailesinin Abbasî devletine yapacağı hizmetler ileride görülecektir). Kahtaba **Rey** şehrinde düzenin sağlanması ile uğraşırken, oğlu **Hasan** Haricîleri tenkil ediyordu. Hasan **Nihâvend**'i de kuşattı. Babası Kahtaba ise Mervan tarafından bu şehre gönderilen yardımcı birliklerle savaştı ve onları yendi.

Kahtaba Irak'a geldi, **Fırat**'a yakın bir noktada ordugâhını kurdu. Irak vâlisi **Yezid**'in ordusu ile Kahtaba'nın ordusu Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in şehit edildiği yerde karşılaştılar. Emevîler burada büyük bir yenilgiye uğradılar, ama Kahtaba da savaşta öldü. Oğlu Hasan ordu kumandanlığını eline aldı ve **Vâsıt**'a kadar, kaçışan Emevîleri kovaladı. Böylece Kûfe onun eline geçti. Başarısızlık haberleri Mervan'ı deliye çevirdiğinden intikam ateşi içinde kıvranıyordu. İbrahim'in Ebu Müslîm ile gizlice haberleştiğini keşfeden Halife, hemen onun katlini emretti; diğer tutuklular da onunla birlikte idam edildiler.

Veliahtlık sırasına göre İbrahim'in yerini alan **Ebu'l-Abbas Abdullah** kardeşinin üzücü akîbetinin öcünü almaya yemin etti. Bu yemini öylesine tuttu ki, kendisine **Seffah** (= Kan dökücü) lâkâbı verildi.

Hasan bin Kahtaba Kûfe'ye girdiği zaman, Abbasî dâilerinden **Ebu Seleme el-Hallâl** de kendisine ulaştı. Durum onu göstermekteydi ki, bu şahıs **Hz. Ali** soyundan gelenlerin gayriresmî temsilcisiydi. Ebu Meleme el-Hallâl, Abbasî ailesince büyük bir saygı ile karşılandı (123). Herkes onun ellerini öpüyor ve şeref yerini kendisine bırakıyordu. Sâdece Ebu Müslîm'e itaat etmesi gerekli olduğu ona hatırlatılmakta idi. Ebu Seleme ve Hasan bin Kahtaba, şehir halkını bir Halife seçmeğe dâvet ettiler. Belirtilen günde Kûfe büyük bir heyecan içindeydi. Siyahlar giyinmiş binlerce halk mescide doğru gidiyordu. Ebu Seleme de siyahlar içinde ortaya çıkıp toplantının sebebini açıkladı; İslâmiyet'i ve **Ehl-i Beyt**'in haklarını savunan **Ebu Müslîm**'in artık Emevî soyunun kötü yönetimine son verdiğini ve bugün bir halife seçmek için toplanmış bulunduklarını, bu vâzifeye en lâyık olan **Ebu'l-Abbas Abdullah**'ı teklif ettiğini bildirdi (124).

---

(123) Taberî Tarih, IV., S. 334 v. öt.
(124) Wellhausen, Arap Devleti ve sukutu, S. 257 v. öt., Cevdet Paşa, Kısas, VIII., S. 340.

Bu arada Hz. Ali soyundan olanların haklarının çiğnendiğini hatırlatan Kûfeliler'in ayaklanmasından korkulmakta idiyse de, gene renkten renge girmekten çekinmiyen Iraklılar, Ebu'l-Abbas adını iştir işitmez, hemen tekbir getirmeğe koyulmuşlardı.

Ebu'l-Abbas Abdullah gizlendiği yerden camiye getirildi ve herkes ona biat etti (132/750).

D) **II. Mervan'ın sonu :** II. Mervan büyük fedakârlıklarla bir araya getirebildiği 10 000 kişilik bir güçle **Zab** suyu kenarında **Abdullah bin Ali** kumandasındaki ordu ile savaşa tutuştu ve bozuldu. Mervan kendisi köprüden karşıya geçti ve kurdurmuş olduğu köprüyü yıktırdı. Geri kalan askerleri bu yüzden kılıçtan geçirildi. Çoğu da sulara gömüldü. Ordusundan kalan silâh ve eşya komutan Abdullah bin Ali'nin eline geçti.

Bu bozgundan sonra II. Mervan **Musul'**a geldi. Musul halkı onu kabul etmedi, «Allah'a şükrolsun ki, devleti senin elinden aldı ve bize Hâşimî soyundan bir Halife verdi» dedi. Mervan bu sözleri işitip Dicle'den **Harrân'**a doğru yollandı. Abdullah bin Ali de onu izliyerek Harrân'a gitti. Mervan oradan **Humus'**a, buradan Şam'a Şamdan da Filistin'e sığındı. Burada da barınamayıp sonunda Mısır'a kaçtı.

Abdullah bin Ali'nin kardeşi **Sâlih bin Ali,** Ebu'l-Abbas Abdullah'ın verdiği bir emir üzerine çok sayıda askerle Mısır'a yürüdü. Öncü süvâriler Mervan'ı **Busayr** kilisesinde saklanmış buldular. Üzerine hücum ettiler, o hayatını pahalıya satmak istediğinden çarpışa çarpışa can verdi. İşte 132/750 tarihinde II. Mervan'ın ölümüyle Emevî halifeliği böylece son bulmuş oldu.

III. ABBASÎ İMPARATORLUĞU

1. — Abbasî İmparatorluğunun kuruluşu ve gelişmesi : A) Ebu'l Abbas'ın Halifeliği (132-136/750-954) : Yukarda anlattığımız şekilde Ebu'l-Abbas Abdullah'ın Kûfe'de halife seçilmesi ve Mervan'ın Mısır'da öldürülmesi ile hilâfet Emevî soyundan Hâşimî soyunun Abbasî koluna geçmiş ve Şam da İslâm İmparatorluğunun merkezi olmaktan artık çıkmıştı.

a) Emevîler'e karşı şiddet tedbirleri : Ebu Müslim Horasanî' nin askerî kudreti ve başarıları sâyesinde iktidara gelen Abbasîler, Suriye'de yüz yılı aşan bir zamandanberi Emevî ailesinin hegemonyasına alışık toplumun gelecekte bir tehlike yaratmasından duydukları kuşkudan olacak, korkunç cinâyetlerle bir yıldırma politikasına giriştiler. Bu hareketin başında komutan ve halifenin amcası **Abdullah bin Ali** vardı. İşledikleri cinâyetleri meşru gösterebilmek amacıyla, yaptıkları işleri «gazab-i ilâhî» olarak vasıflandırdılar. Hz. Ali soyuna reva görülen kötülüklerin cezasını veriyor göründüler. Aslında amaçları, iktidardan düşmüş olan Emevî soyunu tamamiyle zararsız bir hâle getirmekti.

Tarihte eşine az rastlanan büyük cinâyetler daha çok Suriye'de işlendi. Mervan'ı kovalayan Abdullah bin Ali, **Şam'ı** 15 gün kuşattıktan sonra halkını kılıçtan geçirip şehrin surlarını yerle bir ettirdi. Sonra Emevîlere amân verdiğini ilân ettirip toplanan Emevî ileri gelenlerinin hepsini öldürttü (125). Ayrıca Abdullah bin Ali'nin bir emri üzerine I. Muâviye'nin, II. Yezid'in, Abdülmelik bin Mervan'ın ve Hişam'ın mezarları açıldı. Onların kemikleri hakarete uğradı ve yakıldı. Duyulan kin özellikle Hişam'ın çürümemiş olan cesedine karşı açığa vuruldu: önce kırbaçlandı sonra asılıp yakıldı.

---

(125) Mes'ûdî, VI., S. 76; Makrizî, en-Nizâ ve 't-Tehâsüm..., S. 54.

Mesleme bin Abdülmelik'in cesedi ise dağılıncıya kadar nişangâh olarak kullanıldı (126). Bu vahşetlerden yalnız **II. Ömer**'in cesedi uzak kalabilmişti. Abdullah bin Ali, **Hişam**'ın eşi **Abde**'ye yaptığı evlenme teklifi, bu prenses tarafından reddedildiği için onun karnını deşmelerini emretmişti.

Ebu'l-Abbas Abdullah kardeşi oğlu **İbrahim bin Yahya**'yı 133/750-1'de Musul'a vâli tâyin ettiği zaman da buna benzer olaylar geçti. İbrahim bin Yahya 12 000 kişi ile **Musul**'a girdi. Önce şehir halkını dâvet etti; onlardan oniki suçsuz insanı öldürttü. Musullular geri çekildiler. Vâli camiye gireceklerin emniyette olacakları yolunda bir bildiri yayınlayınca halk çabucak camide toplandı. Caminin önünü kesen askerler bunlardan 11 000 kişiyi orada katlettiler (127). Bu korkunç katliamdan kurtulabilen dörtyüz erkek de ayrıca bir baskın sonunda öldürüldüler. Geceleyin ağlaşan kadınların seslerinden sinirlenen İbrahim kadınların ve çocukların öldürülmesini de emretti. Üç gün süre ile bu emrin yerine getirilmesine çalışıldı. Musul katliâmını tasvir eden Makrizî «Bundan daha kötüsünü Ebu'l-Abbas'dan başkasının yaptığı işitilmemiştir» demektir.

Bütün bu ağır cezaların Musul halkına ne sebeble revâ görüldüğü yeni Halife'den sorulduğu zaman, O «Vallahi bilmem ki!» diye verecek bir cevap, bir suçlama bulamamıştı. Bütün bu cinâyetler işlenirken kendisine **Seffâh** diye ad verilen ilk Abbasî halifesi güzel sesli şarkıcıların ortasında **Nebiz** denilen hurma şarabını içerek mestolmaktaydı. Yakınları onun böyle içki içerken görünmesinin doğru olmıyacağını söylemeleri üzerine kendini bir perde ile mütecessis gözlerden ayırmıştı (128).

Abdullah bin Ali'nin diğer bir kardeşi, **Süleyman bin Ali**, Basra'da bulduğu Emevî soyundan kimseleri öldürtüp sokaklarda sürükletti. Bu sırada **Ebu Müslim**'in katlettirdiği insanların sayısı ise 600 000'e ulaşmıştı (129). Şurada burada kılıçtan kurtulabilmiş olan Emevîler ise Endülüs'e gidip orada yandaşları ile birleşebildiler. Abbasî devleti kudretini oralara kadar ulaştıramadığı için Eme-

---

(126) Makrizî, en-Nizâ ve 't-Tehâsüm, S. 54. v. öt.
(127) Makrizî, a.g.e., S. 54.
(128) Makrizi, a.g.e., S. 55.
(129) Aganî, IV. S. 92; Mes'ûdî, et-Tenbih, S. 328, İbn ül-Esir, V., S. 326'da bu cinâyetler anlatılır, ama Taberî bunlardan bahsetmemektedir.

vîler, Abbasoğulları'na biat etmediler ve İspanya'da bağımsız bir devlet kurabildiler.

b) **İspanya'da Endülüs Emevî devletinin kuruluşu :** Emevîlerin her yerde takip edildikleri bu sırada **Abdurrahman bin Muâviye bin Hişam bin Abdülmelik** ,Suriye'den kaçıp şurada burada dolaştıktan sonra **Magrib**'e ulaştı. Abdurrahman o zaman henüz yirmi yaşındaydı. Adını **Cafer ül-Mansûr** diye bildirmiş; ancak böylece Afrika'da 5 - 6 yıl kalabilmişti. Bu sırada İspanya'ya Emirler arasında anlaşmazlıklar vardı. Bazı doğru düşünenler bu çekişmelere bir son verebilmek amacıyla aralarında gizli bir dernek kurmuşlardı. Abdurrahman bu dernek üyeleri ile bağlantı kurmaya, kendini İspanya'ya çağırtmaya muvaffak oldu. Sonunda Abdurrahman, Berberî Zenata kabilesinden aldığı birkaç yüz süvâri ile İspanya'ya çıktı. **İşbiliye** şehri 20 000 askerle ona yardım etti. O, İspanya'ya hâkim olmak isteyen birçok Emirlerle savaşlar yapmaya mecbur oldu. Her seferinde üstün geldi. Kendisine karşı olan Emirlerden bir kısmı Hristiyan krallara sığındılar. Böylece elde ettiği başarılardan sonra 138/755-756 yılında ona biat edildi ve Endülüs'te bağımsız bir Emevî devleti kurulmuş oldu. Ama kendisine **Emir ül-Müminîn** dedirtmedi. O sâdece Emir unvanı ile yetindi.

c) **Yezid bin Hubeyre'nin direnmesi :** Hükûmet merkezini **Şam**'dan **Kûfe**'ye (daha çok **Haşimiye**'ye) nakleden **Ebu'l-Abbas** zamanında Suriye artık önemini yitirdi. Buna karşılık Irak, Hz. Ali' nin halifeliğinde kısa bir zaman için kazandığı üstünlüğü yeniden elde etti. Arap kabilelerinin artık eski önemleri kalmadı. Arap olmıyanlarla Araplar arasındaki fark ortadan kalktı. Bu sırada kuzey Afrika, Abbasî hegemonyası altında ise de hükûmet merkezinden ayrı, özerk bir duruma geçme eğilimini kısa zaman sonra gösterecektir.

Ebu'l-Abbas'ın güçlükle elde ettiği şehirlerden birisi de **Vâsıt**'tır. Burada II. **Mervan**'ın eski vâlisi **Yezid bin Hubeyre,** Hasan bin Kahtaba ile Halifeye karşı onbir ay direndi. Çıkar bir yol bulamayınca, kendisi ve ailesi için amân aldıktan sonra teslim oldu; ama **Ebu Müslîm Horasanî**, Yezid'in sağ bırakılmamasını Halifeye ısrarla söyleyince, onu ve yakınlarını öldürdüler.

Bo arada **Ebu Seleme el-Hallâl** da bir gece Halifenin sarayından çıkarken, kendisini çekemiyen Ebu Müslîm'in adamları tarafından öldürülmüş ve bu suç da Haricîler'e yüklenmişti.

d) **Ebu'l-Abbas'ın ölümü :** Halife, Ebu Müslîm'e sormadan hiçbir işte karara varamıyordu. Askerin çoğu Halife'den çok Ebu Müslîm'e bağlıydılar. Ebu Müslîm'in de Abbasî soyuyla akrabalığı olduğu söylentisi Abbasoğullarını kuruntuya düşürüyordu; hatta Seffah'ın kardeşi **Mansur**, Ebu Müslîm'in katlini bile teklif etmişti. Ama Ebu'l-Abbas Seffah, kendisini iktidara getiren böyle bir şövalyenin idamına o zaman razı olmamıştı. Seffah'ın Kûfelilere güveni olmadığından bir zaman Kûfe'de oturup sonra **Hîre**'ye geçti; 134/751-752'de de **Anbar**'a.

Bu arada **Maveraünnehr**'de ayaklanmalar olmuş, Ebu Müslîm Horasanî bunları da önlemişti. Ebu Müslîm'in bu başarısından sonra, Halife'nin ona karşı güveni azaldı. 136/753-754 yılında Seffah kardeşi Mansur'u hac Emiri nasbetmişti. Ebu Müslîm aynı yılda Hicaz'a gidip Mansur ile birlikte hac farzını yerine getirdi. Yolda pek çok hayır işleyip kuyular açtırmış ve hediyeler dağıtmıştı. Onun bu cömert davranışı veliahdi sönük bir duruma düşürdü. Mansur Hac'dan dönerken Ebu'l-Abbas Seffah 29 veya 33 yaşındayken öldü. Hayattayken birinci veliahd olarak kardeşi **Ebu Cafer Mansur**'a, ikinci veliaht olarak da yeğeni **İsa bin Musa**'ya biat ettirmişti. Bu ahitnameyi de İsa'ya vermişti. Ebu'l-Abbas ölünce İsa bin Musa durumu Mansur'a yazdı. Hac dönüşü mektubu alan Mansur'a Ebu Müslîm ve orada bulunanlar biat ettiler (130).

B) **Mansur'un halifeliği (136-158/754-775) :** Mansur halife olduktan sonra, bazı rakîplerle uğraşmaya mecbur oldu. Bir yandan da halifenin amcası **Abdullah bin Ali** bu sırada Bizansa karşı sefere çıkmış olduğundan elinde büyük bir kuvvet bulundurmaktaydı. Bu kuvvetle hilâfet iddiasında bulunması muhtemeldi. Mansur bu korku ve kuşkusundan Ebu Müslîm'e bahsettiği zaman, o, Halife'ye merak etmemesini, kendisinin Abdullah bin Ali'yi yenmeye yeterli olduğunu, onun emrindeki askerlerin çoğunun Horasanlılardan meydana geldiğini, bu askerlerin Abdullah bin Ali'den çok kendi sözünü tutacaklarını söyliyerek Halife'yi teselli etti.

a) **Abdullah bin Ali'nin halifelik iddiası :** Halife Mansur Ebu Müslîm ile Kûfe'ye geldi. Bu sırada Abdullah bin Ali, Mansur'a biat olunduğunu duyunca gerçekten de halifelik iddiasıyla ayaklandı ve ordusuyla Harrân'a geldi. Ebu Müslîm onun üzerine yürüdü.

---

(130) Cevdet Paşa., Kısas, VIII., S. 355.

Abdullah'ın ordusu daha büyük olduğundan, Ebu Müslîm bir takım savaş hiyleleri kullanmak zorunda kaldı ve ancak bu yoldan onu 137/754-755 yılında yenebildi. Abdullah bin Ali **Basra**'ya kaçtı. Mansur onu ele geçirip hapsettirdi.

b) **Ebu Müslîm'in öldürülmesi :** Abdullah bin Ali'nin ordusunda bulunan pek çok mal böylece Ebu Müslîm'in eline geçmişti. Mansur bu malların deftere işlenmesi amacıyla Ebu Müslîm'in yanına bir memur yollayınca, Ebu Müslîm hiddetlendi ve «bize can emniyet olunuyor da, mal için emniyet olunmuyor mu?» diyerek Mansur hakkında kötü konuştu. Neredeyse Mansur'un memurunu katledecekti.

Mansur esasen Ebu Müslîm'den kuşkulanmaktaydı. Onun bu son hareketi kendisini vehme götürdü ve Ebu Müslîm'e Şam ve Mısır eyâletlerinin vâliliklerini verdi. Hükûmet merkezine yakın olmak için Şam'da oturup Mısırı da dilediği gibi yönetmesini yolladığı emirnameye yazdı. Ebu Müslîm bundan memnun olarak «Horasan da bizim» deyip Horasan'a gitti. Mansur bundan çok ürktü ve **Anbar**'dan **Medain**'e geldi; Ebu Müslîm'i yanına dâvet etti. Ebu Müslîm çekindiği için gitmedi. Bu kez Halife, **Beni Hâşim**'in ihtiyarlarından saygıya değer kimseleri Ebu Müslîm'e yollayıp onu kendi yanına gelmeye ikna ettirdi. Böylece Ebu Müslîm sâdece 3 000 kişi ile Medain şehrine geldi; huzura çıktı. Tatlı tatlı sohbet ettiler, ertesi gün gene hilâfet makamına girdiğinde, Mansur önceden gizlettiği adamları ile onu katlettirdi (131). İşte böylece Ebu Câfer Mansur, Abbasî İmparatorluğunda bağımsız bir hükümdar mertebesine ulaşabildi.

c) **Bağdat'ın kuruluşu ve merkez oluşu :** Mansur ne Medine, ne Şam, ne de Kûfe'yi siyasî düşüncelerle başkent yapmayı uygun görmediğinden, kendine başket yapabileceği bir yer aramaktaydı. Suriye'ye karşı kendini emniyete almak, Hz. Ali'nin yandaşları ile dolu olan Kûfe'den de uzak bulunmak amacıyla Bağdat'ın bulunduğu yeri seçti. Daha önce o Kûfe yakınında kendi adını taşıyan bir şehir kurduysa da, mutaassıp Şiîlere yakın olmaktan huzursuzluk duyduğu için burayı bırakmaktan çekinmemişti. Gerçekten de Bağdat Dicle ile Fırat'ın birbirlerine en çok yaklaştıkları, su ve kara yollarının düğüm noktasında, tarıma çok elverişli bir yerdeydi.

---

(131) Makrizî, en - Nizâ, S. 53; İbni Tiktaka, el - Fahrî 282/3.

Mansur devletin yeni merkezinin temelini 145/762'de attı. Irak'dan ve başka bölgelerden toplanan mühendis, mimar ve işçilerin sayısının 100 000 olduğu söylenmektedir. Dört yıl gibi kısa bir zamanda bunlar yeni başkenti inşa ettiler. Şehir bir merkez etrafında daire biçiminde genişleyen bir plâna göre yapıldı. Tam ortasında **Bab ül-Zeheb** veya **Kubbet ül-Hadra** denilen Halife sarayı ve büyük cami vardı. Devlet büyükleri için tören alanının ortasında binalar yaptırılmıştı. Askerî kışlalar Bağdat'ın karşısında, yâni Dicle'nin doğu kıyısında kurulmuştu ve Mudar, Horasan ve Yemen askerlerine olmak üzere üçe ayrılmıştı. Çifte duvarla kuşatılmış olan Bağdat'ın sokakları çok düzenli bir biçimde yapılmıştı. Mansur sonradan oğlu **Mehdi** için şehrin kuzey bölümünde, surların dışında **Rusâfe** köşkünü yaptırdı. Kendisi de, belki Bağdat'ın umduğundan çok kalabalık olması yüzünden, Rusâfe'ye çekilmişti. Şehre önce **Medinet üs-Selâm** veya **Dar üs-Selâm** adını verdi ama, halk bunu bir süre kurucusunun adıyla (**Medinet ül-Mansur**) andı (132).

Şehir kurmaya meraklı olduğu anlaşılan Mansur kendisi henüz hilâfet makamına geçmeden önce Bizans imparatoru **V. Konstantin'**in (741-775) saldırıp bir anbardan başka bir yapı bırakmamacasına yıktırdığı ve halkını sürgün ettiği **Malatya**'yı 139/756-757'de **Sâlih bin Ali**'ye verdiği bir emirle yeni baştan inşa ettirmişti. Bu iş için 70 000 asker ve her şehirden işçi gönderdi (133).

d) **Hz. Ali soyundan gelenlerle mücadele :** Mansur'un 144/761-762 yılından sonra **Hz. Ali** soyundan gelenleri yok etmek için giriştiği savaşlardaki tutumu, onun ne kadar merhamet duygusundan yoksun olduğunu gösterir (134).

Hz. Hasan'ın iyice yıldırılmış olan torunları bu sıralarda edebiyat, felsefe, sanat ve bilim ile uğraşıyorlar, politikadan uzak sâde bir hayat sürüyorlardı. Abbasîlere gelinciye kadar hayatta kalan Ali evlâtlarına halifeler iyi davranmışlardı, ama Emevîler'i yıkmak ve yerine Haşimî soyundan halife geçirmek bahis konusu olunca, **Medine**'de **Mansur**'un da içinde bulunduğu Haşimîler'den meydana gelen bir toplantı düzenlenmiş ve erdemli bir kişi olmasından ötürü

(132) İbn ül-Esîr, el-Kâmil, V., S. 20; Emir Ali, Musavver Tarih-i İslâm, I., S. 216.
(133) Belâzurî, Futuh ül-Buldân, I., S. 301-2; Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 200.
(134) Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 200.

kendisine **Nefs ül-Zekiye** diye ad takılan Muhammed Mehdîye biat edilmişti. **Mansur** da biat edenler arasındaydı, ama halifelik Abbasîlere geçtikten ve kendisi halife olduktan sonra, bu biatın anısı Mansur'un rahatını kaçırır oldu. Günün birinde Muhammed Mehdî'nin ayaklanmasından korktuğu için Medine'de casuslar bulunduruyordu. Casusların verdiği haberlere inanan Mansur, **Muhammed Mehdî** ile kardeşi **İbrahim**'in yakalanması emrini verince, bunlar kaçtılar. Mansur bu kez **Hz. Ali** soyundan ileri gelenleri yakalatıp zincire vurdurtarak Kûfe'de bir zindana yolladı. Bunlara o kadar işkence edildi ki, Emevî saltanatı sırasında çok daha rahat bir hayatları olduğunu itiraftan çekinmediler (135). Mansur, İmparatorluğun topraklarını köy köy, adım adım araştırdı. Çöllerde onları aramakla görevli ücretli adamlar tutuldu. Onları misafir etmeleri ihtimali bulunan kimseler hapse atıldılar ve işkencelere uyruk tutuldular.

Artık bu çekilmez takîpten yorulan **Muhammed Mehdî** kardeşini Basra'ya yollayıp hazırlık yaptı; Basra ve Medine'de aynı zamanda Mansur hal'edildi; Medine vâlisi hapse atıldı. Hicaz ve Yemen Muhammed Mehdî'yi halife olarak tanıdı, hattâ imam **Ebu Hanife** ile imam **Mâlik bin Enes** de bu seçimi uygun bulduklarını bildirmişlerdi.

Durumu çok tehlikeli bulan Mansur gene hileye baş vurdu, Muhammed Mehdî'nin mutlak olarak affedildiğini bir mektupla kendisine bildirdi. Muhammed Mehdî halifelik kendisinde olduğuna göre, Mansur'un yetkisinin bulunmayıp bu yetkinin de kendisinde bulunduğunu hatırlatmış ve bu teklif edilen affın, **Ebu Müslim**'in, **Abdullah bin Ali**'nin ve **Yezid bin Hübeyre**'nin haklarında esirgenmemiş olan lûtfun eşi olup olmadığını sormuştu. Mansur ise bu kez, başka bir eda ile Hz. Peygamber'in erkek çocuğu bulunmadığına göre hilâfet hakkının amcası soyuna geçmesi gerektiğini hatırlatıyor ve kendi halifeliğinin meşruluğunu savunuyordu (136). Mektubun arkasından yeğeni veliaht **İsa**'nın komutasında büyük bir orduyu da onun üzerine yolladı. İsa şehri terkedenlere veya evlerine sığınanlara zarar gelmeyeceğini ilân etti; bunun üzerine birçok Medineli şehrin dışına çıktı. İsa saldırıya geçti. 145/862-763'te yanında yalnız 300 asker kaldığı hâlde bizzat çarpıştı ve İsa'nın askerlerini bozguna uğrattı, ama sonunda savaşa savaşa can verdi. Hz.

(135) Makrizî, en-Nizâ, S. 58.
(136) Taberî, Tarih, IV., S. 400.

Ali'nin zülfikarı Muhammed Mehdî'nin yanında olduğundan İsa bunu ganimet olarak aldı. Muhammed Mehdî'nin başı ile birlikte halife Mansur'a yolladı (134). Muhammed Mehdînin kardeşi **İbrahim** ise büyük bir yandaş gurubu ile Bağdat yakınında bulunan **Vâsıt** ve **Fars** bölgelerini egemenliği altına aldı ve Kûfe üzerine yürüdü. Bu haber, kuvvetlerini Afrika ve **Rey**'deki ayaklanmaları bastırmak için yollamış olan Mansur'un uykusunu kaçırmaya yetti. Hatta kaçmaya hazırlanırken ordusunun zafere ulaştığı haberi geldi. Sonunda İsa, İbrahim'in de başını kardeşininki gibi Halife'ye teslim etti. Bundan halife o kadar memnun kaldı ki, âdeta yeniden doğmuş gibi oldu ve İbrahim'le Muhammed Mehdî'ye uymuş olanları araştırmaya koyuldu. Mansur bunlardan kimini hapsetti, kimini kırbaçlattı, kimini de öldürttü (138). Bu arada **Muhammed bin İbrahim** üzerine bir çatı yaparak onu diri diri defnettiği söylenir (Makrizî en-Nizâ, S. 57-58). Mekke imamı ve Malikî mezhebinin kurucusu **Mâlik bin Enes** de bu yüzden kamçılanmıştı. Fakat bu olaydan sonra Mâlik bin Enes'in şöhreti daha çok yayılmış, Mansur'un şiddeti ise müçtehitlerin metanet ve sebatlarına ziyan verememiştir. Bu imamların Mehdî'ye hak tanımaları, daha Abbasîler'den önceye ait bir olaydır.

Hz. Ali soyundan gelenlerle amansız mücadele ve onlara yaşama hakkı tanımama Abbasoğulları devletinde Mansur'dan sonra da aralıklarla devam etmiştir.

e) **Mansur devrinin özellikleri:** Mansur zamanında birçok siyasî gaileler hallolunmuş, ve İslâm İmparatorluğu, İspanya bir yana, heryerde asayişe kavuşmuştur. Bu Halife zamanında İranlı bir aile olan **Bermekoğulları** ileri gelenleri hapisten çıkarılıp Kürtler'in ayaklanmalarını bastırmakla görevlendirilmişlerdi. **Bermekî Hâlid** ise Mısır vâliliğine atanmıştı.

Mansur hadis biliminde âlim sayılacak dereceye yükselmişti. Onun zamanında **hadis, fıkıh** ve **tefsir** kitapları yazılmış ve bunların tasnifine başlanmıştır. Emevîlerin gözüne diken gibi batan Medine'deki fıkıhçılar Mansur tarafından saraya dâvet olundular.

Basra ve **Kûfe** okullarının çabalarıyla Mansur zamanında Arap

---

(137) Taberî, Tarih, IV., S. 410.
(138) Bu arada Muhammed bin İbrahim'in üzerine bir çatı yaparak onu diri diri defnettiği söylenir. Makrizî, en-Nizâ, S. 57 v. öt.

grameri bir bilim hâline getirildi. Aynı zamanda eski şiirleri de araştırıp incelemeğe büyük bir heves uyandı. Ancak, bu işle uğraşanlar zeki oldukları oranda dürüst olmadıklarından, zevklerine uymıyan şiirleri değiştirmekden çekinmiyorlardı. Hatta okadar büyük bir intibak kabiliyetiyle bu işi yapıyorlardı ki, asıl parçadan bunları ayırd etmek imkânsızdı.

Gene bu sırada İbn ül-Mukaffa, İranlıların eski şanlı tarihlerinden büyük bir anı olarak sakladıkları **Hazaynâme**'yi ve Hindistan'dan gelmiş olan ünlü **Kelile** ve **Dimne**'yi arapçaya çevirdi; Öklit'in geometrisi de yunancadan çevrildi. İslâm'da büyük bir yer tutan eski eserlerin tercüme devri başlamış oluyordu. Böylece İran düşünce tarzı Arap şiirini nüfuzu altına alabilme imkânlarını elde etmiş oldu (139).

Yirmi yıl saltanat süren Halife Mansur'un hayat tarzının örnek sayılacak bir durum gösterdiğini söyleyenler vardır. Sarayında edebe aykırı hiçbir olaya rastlanmamıştır. Sabah erkenden kalkar ve geç vakte kadar hükûmet işleri ile uğraşır, sınırların güvenliği için tedbirler alır, devletin gelir ve giderlerini gözden geçirirdi. Bir tek kadınla evlenmişti. Her gün akşam üstü çocukları ile sohbet eder, sonra istirahete çekilirdi. Askerlerine geçit resimleri düzenletir, onları denetler, ordusunu en iyi silâhlarla donatırdı.

Mansur memurlarının hesaplarını denetlerken, o kadar inceden inceye ve küçük kusurlara kadar gözden geçirirdi ki, ona **Danikî** adını takmışlardı (140). Mansur halkı adâlete boyun eğmeğe alıştırmıştı. Bir deve meselesi için dâvalı olarak kadı karşısına çağrıldığı zaman o, yalnız mabeynçisinin eşliğinde, mahkemeye giderek ayakta durmuş, kadı da Halifeyi oturarak dinlemekten çekinmemiştir. Karar dâvacı olan devecilerin lehinde idi. Mansur bir uygun zamanda bu kadıya büyük bir kese dolusu para hediye etmekle yargıçların bağımsızlıklarını halka göstermek istemiştir.

İbni Tiktaka (S. 254) Mansur'un kaba saba elbiseler giydiğini, hatta bunların bazan yamalı olduğunu, sarayında hiçbir eğlenceye izin vermediğini, hatta bir gün bir ut sesi duyunca kızıp bunu çalan kölenin başında kırdırmış olduğunu bildirmekte ise de, **Makrizî** (en-Nizâ, S. 55) Halife Mansur'un İran kisraları gibi elbiseler giy-

---

(139) Cl. Huart, Histoire des Arabes, I., S. 29.

(140) Dânik dirhemin 1/3 üdür.

diğini, Bermek ve Nevbaht ailesi gibi İranlıları devletin başına getirdiğini yazmaktadır. Gene Makrizî, yer öpme âdetini de Mansur'un İslâm sarayına soktuğunu ve oturduğu yeri de yükselttiğini bildirir. Bu son husustan dolayı da **Akkal bin Şebbe** adındaki şairin kendisini hicvettiği yazılıdır. Hil'at hediye etme işi, bir sürü saray memuru ile halktan tecrid edilme âdeti onun zamanında ortaya çıkmıştır. Gene onun zamanına kadar Araplar'ca bilinmiyen cellâd her zaman Halife'nin yanında bulunan bir görevli durumuna girmiştir.

Mansur 158/775'te Hacca giderken Mekke yolunda öldü. Veziri **Rebi'** hemen halifelik nişanlarını Mansur'un oğlu **Mehdî**'ye yolladı.

C) **Mehdî'nin halifeliği** (158-169/775-785) : Mansur'un şerrinden korkan **İsa bin Musa**, halifenin imalarından esinlenerek sonunda kendi kendisini birinci valiahtlikten çekmiş ve Mansur'un oğlu **Mehdî'yi** birinci veliaht tanımıştı. Bundan ötürü babası ölünce Mehdî kolaylıkla hilâfet tahtına oturdu.

Mehdî babasının siyasetinden büsbütün başka bir yol tuttu. Çok daha yumuşak huylu olduğu için babasının şiddetini, cömertlik ve iyiliklerle gidermeye çalıştı: Katil ve cinayet gibi suçlar bir yana başka suçlardan ötürü tutuklu bulunan herkese özgürlüğünü bağışladı; tahta çıkışını böylece kutladı; **Muhammed Mehdî'**nin kardeşi **İbrahim'in** oğlu **Hasan'ı** zindandan çıkartıp ona maaş bağladı; babasının Hz. Peygamber ailesinden gaspettiği emlâki peygamber'in torunlarına geri verdi; 160/777 yılında hacca gittiğinde, Hicaz'ın fakîr halkına 30 milyon dirhem ve Mekke halkına 150 000 elbise dağıttı. Mehdî şairlere büyük değer verdi; yol şebekesini ve posta (= berid) işlerini düzenledi. Bağdat onun zamanında bir yük alma limanı hâline girdi; Hind ticareti bakımından büyük bir gelişme kaydetti. **Mescid-i Nebevî** onun tarafından yeniden inşa ettirildi. Okullar yaptırdı. İlk olarak Medenililer'den oluşan bir hassa ordusu kurdu. Eğer kendi ardgelenleri bu yolda yürümüş olsalardı, sonradan Türklerden kurulmuş olan hassa askerlerinin, özellikle bunların komutanlarının, nüfuzu altına girmezlerdi. Haccâc zamanında başlanmış ola hac yolunu genişletti ve uzzattı. Bu yolun üzerinde kuyular su depoları ve hacıları korumak için karakollar kurdurttu.

II. Mervan'ın oğullarından biri Suriye'de bu sırada ayaklanmaya kalkışmışsa da yakalanıp bir süre hapsedildikten sonra maaş

bağlanarak serbest bırakıldı (141). Mervan'ın eşini de Mehdî kendi sarayında, yâni halifelik sarayında oturttu.

Mehdî küçük bir şüphe üzerine veziri **Ubeydullah**'ın oğlunu idam ettirmişse de mezhep kavgalarında dinden saptıkları kanısında olduğu kimselerden başkalarına karşı pek şiddetli muamele etmemiştir.

a) **Mezhep kavgaları : Mehdî** zamanında, Horasanda bir takım mezhepler gelişti. Bu, Horasan'da karışıklıklara sebeb oldu. Bu kargaşalığın başlıca yaratıcısı kısa boylu, çirkin bir adam olup yüzünü daima bir perçe ile örten bundan ötürü **Mukanna** adını alan **Hâşim bin Hâkim** idi. Mukanna' doktrininde uluhiyetin muhtelif vücutları işgal ettiğini, nitekim **Hz. Adem**'den **Nuh'a** sonra **Ebu Müslim**'e en sonunda da kendisine geçtiğini söyleyen bir yalancı peygamberdi. Onun yaymak istediği mezhep bazı gayriahlâkî ve ihtilâlci fikirler ihtiva etmekteydi.

Mukanna bir çok yandaş bularak bir aralık Halife'yi tehdide kalkışmış, fakat yakalanıp idam edilmiştir. (142) **Mukanna'ın** yandaşları beyaz renk taşıdıkları için, kendilerine **Mübeyyize** adı verildi. Bir süre sonra Hazar denizinin doğu bölümünde **Cürcân'da Muhammere** (kırmızılılar) adı ile anılan ve ahlâka aykırılığı görülen bir mezhep daha türedi. Bunlar da kolaylıkla susturuldu. Ayrıca **Mezdek** tarafından vaktiyle (V. Yüzyıl) kurulmuş olan eski bir mezhep de yeniden nüfuz kazanarak birden bire genişledi. Hristiyanlıkla mecûsiliğin (Mazdeizm) karışmasından doğan ve III. Yüzyılda Manî adında bir din kurucusu tarafından İranda ortaya atılan bir mezhep veya din Irak ve Suriye'de gizliden gizliye yaşamaya devam etmişti. Bir yandan Doğu Türkistan'da **Uygurlar** arasında faaliyet gösteren **Maniheistler** öte yandan, Mehdî zamanında, Irak'ta öylesine çoğaldılar ki, Halife **Zenâdıka** (= Zındıklar) taifesi diye adlandırılan bu akım yandaşlarından Şemgâle adında birini yanına çağırıp kendisine Müslümanlar'dan kimlerin uymakta olduğunu bildirmesini emretti fakat Şemgâle'nin cevabı, «Bunlar saymakla bitmez» şeklinde olunca, Manî dinine girmiş olanlar hakkında takîbata nezaret etmek üzere **«Sâhib üz-Zenâdika»** adıyla bir memuriyet kurdurdu ve Manicileri şiddetle cezalandırdı (143).

(141) İbn ül-Esir, el-Kâmil, V. S. 52.
(142) İbn ül-Esir, el-Kâmil, V., S. 52 ve 58.
(143) Şerefettin Yaltkaya, Darüldünün İlâhiyat Mecmuası, sayı 15; S. 7.; Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 203.

b) **Bizans'la mücâdele:** 162/778-779 yılında Bizanslılar İslâm topraklarına akın edip büyük zararlar verdiler, **Maraş** halkını katlettiler. Bunların üzerine **Hasan bin Kahtaba** bir orduyla gidince ve bir iki şehri, karşılık olarak yıkınca, Bizanslılar kaçtılar. Ama Rumlar yeniden saldırıya geçmekte gecikmediler. O zaman Halife Mehdî oğlu **Musa**'yı yerine bırakıp Musul yoluyla kuzeye doğru yürüdü, Haleb'de karargâh kurdu ve oğlu **Hârûn**'u Kürdistan ve Azerbaycan bölgelerini yönetmekle görevlendirdi. 165/782'de **Hârûn** İslâm ordularını İstanbul Boğazına kadar götürdü. 780'de ölmüş olan imparator **IV. Leo**'nun zorba ve saltanat heveslisi eşi **İrene** henüz ergin olmayan oğlu **VI. Konstantin**' (780-797)e nâibelik ettiği sırada (144) Araplar'ın Boğaziçi kıyılarına ulaştıklarını görüp telâşa düştü. Sonunda büyük bir yenilgiye uğrayan Bizans İmparatoriçesi ağır vergiler ödemek koşuluyla 3 yıllık bir barış andlaşmasını imzalamak zorunda bırakıldı.

Mehdî 785'te **Mazenderan**'da bir av partisi sırasında atı ile birlikte harap bir binanın kapısına çarpmış bu yüzden ölmüştür. Hükümdar olarak o, hiç şüphe yok ki, Abbasî soyunun en iyi halifelerinden birisi idi. Mehdî'nin zehirlenerek öldüğü de rivâyet edilmektedir (145).

D) **Hâdî'nin halifeliği (169-170/785-786):** Hârun babasının ölümü üzerine ağabeyi henüz yirmidört yaşındaki **Musa el-Hâdî**'yi halife ilân etti; herkesten önce kendisi ona biat edip, hilâfete mahsus mühür, asâ ve hırkayı ona teslim etti. Aynı yıl alevilerden **Hüseyin bin Ali** yakın akrabalarının yardımiyle hilâfet iddia ederek ayaklandı. Bir sabah erkenden **Mescid-i Nebevî**'de cemaatin biatini kabul edip vâliyle küçük bir savaştan sonra beytülmâldeki paraları aldı ve **Mekke**'ye gitti. Kendisinden yana olacak bütün kölelerin azat edileceğini ilân etmesi üzerine pek çok yandaş toplayabildi. Abbasî halifesi onunla 169 zilhiccesinde (Haziran - Temmuz 786) çarpıştı. Hüseyin bin Ali öldürüldü, askerleri dağıldı.

Sert yürekli, inatçı ama cesur, edebiyata düşkün bir kişi olan Hâdî kardeşi **Hârûn**'un kendisine karşı gösterdiği güzel niyetlere rağmen onu veliahtlikten uzaklaştırıp oğlu **Cafer**'i veliaht tâyin etmeğe çalıştı. Bazı Emirler bu yoldaki isteğine uydular; ancak Ber-

---

(144) Ebu'l - Ferec, Tarih, I., S. 204.
(145) İbn ül - Esir, el - Kâmil, V., S. 71.

mekoğullarından **Yahya bin Hâlid**'in bilgece tedbirleri sâyesinde bu gerçekleşemedi. Zira Hâdî bir yıl üç ay halifelik makamında kalabilmiştir.

E) **Hârûn ür-Reşîd zamanında (170-193/786-809) Abbasî İmparatorluğu :** 766 yılında **Hayzuran** adlı bir câriyeden dünyaya gelmiş olan Hârûn 786 yılında tahta çıkınca **Yahya bin Hâlid Bermekî**'yi sınırsız yetkilerle vezir tâyin etti. Yahya iki oğlu **Fazl** ve **Câfer** ile birlikte onyedi yıl Abbasî İmparatorluğunu yönetmiştir. Hârûn ür-Reşid devri Asya'da Arap saltanatının en parlak bir dönemidir. Halifenin kıyafet değiştirerek geceleri halkın toplumsal vve ahlâkî durumunu incelemesi, haksızlığa uğramış olanlara yardım etmesi, şefkatli davranması, ayrıca debdebe ve ihtişama düşkün olduğu hâlde dindarlığı elden bırakmaması, Araplar'ın toplumsal hayatını geniş ölçüde etkilediği gibi, ününün uzak ülkelere kadar ulaşmasını sağladı. Doğuştan asker olduğu için, çok kez savaşlara kendisi katılır, uyruklarının geçim durumu ile yakından ilgilenir ve haksızlıkları ortadan kaldırmak için sık sık denetlemelerde bulunurdu. O kendi zamanında tüccarların, hacıların ve öğrencilerin ülke içinde rahatça seyâhat edebilmelerini sağlamıştı. Onun zamanındaki refahın derecesi, yaptırdığı camiler, okullar, hastahaneler, kervansaraylar, yollar, köprüler ve kanallarla en iyi tanıklarını bulmuştur.

a) **Bermekoğullarının vezirliği :** Ama unutulmamalıdır ki, Hârûn ür-Reşid bütün bu kalkınmayı ve iyi yönetimi, saltanatının ilk on yılında iktidarda bulunan **Bermekoğulları**'ndan vezirlere borçludur.

Belh dolaylarından asîl bir aile olan Bermekoğulları, daha **Abdülmelik** zamanında sarayla ilişki kurmuşlardı. Bunlardan Hâlid, Ebu'l-Abbas Saffah'ın merkez yönetiminde vâzife almış ve kısa zamanda temayüz etmişti. Bunun oğlu **Yahya,** Hârûn'un veliahtlık zamanında onun hizmetinde bulunmuş ve kendisini ona o kadar sevdirmişti ki, Hârûn Halife olunca Yahya'yı yukarda da söylediğimiz gibi sınırsız yetkilerle vezir tâyin ve kendisine saygı göstermek amacıyla çok kez «Baba» (146) diye hitap etti. Eski hocası olan Yahya'nın nasihatlarını Hârûn hiç ihmal etmeden tutardı. Yahya'nın oğulları olan **Fazl, Câfer, Musa** ve **Muhammed** de babaları gibi ileri görüşlü idiler. Yüksek iktidarlı kimselerdi. Bunlardan Fazl

---

(146) Mes'ûdî, Muruc, VI., S. 392.

Horasan ve Mısır vâliliklerinde bulunmuş, **Deylem**'de bağımsızlık ilân etmiş olan **Yahya bin Abdullah**'a boyun eğdirmişti.

Câfer de birçok illerde hizmet etmiş, Suriye'de **Mudarlılar** ile **Himyerliler** arasında yeniden başlıyan çekişmeyi yatıştırma işini üzerine almıştı.

Yahya yaşlanınca başarı ile yönettiği vezaret makamını oğlu Câfer'e bıraktı. Bermekoğullarının, Abbasoğulları soyuna yaptığı büyük hizmetler gene bu devirdeki entrika ve iftiralar yüzünden umulmadık bir biçimde sonuçlanmıştır.

Bermekoğullarının üstün niteliklerini kıskananlar, Hârûn'a ülkenin asıl sâhiplerinin onlar olduğunu, Halife'nin imparatorluk üzerindeki nüfuzunun birgün hiçe ineceğini ve belki de kendisini ortadan kaldırmak istiyeceklerini ilham edip bütün bu aileyi bir iki kişi dışında öldürttüler (187/803). İşte bu kudretli yöneticilerin ortadan kalkması sonucudur ki, Hârûn'un saadet devrine gölge düşmüş, Halife çıkan ayaklanmaları bastırmak ve savaşlara gitmek zorunda kalmıştır.

b) **Kuzey Afrika'nın Abbasî İmparatorluğundan çözülmesi:** Harun ür-Reşid'in saltanatı sırasında Afrika'da bazı karışıklıklar meydana çıkmıştı. Halife, **Herseme** adında birini Afrika'ya vâli olarak atadı. Herseme orada karışıklıkları bastırdı. ama üç yıl sonra istifa etti. Yerine giden yeni vâli Afrika'da düzeni sağlıyamadı. Esasen Afrika eyâleti o sıralarda Abbasî Devletine gelir sağlıyamıyor, tersine üste para sarfına sebeb oluyordu.

İbrahim bin Agleb adındaki **Zâb** vâlisi bu durum karşısında Hârûn ür-Reşid'e baş vurarak Afrika'daki İslâm topraklarının yönetimi veraset yoluyla kendi soyunda intikal etmek koşuluysa verilirse, orada barışı ve düzeni herzaman sağlıyacağını ve hükûmetin para yardımını da istemeyip üste kendisi her yıl devlet hazinesine 40 000 dinar ödiyeceğini bildirdi (147). Eski vâlisi Herseme bu teklifi duraksamadan kabul etmesini Halife'ye salık verdi. İşte böylece İbrahim bin Agleb **İfrikîye** vâliliğine atanmış ve kısa zamanda Abbasî İmparatorluğu içinde ilk kez özerk bir devlet kurmuş oldu.

c) **Asya'da durum:** ca) **Bizans'la mücadele:** Asya'ya gelince oranın yönetimi zararsız gitmekteydi. Sınırlar Hindukuş dağların-

(147) İbn ül-Esîr, el-Kâmil, V., S. 104.

dan Küçükasya içlerine kadar uzanıyordu. Anadolu'da Hârûn ür-Reşid, **Avâsım** adıyla bir bölge ayırdı ve buraları askerî bir vâlinin emrine verdi (148). 171/787-788 yılında Tarsus böylece berkitilmiş bir sınır şehri durumuna getirildi.

183/799'da Bizanslılar'ın kışkırtmasıyla Kuzeyde oturan Hazar Türkleri düşmanca hareketlere giriştiler, Kürdistan'ın kuzeyine akınlara başladılar, orada görülmemiş vahşetlerde bulundular. Hârûn ür-Reşîd bu kavimler üzerine bir kuvvet göndererek onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Onun vâlileri de Bizans sınırlarında akınlarda bulundular, hatta bir defasında Halife kendisi sefere katıldı. Bir yıl sonra Bizanslılarla gene çarpışmalar başladı. Bu sırada **İrene**, erginleştiği için kendisini naibelikten uzaklaştırmış olan oğlu VI. Konstantin (780-797)'i tahtından indirmiş, gözlerine mil çektirmiş ve kendisi Bizans İmparatorluğu tahtına oturmuş idi (797-802). Ülkesindeki karışıklıkları gidermek amacıyla Müslümanlara gene vergi ödemek koşulu altında barış önerdi. 802 yılında İrene başbakanı veya maliye bakanı **Nikeforos** (802-811) tarafından tahtından indirilip **Midilli** (= Lesbos) adasına sürülüncüye kadar bu barış sürebildi.

Nikeforos tahta geçer geçmez, Halife'ye alaycı bir mektup yazıp önceki yıllarda Bizanslılar'ın vermiş oldukları vergileri geri istedi. Hârûn ür-Reşid hemen sefere çıktı ve Nikeforos'u yeni baştan vergi vermeğe mecbur etti. İmparator anlaşmalara bağlı kalmadı. 806'da Heraklea (Konya Ereğlisi)'yı alan Halife, Bizans İmparatorunu öyle bir yenilgiye uğrattı ki, Nikeforos kendisi ve ailesi için bir çeşit kafa vergisi vermeğe mecbur oldu.

cb) **İran ve Ortaasya olayları :** Hârûn ür-Reşîd'in vâlilerinden **Ali bin İsa** aşırı vergi toplaması yüzünden bütün halkın nefretini kazanmıştı. Yakınmaların çoğalması üzerine Halife 805'te kendisi Rey'e gitti; ama Ali bin İsa'nın sözlerine katılarak, onun memuriyetini yeniden onayladı. Aynı yılda **Semerkant**'ta **Râfi' bin Leys** ayaklanmış ve **Ali bin İsa** ona karşı gönderilmişti. Fakat Ali bin İsa'dan yakınmalar o kadar artmıştı ki, sonunda Halife onun yerine **Horasan** vâliliğine **Herseme**'yi atadı. Ancak Rafi' bin Leys bu sırada bütün Maveraünnehr'e egemen olmuştu. Durum günden güne güçleştiği için Halife, oğlu **Me'mun**'u **Merv**'e yolladı ve ayaklan-

(148) Belâzurî, Futuh, I., S. 303 ve 309.

mayı bastırmak üzere **Tus** şehri üzerine kendisi de yürüdü. Orada hastalandı, bir rivâyete göre 3. Cemaziülahir 193/21. Temmuz 809'da öldü.

d) **Hârûn ür-Reşid'in kişiliği :** Avrupalı tarihçiler **Hârûn ür-Reşid** ile **Büyük Karl** (Charlemagne)'ın dostluk ilişkilerinden söz ederler. Bu iki hükümdar anlatıldığına göre birbirlerine elçilik heyetleri göndermişlerdir. Bu elçilik heyetleri bazı hediyeler getirmişlerdir. Hârûn ür-Reşid'in hediyelerinden biri de o zamana kadar Avrupa'da hiç görülmemiş bir çalar saatti. Bu, İmparator sarayında oldukça büyük bir hayret uyandırmıştı. Ama bütün bu açıklamalar yalnız Avrupa kaynaklarına dayanır. İslâm kaynakları böyle bir elçilikten asla söz etmemektedirler. Bu yüzden de bu husustaki rivâyetler daima şüphe ile karşılanmaktadır (149).

Hârûn ür-Reşid adını dünya tarihinde büyük hükümdarlar sırasında yazdırmayı başarmış bir imparatordur. Ülkesini istibdatla yönetmiştir. Zaman zaman kindar olmuştur ve zaaf göstermiştir. Ancak mâlik olduğu sınırsız iktidara rağmen, o kadar hayır sever ve o kadar fedakârdı ki, bu kusurları göze çarpmazdı. Uyruklarına karşı cömertti. 9 kez hac kafilelerine katıldı. Sırf onlara bir zarar gelmesin diye güvenlik tedbirleri aldırtmıştı (150). Zira o zamanlar hac yolları bugünkü gibi güven altında değildi. Arap kabileleri hac kervanlarına saldırır, hacıları öldürür ve malları gaspederlerdi. Bu yüzden hacca giden son halife Hârûn ür-Reşîd olmuştur.

Hârûn'un sarayı zamanının en parlak ve en ihtişamlı saraylarından biri olmakla kalmamış aynı zamanda bir bilim ve sanat merkezi olmuştur. Müzisyenliği saygı değer bir meslek hâline getiren, edebiyatta dereceler tesis eden gene Hârûn ür-Reşîd'tir. Onun zamanında **Ebu Hanife**'ye atfedilen fakat öğrencisi Kadi'l-Kudat **Ebu Yusuf**'un çalışmaları ile gelişen **Hanefî** mezhebi iyice yayıldı.

Hârûn ür-Reşîd babası zamanında başlanmış olan bilim, sanat ve fen kitaplarının arapçaya çevrilmesi alanını genişletti. Oğullarını büyük bilginlere, eğitim ve öğrenimleri ile uğraşsınlar diye, teslim etti. Bunlar arasında **Sofiyun**'dan ünlü **Esmâî** ile Şafiî mezhebinin kurucusu İmam **Muhammed bin İdris ül-Şafiî, İsa bin Yunus, Suf-**

---

(149) Bu hususta bakınız, Schmidt, Karl der Grosse und Harun ar-Raşid, Der. İslâm, III., 409-11.
(150) İbn ül-Esîr, el-Kâmil, V., S. 112.

yan bin Sûrî, müzisiyen **İbrahim bin Mavsulî** gibi ünlü kişilere rastlamaktayız. Hiçbir halife öğretim ve eğitimi onun kadar korumamıştır. Kendisi de şair olduğundan şairlere, büyük yakınlık göstermiş, yardımlarını esirgememiştir.

F) Emin (193-198/809-813) ve Me'mun (198-218/813-833) devri : a) **Emin'in Halifeliği : Emin** tahta geçtiği vakit kardeşi **Me'mun** Horasan vâlisi idi. Babaları **Hârûn ür-Reşid** ölmeden önce oğulları **Emin, Me'mun, Mu'temin**'i sırasıyla veliahtliğe atamıştı. Emin ve Me'mun her, ikisi de, çağdaş en büyük bilginlerin yanında yetiştirilmişlerdi. Ancak Me'mun hadis fıkıh ve tarih bilimlerini ve ayrıca güzel konuşma sanatını iyice öğrenirken, Emin öğrenimden çok, eğlenceye düşkün olduğu için vaktini hoşça geçirmenin çarelerini aramıştı. Hârûn ür-Reşid bunu farkettiği içindir ki, Horasan'daki hazine ile ordunun komutanlığını Me'muna bırakmıştı. Emin babası zamanında başvezir olan **Fazl bin Rebi'**i gene bu görevde bıraktı. Ordunun iki yıllık ücretini birden askere dağıttı. Bu yoldaki hareket askeri tamamiyle Emin'e bağlamış olduğundan Me'mun askerin büyük bir kısmından yoksun kalmıştı. Buna karşılık Me'mun da Horasan'da **Fazl bin Sehl** adlı bir İranlının yardımını gördü. Ayrıcı **Herseme** ile **Tahir bin Hüseyin** adındaki kişiler de ona yardımcı olmuşlardı. Me'mun halkın vergilerini indirmek gibi tedbirler sâyesinde çevresinde büyük bir sempati topladı. Kardeşine karşı da sadık ve vazifesine bağlı bir durum takındı.

Emin ise yönetiminde bulunan ülkede yağmacılığı kendine iş edinmiş olan askerlerini cezalandırmak şöyle dursun, onları hediyelerle şımartıyordu. Böylece hem hazine boşalıyor, hem de müneccimler ve asalaklar gün geçtikçe artıyordu.

Emin yüz dansözden oluşan bir baleyi sarayında bulundurur, bunlar değerli taşlarla süslü elbiseler içinde olağanüstü güzel raks gösterileri ile Halife'yi eğlendirirlerdi. Ayrıca Emin Dicle ırmağı üzerinde yapılacak şenlikler için aslan, fil, kartal, yılan ve at biçiminde eşsiz derecede süslü beş büyük kayık yaptırmıştı. Bu kayıklarda düzenlenen şenlikler ve bale gösterileri arasında vakit geçiren Halife imparatorluğun yönetimini tamamiyle âciz ve iktidarsız bir adam olan Fazl bin Rebi'e bırakmıştı.

Bu durumu farkeden **Bizanslılar,** İslâm sınırlarını geçmenin zamanı geldiğine inandılar. Emin onlarla uğraşacağı yerde, kardeşi Me'mun'u Horasan vâliliğinden azletti. Me'mun ile Emin'in arası

bu yüzden açıldı. Üçüncü veliaht olan **Mu'temin**'e (Kasım) babası tarafından yönetimi verilmiş olan iller de bunun elinden alındı.

b) **Emin-Me'mun mücadelesi :** Fazl bin Rebi' Me'mun halife olduğu takdirde kendisinden öç alır diye korktuğu için, Halife'ye durmadan Me'mun'u veliahtlikten çıkartmasını salık vermekteydi. Halife önceleri buna önem vermediği hâlde, sonraları, israrlara dayanamamış, sarayı erkânından olan **Ali bin İsa bin Mâhân**'ın da kışkırtmasıyla Me'munu veliahtlikten azletmiş ve henüz çok küçük olan oğlu Musa'yı veliahtliğe atamıştı (151). Me'mun bütün bu olanlara karşı vâlisi bulunduğu yerlerin batı sınırlarını sıkı bir kontrol altına aldı. Böylece Emin ile Me'mun arasındaki bağ tamamiyle kopmuş oldu.

Emin, babası Hârûn ür-Reşid tarafından yazılıp **Kâbe**'de saklanmakta olan iki ahitnameyi getirtti ve yırtıp attı. Öte yandan 50 000 kişiden oluşan bir ordu da Ali bin İsa bin Mâhân komutasında **Rey**'e gönderildi. Me'mun'un, **Tahir bin Hüseyin**'in komutasında bulunan ordusu ile bu ordu karşılaştılar. Emin'in ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Ali bin İsa öldürüldü. Onun ordusundan bir kısmı da Me'mun'un ordusuna katıldı. Tâhir bin Hüseyin'in Me'mun'a gönderdiği zafer bildirisi **Caesar**'ın Roma senatosuna gönderdiği zafer bildirisi kadar kısa ve özlüydü: «Ali bin İsa'nın kesilmiş başı önümde, yüzüğü parmağımda, askerleri ise emrimdedir» (152). Bunun üzerine Emin'in veziri Fazl bin Rebi'in Me'mun ve çocuklarının bazı mallarına el koyması halkı Halife'den ve vezirden soğuttu. Bu sırada Tâhir bin Hüseyin **Kazvin**'e kadar ilerlemişti. Bir yandan da **Herseme** kuzey bölgesinden batıya doğru ilerlemekteydi. Bu olaylar üzerine Me'mun bütün İran halkı tarafından Halife olarak tanındı. **Fazl bin Sehl** tam yetkilerle Hemedan, Hind Denizi, Hazar Denizi arasındaki bölgeye vâli tâyin edildi. Maliye bakanlığı (Emir ül-Harâc) ile savaş bakanlığı (Emir ül-Harb) da kendisine verilmişti. Bütün bunlardan başka Me'mun'un orduları **Yemâme**, **Bahreyn** yönlerini ele geçirdikten sonra **Vâsıt**'ı zaptetti; bu iş o kadar çabuk olmuştu ki, **Kûfe**'de Emin'in vâlisi bile Me'mun'a biat etmek zorunda kalmıştı. Daha sonra **Basra** vâlisi de onu izledi. Tâhir bin Hüseyin'de **Medain**'i alarak Bağdat yöresine geldi. Herseme ise kuzeyden inip Bağdat'a saldır-

(151) Emir Ali, a.g.e., I., S. 258.
(152) Emir Ali, a.g.e., I., S. 258.

maya başladı. Bu sırada Emin hazineyi boşaltıp askerlerine dağıttı Sonunda altın ve gümüş sahanları da erittirdi. Bu kuşatmadan Bağdat şehri çok zarar gördü. Uzun çarpışmalardan sonra Emin, Me'mun'un iki emirine teslim oldu ve hilâfet mührünü kardeşine yolladı. Emin'in çoluk çocuğu ile vedalaşması çok hazin olmuştu. Komutanlar ona çok saygı gösterdiler. Ancak bir kalede gözaltına alındı. O gece duygusuz bazı İran askerleri, Emin'in yanına gidip başını kestiler ve Horasan'a gönderdiler; Emin'in başsız vücudu ise Bağdat'ta gömüldü (153).

c) **Me'mun'un halifeliği :** Henüz halifeliğe geçmiş olan Me'mun bu haberden o derece üzüldü ki, katilleri yakalatıp cezalandırdı. Kardeşinin çocuklarını kendi yanına aldı. Onları kendi kızları ile evlendirdi. Kardeşinin dört yıl sekiz ay süren saltanatından sonra 198/813'te tahta geçen Me'mun hemen Bağdat'a gelmedi; başveziri Fazl bin Sehl'e sınırsız yetkiler tanıyıp kendisi bilginler ve fıkıhçılar ile bilimsel tartışmalara daldı. İmparatorluğun uzak sınırlarında olan bitenleri asla bilmiyordu. Örneğin Emevî yandaşlarından **Nasr** adında birisi **Elcezire**'de ayaklanmış ve Halife'nin askerleri ile beş yıl çarpışmıştı. Irak'ta ise Bedevîler ayaklanmışlardı.

199/814 yılında ayrıca İbni Tabâtabâ adında bir alevî Kûfe'de çıkarak halkı Resul soyuna biata çağırmıştı. Sonunda Irak'taki isyanın bastırılması ile vezir **Fazl bin Sehl,** kıskandığı hâlde **Herseme**'yi görevlendirdi. Irakta'ki karışıklıklar Herseme tarafından bastırılınca, Herseme'ye Mısır'a dönmesi emri verildi. Ancak tedbirli komutan halâ tehlikenin mevcut olduğunu, bunun için Halifenin dikkatini çekmek gerektiğini söyledi ve **Merv**'e Halifenin yanına gitti. Halife ile aralarında şiddetli bir tartışma geçti. Herseme devletin nasıl çöküntülere sürüklendiğini askerce Me'mun'a anlattı ama o, hükümdar sarayından evine giderken Fazl bin Sehl'in adamları tarafından ağır şekilde yaralandı. Bir iki gün sonra aldığı yaralardan öldü. Halife onun öldürülmüş olduğunu epeyi sonra öğrenebildi.

ca) **Bağdat'ta kargaşalık :** Herseme'nin katli **Bağdat**'ta askerler arasında kargaşalıklar doğmasına sebeb oldu. Şehir halkı **Hasan bin Sehl** ile kardeşi **Fazl bin Sehl**'e karşı ayaklandı; 200/815'te Me'

(153) Mes'ûdî, Muruc, üz-Zeheb, VI., S. 415; İbn ül-Esîr, el-Kâmil, V., S. 134-36.

mun uzun zamandanberi mevcut, hilâfeti Hz. Muhammed'in ailesine bırakma yolundaki tasarıları gerçekleştirmek istedi. Bu amaçla da **Hz. Ali** soyundan **Musa Kâzım**'ın oğlu **İmam III. Ali**'yi Medine'den getirtti. Bir yıl sonra yâni 201/817 ramazanında onu **Riza min Âl-i Muhammed** adıyla veliaht ilân edip Emirlerden biatlerini aldı (154). Me'mun o zamana kadar Abbasîler'in resmî rengi siyahı kaldırıp yerine yeşil rengi kabul etti. İmam Riza'nın veliahtliği Bağdat'ta bulunan Abbasî ailesi üyeleri arasında kaynaşmaya sebeb oldu. Kısa bir süre sonra Bağdat kişisel güvenliğin kalmadığı bir anarşi bölgesi hâline geldi. Bir takım komiteler türedi. Bunlar suçlu saydıkları kimseleri yargılamaya lüzûm görmeden idam etmekteydiler. Abbasîler'den **İbrahim bin Mehdî**'yi halife ilân ettiler (155). Bu anarşiye karşı ne İbrahim bin Mehdi, ne de veziri Hasan bin Sehl birşey yapabildiler; çünkü ayaklanmalar, çapullar hemen bütün Irak'a yayılmıştı.

cb) **Veliaht Ali el-Riza'nın Halife'yi uyarması:** Bu kötü durumdan üzüntü duyan veliaht Ali el-Riza, Me'mun'a baş vurarak ülkenin gerçek durumu hakkında ona bazı sırları açıkladı. Bu cümleden olarak başvezir Fazl bin Sehl'in herşeyi kendisinden sakladığını, hatta kendisinin veliahtliğine Bağdatlılar'ın çok kızıp ayaklandıklarını ve İbrahim bin Mehdî'yi Halife ilân ettiklerini bildirdi. Bu haberler Halife Me'mun'u dalmış olduğu bilimsel araştırmalardan çekip çıkarmaya yetti. Me'mun Riza'nın bildirdiği şeylerin doğruluğunu daha başkalarından da öğrenmek istedi. Ali el-Riza, Emirlerden bazılarının adlarını ona verdi. Onlar huzura çağrıldılar ve Halife'den başvezirin gazabına karşı kendilerini koruyacağına dair söz aldıktan sonra, İmam Ali el-Riza'nın bildirdiklerini onayladılar. Herseme'nin nasıl Fazl bin Sehl'in kurbanı olduğunu, İbrahim bin Mehdî'nin Abbasîler'ce **Halife-i Müslimîn** tâyin edildiğini ayrıntılarıyla anlattılar.

Bunları öğrenince Me'mun hemen hareket emrini verdi ve ertesi gün sarayı erkânı ile birlikte Bağdat yoluna koyuldu.

Hilelerinin ortaya çıktığını anlıyan **Fazl bin Sehl**, İmam Ali el-Riza'nın yandaşlarını ezmek suretiyle hıncını teskin etmeğe kalkıştı; birçoklarını öldürtüp çocuklarını zindanlara attırdı. Ancak vezirin düşmanları da kendisini birgün gizlice öldürdüler.

---

(154) İbni Tiktaka, el-Fahrî, 374 v. öt.
(155) Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 216.

cc) **Veliaht Ali el-Riza'nın ölümü :** 203/818 yılında Me'mun'un gerçek dostu, veliahdi İmam Ali el-Riza öldü. O zaman Me'mun babasının mezarını ziyaret etmek için **Tus**'da bulunuyordu. Bu haber onu o kadar etkiledi ki, İmam Ali el-Riza için bir türbe yaptırttı. Bu türbeye **Meşhed** denir, Meşhed Horasan'da Tus şehrine yakın bulunmaktadır ve Şiîler'in halen en büyük ziyaretgâhlarından birisi sayılmaktadır.

İmam Ali el-Riza'ya son vazifeler yerine getirildikten sonra, Me'mun batıya doğru yoluna devam etti. Nehrevan'da sekiz gün kalıp Abbasîlerle görüştü. Onlardan bazılarının israrlı isteklerine kapılarak renk yeşilden gene siyaha çevrildi. Me'mun debdebeli bir şekilde Bağdat şehrine girdi; Me'mun'un Bağdat'a girmesiyle bütün karışıklıklar son buldu (156). Komiteler dağıldı. Bağdat surlarındaki yıkıntılar onarıldı, Kutsal Yerler vâliliği alevîlerden bir kimseye verildi. Kûfe ve Basra vâliliklerine ise Halife'nin iki kardeşi atandı.

cd) **Tâhirîler'in ortaya çıkışı :** 825 yılında bazı gönüllülerin de yardımıyla Girid adası zaptedildi. Daha önce 823 yılında **İbrahim bin Agleb** Sicilya'yı dolayısıyla Abbasî İmparatorluğuna katmıştı. Bu sırada **Yemen**'deki ayaklanma da çıkartılan bir genel af üzerine yatışmıştı. Ancak **Horasan**'da 821'de haricîler ayaklanmışlardı (157). Me'mun bunu bastırmakla komutanlarından **Tahir**'i görevlendirmişti. Aslen İranlı olan ve farsça konuşan general Tahir bu uzak âsî eyâlete kısa zamanda baş eğdirdiğinden 207/822 Ekim ayında cuma hutbesinden Halife'nin adını kaldıracak kadar kendisini emniyette ve ortamı elverişli buldu. Bu olaydan bir gün sonra Tahir öldü, ama harekete yön verilmişti. Halife Me'mun onun oğullarının bu eyâlette egemenliklerini tanımaktan başka çıkar yol göremedi ve böylece modern İran hanedanlarının tarihte ilki olan Tahirî hanedanı kurulmuş oldu. O tarihten bu yana Horasan bölgesinin kaderi, Bağdat'tan kopmuş ve İranınkine bağlanmış bulunuyordu. Böylece Abbasî halifesi Me'mun, babası zamanında kuzey-batı Afrika'da Aglebî devletinin kurulmasına nasıl ses çıkarılmadıysa, Ta-

---

(156) Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 220. Me'mun amcası İbrahim bin Mehdi'yi affetti. Belki iyi bir müzisyen olması, ut çalması onun affına vesile olmuştur.

(157) Cl. Huart, Histoire des Arabes, I., S. 302; Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 217.

hir oğullarının Horasan'da merkeze bağlı bir devlet kurmasına göz yummak zorunda kalmıştır.

ce) **Hurremî hareketi ve Bâbek :** Ebu Müslîm'in 136/753-4'te idam edilmesi üzerine Horasan'da **Hurremiye** adlı bir mezhep gelişmeğe başlamıştı. İslâmiyet, Zerdüştçülük ve Maniheizm'in karışmasından meydana gelmiş olan bu mezhep mensupları hoş olan ve başkasına zarar vermeyen herşeyi yapmayı mubah sayıyorlardı. Mensuplarından bir kısmı Ebu Müslim'in öldüğüne inanmayıp kendisinin «dünyada adâleti yaymak üzere» tekrar geleceği kanısındaydılar ki, bunlara **Müslimiye** adı verilmişti. Diğer bir kısmı ise Ebu Müslim'in bütün yetkilerinin kızı Fatima'ya geçtiğini ve onun imam olduğunu kabul ediyorlardı ki, bunlara da **Fatimiye** denilmiştir. (Mes'udî, Muruç VI. 186).

Halife Me'mun devrinde Hurremiye mezhebinin başına, Abbasî imparatorluğu içindeki disiplini bir hayli sarsan ve ciddî bir tehlike yaratmış olan **Bâbek** geçmiş ve bu mezhebin yaygın olduğu bölgelerde merkeze karşı ayaklanmıştı. Bizanslılarca kışkırtılan ve kendisine yardım edilen Bâbek'in sindirilmesi Me'mun zamanında mümkün olamadı. Birçok kez üzerine gönderilen asker yenildiğinden onun batıl mezhebi gittikçe yayıldı. **Hemedan** dolaylarında berkitilmiş bir mevkî kurduğu zaman Halife **Mu'tasım** onun üzerine büyük bir ordu gönderdi, Bâbek'in 60 000 kadar yandaşı öldürüldüyse de, kendisi ele geçirilemedi. Mu'tasım bir kez daha büyük bir ordu gönderip **Erdebil** ile **Zencan** arasında Bâbek'in yıkmış olduğu kaleleri onartıp Erdebil yolunu güven altına aldı; **Afşin** ve **Büyükboğa** gibi komutanları da Bâbek'in ele geçirilmesi ile görevlendirdi. Sonunda Büyükboğa, Bâbek'in hazinelerini ele geçirdi, ama Bâbek ancak daha birçok savaşlardan sonradır ki, 222/837'de kendisini tanıyan bir çobanın Ermeni prensi Sanpat oğlu Sehl'e haber vermesi üzerine bu prens tarafından tutuklandı ve **Afşin**'e teslim edildi. Bâbek 223/838'de Samarra'da işkence ile öldürüldü (Mes'udî, Müruc, VII. 123 v. öt).

cf) **Bizans'la savaş :** Me'mun ayaklanmış olan **Bâbek**'e yardım eden **Bizanslılar**'la da çarpıştı. Bizans İmparatoru ayrıca Arap sınırındaki birçok kalelere saldırmış ve onları yakıp yıkmıştı. 831 Mayıs ayında Me'mun Bizans'a sefer açtı ve **Kapadokya**'da dört kaleyi zaptetti. Daha önce Bizanslılar'ın vermiş oldukları zararları görerek onları şiddetlice cezalandırmaya yemin etti. İmparator

Teofilos (829-842) bunu haber alınca, Me'mun'a barış yapmak ve vergi ödemek teklifinde bulundu. Me'mun verginin azlığının veya çokluğunun önemi olmadığını, ancak Rumlar'ın kendisini Bizans İmparatoru tanıdıkları takdirde barış yapabileceğini bildirdi. Teofilos buna hiçbir cevap vermedi. Me'mun **Kilikya**'ya gitti, orada Tarsus'a birkaç mil uzakta, bulunan **Tiyana** adlı biryerde çok tahkim edilmiş bir askerî üs kurdu ve bir sonbahar günü kardeşi Mu'tasım'la birlikte yarı donmuş bir çayda ayaklarını yıkadıktan sonra şiddetli bir hummaya tutuldular; Me'mun bu ateşten kurtulamıyarak 833 yılı ağustos ayında öldü (158).

cg) **Me'mun devrinde bilim, sanat ve rasyonalizm :** Me'mun bu bitmek bilmiyen karışıklıklar ve güçlükler ortasında gene de bilimi korumaya zaman ve araçlar buldu. Onun hilâfeti sırasında sünnî mezheplerden ikisinin kurucusu, İmam **Muhammed ibni İdris el- Şafiî** ve **Ahmed ibni Hanbel** gibi fakîhler ve ilâhiyatçılardan iki **Sahih**'den birinin yazarı **Buharî** ve eserlerinin büyük bir kısmı kaybolmuş, ama oldukça önemli bir bölümü de parçalar hâlinde kendinden sonra gelenlerin eserlerinde bize kadar intikal etmiş bulunan **Vâkıdî** gibi kimseler yetişmiştir.

Bu devirde mûsikî, İslâmî devrin en ünlü sanatçısı musullu İbrahim'in oğlu İshak ile temsil edilmekteydi.

Me'mun ençok Yunan felsefesine ve pozitif bilime verdiği değerle dikkate değer. Bu cümleden olarak **I. Hüsrev Anuşirvan**'dan beri **Suziyana**'da Cünd-i Şâpur'da bulunan bir tıp okulu Me'mun devrinde çalışmalarını sürdürmüştür. Me'mun Bağdat'ta astronomiden çok astrolojiye tahsis edilen bir gözlem evi bulunan, ancak zaman zaman astronomik araştırmalar içinde kullanılan «Dar ül-İlm»i kurdu. Gene bu halife zamanında **Aristo**'nun felsefî yazıları ve yunan anatomisti **Galien**'in tıp kitabı arapçaya çevrildi (bk. Cl. Huart, Histoire des Arabes, I. S. 302).

Me'mun'un akılcılığa ve müsbet bilimlere eğilimi, onu daha son Emevî halifesi **II. Mervan**'ın devrinde ortaya çıkan **Mutezilîler**'in düşüncelerini kabule yöneltti ve 827'de **Kur'an**'ın yaratılmış olduğu akîdesini ilân eden bir ferman çıkarttı. Bu ferman **Kur'an'ı** Tanrı'nın maddî bir eseri yapıyordu; ebedî düşüncelerin ifadesi de-

---

(158) Mes'ûdî, Muruc, VII., S. 96 v. öt.

ğil. İlâhiyatçılar, bunlar arasında **Ahmed ibni Hanbel** bu düşünceyi reddettiler. Kaderi reddeden Mutezile'nin yandaşları **Cenab-ı Hakk'ı** zulümden tenzih ve adl-i ilâhiyi ispat ediyorlardı. Mütezilîler başlıca şu esasları kabul etmekteydiler: 1) Kader yoktur; 2) Kulların fiilleri Allah'ın mahlukû değildir; 3) Ebedden beri mevcut olan ve ezele kadar mevcut olacak olan yalnız Allah'tır; 4) Allah kötülük sevmez onun için günâhlar Allah'ın isteğiyle işlenmez; 5) İman etmiş oldukları hâlde iyi işler yapmıyanlar ebediyyen cehennemde kalırlar (159). **Eş'arîlik** ise bu sayılanların tamamiyle aksini kabul etmektedir.

Me'mun ileri görüşlülüğü ile başında bulunduğu devletin dininin gittikçe etki alanını genişlettiğini, halbuki dinin aynı zamanda batıl itikatlar, taassup ve hurafelerle dolduğunu farkedip dini bunlardan kurtarmak için son dört saltanat yılında pek büyük çabalarda bulunmuştur. Bu hususta kendisinden daha uygun ve daha müteşebbis hiçbir kişi düşünülemezdi; çünkü o, fıkıh ve tarih ilimlerinde olduğu gibi **Kura'n-i Kerimi** de büyük bir dikkat ve ihtimamla incelemiş ve bu yolda öyle bir aşamaya ulaşmıştı ki, zamanının bilginlerinden öğrenecek birşeyi kalmamıştı. Öyleki Me' mun yaşadığı devre kendi adını verebilmiştir.

G) **Mu'tasım'ın halifeliği (218-227/833-843):** Me'mun'un ölümü üzerine son derece kuvvetli ve sportmen kardeşi Mu'tasım halife oldu. **Şebib kızı Mâride** adlı Türk bir câriyeden dünyaya gelen (160) Mu'tasım'ın ilk işi Basra ve Vâsıt dolaylarına gelip yerleşmiş olan **Zutlar**'la uğraşmak oldu. Bu Zutlar yardımcı asker olarak halifeler tarafından Hind'den getirtilmiş fakat sonradan baş kaldırıp bulundukları yerleri ve dolaylarını harap etmeğe koyulmuşlardı. Mu'tasım yedi ay bunlarla uğraştıktan sonra, Zutlar'a boyun eğdirdi.

a) **Samarra'nın kuruluşu:** Mu'tasım imparatorluğu sık sık uğraştıran iç ve dış huzursuzlukları kolayca önliyebilmek amacıyla **Türkler**'den bir hassa ordusu kurmuştu. Bunlar Bağdat'ta pek pervasız at koştururlarken, küçük çocukları istemiyerek ezer bu yüzden de halk ile aralarında çarpışmalar eksik olmazdı. Mu'tasım'

---

(159) Şerefettin Yaltkaya, Darülfünun ilâhiyat Mecmuası, Sayı 15., S. 11.; H. Massé l'İslâm, S. 168, Mes'ûdî, Muruc, VI., S. 20 v. öt.

(160) Mes'ûdî, Muruc, VII., S. 103.

ın **Mutezile** akîdelerini kabul etmiyenlere revâ gördüğü şiddetli muamele de buna eklenince 835'te hükûmet merkezinî Bağdat'tan uzak bir bölgeye taşımaya mecbur oldu. Bunun için de **Samarra** (Surra man ra'a)'yı askerî bir şehir olarak kurdurdu; güzel yapılar ve bahçelerle bu yeni merkezi süsledi. Getirdiği askerleri boylara ve akrabalık derecelerine göre yakın mahallelere yerleştirdi. O zamana gelinciyedek sâdece savaşlarda kullanılan Türkler Mu'tasım'ın uygun görmesiyle halife divanlarına kabul olundular ve **Erkân-ı Devlet** sırasına geçtiler. Bundan sonra en önemli işlerde Türk adları işitilmeğe başladı. Yukarda anlattığımız Bâbek'i yenip teslim alan da bir Türk komutanı olan **Afşin**'di.

b) **Bizansla savaş :** Mu'tasım 838 yılında **Tarsus** kalesinden büyük bir kuvvet alarak Bizans üzerine gönderdi. Önce İznik (Nicaea)'e geldi şehrin surlarını yıktıktan sonra Ankara'ya ulaştı. Ankara'nın da surlarını yıktı ve Haymana yakınındaki Amorium'u kuşattı. Bunun üzerine Bizans İmparatoru **Teofilos**, Abbasî komutanı **Afşin**'e karşı harekete geçti. İki taraf arasında şiddetli savaşlar oldu. Sonunda Mu'tasım Amorium kalesini ele geçirip yıktı, halkını esir edip mallarına el koydu ve bu fetihle tarihte büyük bir ün kazandı.

Mu'tasım bir takım ayaklanma hareketlerini önledikten sonra 18. Rebiülevvel 227/5. Ocak 842'de Samarra'da öldü. Mu'tasım, Me'mun'a bakarak bilim ve sanat ile pek uğraşmamıştı.. Ancak Mutezile mezhebinin yâni rasyonel düşüncenin egemen olmasını istiyenler gene de Mu'tasım'da kendilerine bir koruyucu buldular. Fakat **Mütevekkil** zamanında bu fikirler taassupla reddedildi. Yukarıda Fc'de açıklamış olduğumuz gibi Hurremî ayaklanmasının bastırılması ve başkanları Bâbek'in esir edilip idam edilmesi de Mu'tasım zamanında olmuş ve bununla Abbasî İmparatorluğu büyük bir tehlikeyi önliyebilmiştir.

H) Vâsık (227-232/842-847), Mütevekkil (232-247/847-861) ve Muntasır (247-248/861-862) devirleri: a) Vâsık'ın halifeliği ve Türk Emirlerinin iktidarı ele geçirmeleri : Mu'tasım'ın yerine geçen oğlu Vâsık zamanında Türk komutanlar nüfuzlarını o derece ileri götürdüler ki, Halife onlardan **Eşnas**'a saltanat sembolü olan değerli taşlarla süslü bir taç giydirip Sultan unvanını vermeğe mecbur oldu (161). Askerî yetkilerin sınırını aşan bir iktidar böylece

---

(161) Cevdet Paşa, Kısas, VIII., S. 423.

Türk beylerinin eline geçerken, Halife sâdece **Emir ül-Müminîn**, yâni mânevi bir iktidara sâhip kişi hâline geliyordu.

Vâsık Peygamber soyundan gelenlere çok derin saygı beslemekle birlikte kendisi mutaassıp bir **Mütezilî** olduğu için Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hususunda önüne geleni imtihan ederdi. Hatta birgün Abbasoğullarına mensup Mâlik bin Heysem Huzâî'nin torunu olan Ahmed bin Nasr bin Mâlik'in Mutezile'ye düşman olduğu için kendisi hakkında ağır küfürler söyleyip halkı kışkırttığını öğrenir. Vâsık, Ahmed'i huzuruna çağırır, «Kur'an hakkında ne dersin,» diye sorar. O, «**Kelâmullah**'tır» cevabını verir; «Rabbin hakkında reyin nedir? Kıyamette onu görecek misin?» dedikte, «Resul-i Ekrem, kameri nasıl görürseniz kıyamette Rabbinizi de öyle göreceksiniz buyurmuş biz buna inanırız» diye karşılık verince, mutezilî fakihler onun hakkında «Cenab-i Hakk'ı cisimlere benzetiyor» diyerek katline fetva verirler. Vâsık ise kendi eliyle onu katleder (162).

Vâsık'ın bir hastalık sonunda 32 yaşında 232/847'de ölümü üzerine Türk Beylerden **Davudoğlu Ahmed** ile **İtah** ve **Vasîf** gibi kimseler toplanıp Vâsık'ın henüz reşid olmamış oğlu Muhammed'e biat ettirmek istemişler, ona siyah cübbe ve kalensüve (= kavuk) giydirmişler, fakat henüz boyu çok küçük olduğundan, bakmışlar yakışmıyor, vazgeçip Mu'tasım'ın oğlu Mütevekkil'i halife yapmışlardır.

b) **Mütevekkil'in halifeliği** : Bu yeni Halife kendisini tahta çıkaranların nüfuzundan bir süre için kurtulmasını bildi. Örneğin önceleri **İtah**'a çok cömert davrandığı hâlde, sonradan onu hapse attırıp orada ölmesine sebeb oldu.

Mütevekkil zamanında **Kur'an**'ın mahlûk olduğuna karşı olan **Ahmed ibni Hanbel** ve onun gibi düşünenler hapisten çıkarıldılar. **Hz. Hüseyin**'in Kerbelâ'daki türbesi yıktırıldı. Orayı ziyaret yasak edildi. Kutsal tanınan bu yerler tarla hâline getirilip ekin ektirildi. Halifenin bu hareketi Müslümanları çok incitti. Bağdat halkı mescitlerin duvarlarına Mütevekkil'i kınayan sözler yazdılar. Şairler onu hicvettiler (163). Fakat bu yazılar ve şairlerin taşlamaları Mütevekkil'i bu çeşit davranışlardan alakoyacağı yerde, Peygamber so-

(162) Cevdet Paşa., Kısas, VIII., S. 424.
(163) Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 232; Kısas, VIII., S. 427.

yuna düşmanlıkları bilinen kişilerle içkili toplantılar düzenleyip **Hz. Ali**'nin hakkında kötü sözler söyliyerek eğlenmesine vesile oluyordu (164). Bu eğlencelerden birinde başı saçsız olan Ubbâde adındaki kişi gömleğinin altına bir yastık sarar, böylece iri göbekli bir görünüş alır, gûya da Hz. Ali'yi temsil eder, sonra halife meclisinde raks ederdi. Şarkıcılar ise «Başı dazlak, karnı büyük Halifet ül-Müslimîn geldi» diyerek şarkı okurlardı (165). Bir gün oğullarından birinci veliaht Muhammed Muntasır bu duruma tanık olunca, taklitçiyi tehdit etti. Babası: «Sana ne oluyor?» diye sordu. Muntasır: «Ya Emir ül-Müminîn bu itin taklit ettiği, bununla burada bulunanları güldürdüğü insan senin amcazadendir ve Peygamber soyunun en saygı değer olanıdır, sen onunla övünmelisin; dilersen sen onun etini ye, ama bu itlere yedirme» diye cevap verdi. O zaman babası Mütevekkil oğluna ağır ve müstehcen bir manzum cevabı şarkıcılara terennüm ettirmiştir.

Mütevekkil bu kadarla da kalmayıp ikinci veliaht Mu'tez'i, I. Veliaht tâyin edebilmek için Muntasır'a veliahtlikten istifa etmesini teklif ediyordu. Bu teklifi Muntasır reddettiği için babası ona dayanılmaz hakaretlerde bulundu. Vâsıf, Boga ve başka Türk Emirler Mütevekkil'in aleyhine döndüler. Bunu hisseden Mütevekkil hem bu Emirleri hem de oğlu Muntasır'ı yok etmeğe kararlı görünüyordu. I. veliaht bunu zamanında haber aldı. Daha önce davranıp babasını ve veziri **Feth bin Hakan'ı sarhoş** bulundukları bir sırada katlettirdi (Şevval 247/ Aralık 861) (166).

Mütevekkil şairlere ve bilginlere cömertçe davranan müsrif ve sefahate düşkün bir halife idi. Samarra yakınlarında yaptırdığı muazzam el-Ca'ferî sarayı israfının bir örneği idi. Zamanında birçok ayaklanmalar çıkmış olan Mütevekkil, saltanat, tahtına oturduğu ilk sıralarda nüfuzlarını kırmış olduğu Türk beylerinin çok geçmeden gene tâbiî hâline gelmiş ve onların entrikalarıyla da öldürülmüştür.

c) **Muntasır'ın halifeliği:** Babasının öldürülmesi üzerine, Muntasır, onu vezir **Feth bin Hakan**'ın öldürdüğünü, kendisinin de onu öldürterek cezasını vermiş olduğunu yayarak, (167) Türk

---

(164) Makrizî, en - Nizâ, S. 63.
(165) Cevdet Paşa., Kısas, VIII., S. 427.
(166) Taberî, Tarih, IV, S. 547.
(167) Mes'ûdî Muruc, VII., S. 273.

Emirlerinin de yardımıyla kolayca tahta oturdu. İktidara gelen Muntasır, babasının tersine, Alevîlere yardımcı oldu. Kerbelâ ziyaretine izin verdiği gibi, Fedek topraklarını gene Hasan ve Hüseyin soyuna tahsis etti. 248/862 yılında Muntasır 25 yaşında iken altı aylık bir saltanattan sonra belki de zehirlenerek öldü (168).

2. — **Abbasî İmparatorluğunun dağılması :** Abbasî devletinde Kuzey-Afrika'da **Aglebî** devletinin ve İran'da **Tahirî** devletinin kurulmasıyla ilk adımları atılmış olan parçalanmanın artık önlenemez bir hâle gelmiş olduğu bir devre girilmişti. Bir yandan da Mu'tasım'ın iktidarın en büyük dayanağı hâline getirdiği Türk Emirleri ve onların gene Türkler'den kurulu birlikleri imparatorlukta iktidarın gerçek temsilcisi olma yolunu tutmuşlar, Halifeler ancak bu Emirlerin desteğiyle tahta gelip gitmişler ve bunlar arasındaki sonu gelmez iktidar mücadeleleri, Haricî ayaklanmaları, halk ayaklanmaları imparatorluğu bir anarşi içine sürüklemiştir.

A) Musta'în (248-251/862-866), Mu'tez (251-255/866-869) ve Mühtedî (255-256/869-870)'nin halifelikleri: a) Musta'în'in halifeliği : Muntasır ölünce Türk Emirleri Mütevekkil'in başka bir oğlunu, babalarının katlinden dolayı kendilerinden hesap sorar korkusuyla, tahta geçirmek istemediler ve velinimetleri Mu'tasım'ın torunu Musta'în'i hilâfet tahtına daha uygun görüp ona biat ettirdiler. Muntasır'ın ölümü üzerine artık Türk Emirler yavaş yavaş birer derebeyi durumuna geçmeye başlamışlardır. Musta'în bu Türk Emirleri'nin zulümlerine karşı koyamadığından Bağdat'a kaçmak ve İranlı askerlerden yardım istemek zorunda kaldı. Samarra'da Türk Emirler Musta'în'in hapsetmiş olduğu Mu'tez'i hapisten çıkartarak halife ilân ettiler. Bunun üzerine iki halife arasında büyük bir mücadele başladı. Sonunda Musta'în yenilerek zilhicce 251/ Ocak 866' da halifelikten vazgeçtiğini bildiren bir anlaşma (169) imza etti. Kendisi Medine'de oturacaktı. Ancak Medine'ye giderken Vâsıt'ta

---

(168) Muntasır'ın Alevîlere karşı iyi davrandığını yazmış olan Cevdet Paşa'nın tersine Makrizî (en-Niza, S. 64) onun Alevîlere ve başkalarına son derece zulmettiğini, onlara arazi sattırmadığını, birden çok köleye sâhip olmamalarını, ata binmemelerini emreden fermanlar çıkartıp Mısır minberlerinde okuttuğunu kaydetmektedir. Muntasır'ın ölümü hakkındaki rivâyetler için bk. Muruc üz-Zeheb, VII., S. 297 v. öt.; İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 416; Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 236; Taberî, Tarih, IV., S. 547 v. öt.

(169) **Taberî, Tarih, IV., S. 548.**

yolunu kesip kendisini şevval 252/Ekim 866'da öldürdüler. Bu olay Türkmenler'in birbirleriyle savaşmasına sebeb oldu.

b) **Mu'tez'in halifeliği :** Musta'în ile yapılan anlaşma sonucu tahta çıkan Mu'tez kendisine rakîp gördüğü kardeşi **Müeyyed'i** veliahtlikten çıkarttı, hapse attı, ancak bununla da yetinmiyerek onu uyuz tilki derisinden yapılma kürkten bir torba içine sokarak ölümüne sebeb oldu. Ayrıca diğer kardeşi Ebu Ahmed'i de hapsettirdi.

Türk askerler 867'de ulufelerini almak için ayaklanıp sarayın kapısına geldiler, Mu'tez büyük bir hazineye sahip olan annesinden yardım istediyse de, annesi ona en ufak bir yardımda bulunmadı. Askerler ona ağır hakaretlerde bulundular, kendisini zincire vurarak zindana attılar; Mu'tez orada 24 yaşında iken açlıktan öldü.

Türk beylerinden Vasîf bir ayaklanmada ayaklananları yatıştırmaya çalışırken öldürülmüş, Boğa ise halife Mu'tez tarafından öldürtülmüştü. Onun zamanında Haricîler Musul dolaylarını yağma etmekte, Bizanslılar Anadolu'da Müslümanları bozgunlara uğratmakta idiler.

ba) **Mısır'da Tulunoğulları devleti (254 292/868-905) :** 815 yılında Buhara vâlisi Nuh, **Tulun** isimli bir Türk köleyi Abbasî halifesi Me'muna hediye etmişti. Tulun zekâsı ve kabiliyeti sâyesinde kısa zamanda merkezde en yüksek görevlere kadar yükseldi. Bunun oğlu **Ahmed** de 240/854'te babasının mevkîine geçmiş ve 254/868'te geniş yetkilerle Mısır vâliliğine atanmıştı. Ahmed ibni Tulun, Mısır'da önce Abbasî halifesine sözde bağlı bir yönetim kurdu ve Suriye'yi de ele geçirerek buralarda 292/905 yılına kadar sürecek olan ve hemen hemen bağımsız Tulunoğulları sülâlesini tesis etmiş oldu.

Başkent olarak **Fustat'ı** seçen Tulunoğulları devrinde bu şehir çok zengin ve geniş bir başkent hâline geldiği gibi **el-Katayi'** adıyla yeniden kurulmuş olan bir mahallesinde ünlü **Tuluniye** camii yapıldı. Ayrıca birçok yüksek mimarî değeri olan İran'dan etkilenmiş yapıt Fustat'ı ve bütün Tulunoğulları ülkesini süsledi. Tulunoğulları devrinde ülkenin zenginliği, bayındırlık alanında ilerleyip gelişmesi, ulaştığı refah seviyesi tarihte ayrı bir yer tutmaktadır.

c) **Mühtedinin halifeliği :** Yukarıda anlatmış olduğumuz gibi Mühtedî'ye daha babası Vâsık öldüğü zaman biat edilmek istenmiş

fakat henüz çok küçük olduğu için bundan vazgeçilmişti. Mu'tezin zindana atılmasından sonra 255/869'da Mühtedî'ye biat olundu.

Emevî halifeleri arasında II. Ömer sâde ve disiplinli hayatı, dindarlığı, adâleti ile nasıl ayrı bir yer tutarsa, Mühtedî de parlak ilk Abbasî halifelerinden sonra gelen âciz, sefih ve müsrif halifeler arasında öylece ayrı bir yer almaktadır. Kendisi tam zir zühd ve takva içinde yaşarken bir yandan da Türk beylerinin nüfuz ve kudretlerini kırmaya ve halifelere eski iktidarlarını geri vermeğe çabaladı. Ancak onun zamanında da yer yer ayaklanmalar eksik olmadı, özellikle Hz. Ali soyundan geldiklerini iddia edenlerin ayaklanmaları sürüp gitmekteydi. Bu ayaklanmaları bastırmakla uğraşan Türk Emiri **Musa bin Boga,** Mühtedî'nin tahta geçtiğini öğrenince Samarra'ya geldi ve Halife'den, Mu'tez'in annesinin hazinesini zorla elinden almış olan gene Türk beylerinden **Sâlih bin Vasîf**'ten hesap sormasını istedi. Musa ile Sâlih arasında başlayan mücadelede Mühtedî gevşek davrandığı için Türk birlikleri Samarra'yı yağma ettiler; Sâlih'i bulup öldürdüler. Bunun üzerine Musa bin Boga Haricîler üzerine sefere çıktı. Halife hem Musa'yı hem de onun kardeşi Muhammed'i suçlayarak halkı onların aleyhine kışkırttı. Muhammed öldürüldü ise de, Halife'nin kendisini de öldürtmek için plânlar hazırladığını duyan Musa üstün kuvvetlerle Muhtedî'nin üzerine yürüdü, adamları Halife'yi bırakarak kaçtılar. Mühtedî hilâfetten feraget etmeği kabul etmediği için 256/870'te işkence ile öldürüldü.

Artık İmparatorlukta, görüldüğü gibi, Halifeler'in hiçbir önemi kalmamış, bütün iktidar merkezde Türk Emirlerinin eline geçtiği gibi, taşrada da merkezi tanımıyan yeni bir takım devletler türemeye başlamıştı.

B) **İran'da Saffârî devletinin kuruluşu :** Hicrî III. yüzyılın ortalarında IX. Milâdî yüzyılın ikinci yarısında İran'da özellikle Siistan bölgesinde **Yakub bin Leys** adında bir bakırcı (= **Saffâr**) eşkiyalığa başlıyarak dikkat nazarlarını üzerine çekmiş bulunuyordu. 257/870 yılında Yakub İran'ın oldukça büyük bir bölgesine egemen olmuştu. 259/872'de Horasanı da Tahiroğullarının elinden alıp Taberistan'a katmış ve böylece hem Tahiroğulları devletine son vermiş hem de İran'da kendi lâkabı ile anılan yeni bir devlet kurmuştu. Bundan sonra Irak bölgesine bile göz dikmiş ve Vâsıt'a kadar ilerlemişse de Halife Mu'temid (256-279/870-892)'in kardeşi Muvaffak'ın ordusu karşısında büyük yitiklere uğramıştı. Bu boz-

gun üzerine ülkesine geri çekildi, yeni bir hazırlık yaparak Halife ordularına saldırmayı düşündüğü sırada öldü (265/879). Yerine kardeşi **Amr bin Leys** geçip Halife ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereğince Saffârî'lerin ele geçirmiş oldukları toprakların egemenliği Halife tarafından onlara resmen tanınmış ve böylece Tabaristan, Siistan, Horasan, Fars, Toharistan, Kirman ve Sind gibi Abbasî İmparatorluğunun zengin bölgeleri Halife'nin elinden çıkmış oldu.

C) **Zencîlerin ayaklanması :** Halife Mu'tez tahta geçisini kendilerine borçlu olduğu Türkler'in nüfuzunu kırmak için Afrika'dan zencîler getirtip bunlardan oluşan yeni bir muhafız birliği ile Türkler'e karşı bir denge kurmak istemişti. Bunlar ve Basra dolaylarına yerleştirilmiş olup zenginlerin tuzlalarında çalışan doğu Afrika'lı zencîler, bir rivâyete göre, Hz. Fatma soyundan gelen **Ali bin Muhammed**'in yönetiminde toplandılar ve ayaklandılar. Zira Ali bin Muhammed bu kölelere özgürlük, hak ve zenginlik vâdediyordu. Basra halkı onun vahşî cesareti önünde yenilgiye uğradı. O, **Muhtare** adında bir şehir kurdu. Bu şehir önce kerpiçten yapılmıştı. Sonra zengin ganimetlerle donandı. Ali bin Muhammed sınırlarını denize kadar genişletip Dicle ahalisini tamamiyle egemenliği altına aldı.

256/870 yılında babasının yerine Halife olan **Mu'temid**, kardeşi Muvaffak'ı İmparatorluğun yönetimiyle görevlendirdi; kendisi rahatına baktı. Bu tarihte bazı Bedevîler'in ayaklanmış Zencîler'e katılması onların güçlerini daha da arttırmıştı. Bir cuma namazı sırasında Basra'ya yaptıkları bir baskında şehri baştan başa yağma ettiler, yakıp yıktılar ve şehrin sâkinlerinin büyük kısmını kılıçtan geçirdiler.

Bu olaydan yedi ay sonra, Nisan 872'de Muvaffak da bunlara karşı bir sefer düzenledi, ama yenilgiye uğradı (170). Muvaffak bunun üzerine Zencîleri bir süre kendi hallerine bırakıp İran'da belirmiş olan Saffârî tehlikesini önlemek üzere o tarafa yöneldi. Muvaffak'ın Iraktan uzaklaşmış olmasını fırsat bilen Zencîler, Vâsıt'ı ele geçirdikleri gibi Huzistan'a da sızdılar.

Muvaffak yukarda zikrettiğimiz anlaşmayı Saffârî'lerle imzaladıktan sonra yeniden Zencîler'le savaşmaya başladı. Sonunda, zen-

(170) Mes'ûdî, Muruc, VIII., S. 58 v. öt.

cîler'in kurmuş oldukları ikinci şehir Mânia'yı zaptetti (171) ve 881 yılında başkentleri Muhtare'yi kuşattı. Burayı kolayca ele geçirebilmek için de hemen karşısında Muvaffakîyye şehrini kurdurttu (172). İki yıllık bir kuşatmadan sonra 883'te Muhtare, Muvaffak tarafından zaptedildi ve böylece uzun süre Abbasî Devletini uğraştırmış olan ve zaman zaman başkenti bile tehdit etmiş bulunan zencî ayaklanması sona erdirilmiş oldu. Ancak yedi sekiz yıl geçmeden devletin başına bundan çok daha tehlikeli ve sürekli Karmatî ayaklanması çıkacaktı.

D) **Samanoğulları devleti (261-389/874-999) :** Saffârî'lerin ayaklanması sırasında hilâfet merkezinden ayrılmış olan **Maveraünnehr**'de eski bir zerdüşti olup sonradan ihtida etmiş olan Saman'ın torunları vâli olarak bulunuyorlardı. Bunlardan Semerkand vâlisi **Nuh** 227/841'de ölünce vilâyeti, Fergana vâlisi kardeşi **Ahmed**'e kaldı. Bu sırada henüz bunlar **Tahirî**'lere bağlı idiler. Tahirî devletinin son bulması üzerine Ahmed'in oğlu **Nasr** 261/874'te Halife tarafından hükümdar olarak tanındı. Ahmed'in ikinci oğlu **İsmail** ise 278/900'de Horasan'ı Saffârî'lerden alıp alevîlerden Muhammed bin Zeydi de yenerek Tabaristan'ı eline geçirdi ve böylece Maveraünnehr'den Basra körfezine, Hindistan sınırlarından Bağdat yakınlarına kadar Samanoğlu devletini genişletmiş oldu. Bu hükümdar zamanında Semerkant ve Buhara İslâm dünyasının bilim ve sanat merkezleri hâline geldiler. Ancak İsmail'den sonra Samanoğulları hükümdarları Büveyhoğulları devleti karşısında gerilemek zorunda kaldılar ve sınırları Maveraünnehr ile Horasanı içine alacak şekilde daraldı. Bir yandan da iktidar burada da Abbasî devletinde olduğu gibi Türk kölemenlerinin eline geçti. Bu kölemenlerden Alptekin Samanoğulları topraklarının bir kısmı üzerinde 351/962'de Gazneliler devletini kurdu. Ceyhun ırmağının kuzeyinde kalan Samanoğulları topraklarını ise Türkistanlı **İlek Hanlar** 382/992'de ele geçirerek bu devlete kesin olarak son vermiş oldular.

E) **Karmat Hareketi :** Zencî kölelerin isyanı sırasında Mezopotamya'da 877'den sonra gizli ve komünist ilkelere dayanan bir mezhep türemişti. Ayaklanmış olan bazı Arap ve **Nabatî** toplulukları bu mezhebi benimsemiş bulunuyorlardı.

---

(171) İbn ül-Esîr, el-Kâmil, VI., S. 28.
(172) İbn ül-Esîr, el-Kâmil, VI., S. 31-34.

277/890 yılında bunların başkanı **Hamdân Karmat** Vâsıt'ta büyük bir ayaklanma çıkarttı, Kûfe'nin doğusunda yandaşları için bir **Dar ül-Hicre** (sığınılacak müstahkem bir yer) kurdu. Bütün Suriye'de olduğu gibi Arabistan'da da sürekli başarılar elde eden Karmatîler sonunda **Ebu Said Hasan'ı El-Ahsa'**ya gönderdiler. Ebu Said Hasan el-Cennâbî burada 899'da Mümine'yi başkent yaparak bir devlet kurdu. 930 yılında Bedevîler'in de yardımıyla bunlar **Mekke'**yi zaptedip **Kâbe'**deki **Hacer-i Esved'**i el-Ahsa'ya götürdüler. Hacer-i Esved 30 yıl orada kaldı.

Karmatların el-Ahsa'da kurdukları lâik ve sosyalist cumhuriyet 150 yıl boyunca varlığını koruyabildi ve buradan yapılan akınlarla gerek hac yollarında, gerek Irak topraklarında güvenlik diye birşey bırakmadı. Yönetim altı kıral ve altı vezir elinde idi. Bu on iki kişi aralarında çok iyi anlaşırlar, kararları birlikte alırlardı. Halk hiçbir dinî vergi ödemezdi; yalnız şeflerden Hamdân Karmat 890'da sivil nitelikte iki vergi kabul etmişti. El-Ahsa'da halkın buğdayını bedava öğüten genel değirmenler vardı.

Kimin namaz kılıp oruç tuttuğu aranmadığı gibi, şehirde hiçbir cami de yoktu. Bununla birlikte İranlı bir zengin olan tüccar Ali ibni Muhammed alış veriş eden yabancılar için bir cami yaptırmıştı.

Karmatlar sünnîler'in okuyamadıkları gizli bir alfabeye sahiptiler.

Karmatlar bilim bakımından arapçanın, özellikle eski yunan dilindeki istilâhları kapsıyacak bir şekle sokulmasını, siyasî bakımdan hilâfetin Hz. Ali ailesine ait olması yolundaki geleneğin, şefinin ismi gizli tutulan bir gizli dernek için istismar edilmesini, dinî bakımdan da gûya Kur'an'a dayanan fakat bütün ırklara, dinlere ve sınıflara uygulanabilecek remzî bir akîdenin tespitini istemekteydiler. Bu akîde de akıl, hoşgörü ve eşitliğe dayanıyordu.

Karmat hareketi bir yandan Abbasî devletini bazı islâhat hareketlerine zorlarken, diğer yandan da ta Avrupa'ya geçip oralardaki esnaf örgütlerinin kurulmasını, Üniversitelerin gelişmesini ve belki de gizli teşkilâtı, mensuplarının derecelerinin olması ile **Mason** localarını etkilemiştir.

F) Mısır'ın Abbasî halifeliğinden kesin olarak ayrılması : a) Mısır'ın Abbasî İmparatorluğuna yeniden bağlanması : Mühtedî'nin

yerine geçen ve pasif bir halife olan **Mu'temid** (256-279/870-892)'den sonra, Zencî ayaklanmalarında büyük gayretlerini esirgemiyerek kardeşinin tahtına gölge düşürmemeye çalışan Muvaffak'ın oğlu **Mutezid** (279-289/892-902) iktidara geçti. Kendisine ikinci Seffâh da denilen Mutezid cesur, çalışkan, metin ve merhametsiz bir kişi olduğundan zamanındaki karışıklıklar bir süre için ortadan kalkmış, Bizanslılarla yapılan savaşlarda üstünlük elde edilmiş, birçok şehir ve kasabalar yeniden kazanılmıştır (173). Bunlar arasında en önemlisi Mısır'ın yeniden imparatorluğa bağlanması sayılmak gerekir. Şöyleki: Ahmed bin Tulun'un oğlu Humârevehy daha Mu'temid zamanında **Muvaffak**'la bir anlaşma yapmış ve Mısır'dan başka Suriye ve Ermeni sınırı bölgelerini de elde etmişti. Şimdi kızını Mu'tezid'e vererek Halife ile sıhriyet kurmuş ve yılda bir milyon dinar ödemek üzere Mısır genel vâliliğini Mutezid'e onaylatmıştı.

902'de Mu'tezid'in ölümü üzerine oğlu **Müktefî** (289-295/902-905) halife olarak Bağdat'a gelirken Dicle'nin iki kıyısındaki halk onu alkışlıyarak karşıladı. Irak, Hicaz ve güney Suriye'de Karmatlılarla çarpışmalarda bulunurken Bizanslılarla da savaştı hatta **Antalya**'yı zaptetti. 905 yılında Tulunoğulları inkîraz ettiğinden Mısır ve Suriye yeniden bu sefer tam olarak Abbasî devletine bağlanmış ve buralar gene vâlilerle yönetilmeye başlanmıştı. Eğer saltanatı beş yıl kadar kısa bir süreye inhisar etmemiş olsaydı, Abbasî İmparatorluğu için belki yeni bir dönem açılmış olabilirdi. Mu'tezid ve Müktefi'nin imparatorluğu kurtarmak yolundaki çabaları ne yazık ki henüz onüç yaşındayken Halife olan **Muktedir** (295-320/908-932)'in aczi yüzünden boşa gitti.

b) Mısır'da Akşit (= İhşid) devletinin (323-358/935-969) kuruluşu: Mısır'ın Abbasî devletine yeniden bağlı olması uzun zaman süremedi. 318/930'da Şam ve 321/933'de Mısır vâlisi olarak atanan **Muhammed bin Toğuç** adlı bir Türk bundan iki yıl sonra 325/935'te bağımsızlığını ilân ederek Halife **Razi**'den (322-329/934-940) Akşit veya İhşid unvanını aldı. Muhammed bin Toğuç 330/941'de Suriye'yi ve bir yıl sonra da **Mekke** ve **Medine**'yi ülkesine kattı. Böylece Mısır ve Suriye Abbasî devletinden artık kesin olarak ayrılmış oluyordu. Yalnız Abbasî devletinin bir kez egemen olduğu bölgelerde sonradan kurulan sünnî devletlerde, hükümdarların hükümdarlıklarını

---

(173) Emir Ali, a.g.e., S. 301.

Abbasî halifesine onaylatmaları bir gelenek olarak yerleşti. Muhammed bin Toğuç'un ölümünden sonra yerine sırasıyla iki oğlu geçtiler. Ama bunlar bütün devlet işlerini habeşli bir hadım olan **Kâfur**'a bırakmışlardı. Hatta Kâfur bu kardeşlerin ikincisi olan Ali'den sonra üç yıl bizzat hükümdar oldu. Onun ölümü üzerine Mısır tahtına geçen Ahmed bin Ali zamanında Mısır ve Suriye kuzey Afrika'dan gelen Fatimîler'ce zaptolunarak buralarda Abbasî Halifeliğine hiç bir suretle bağlı olmıyan şiî bir devlet kurulmuş oldu.

c) **Mısır'da Fatimî devletinin (358-567/969-1171) kuruluşu :** Şiî İsmailiye mezhebinin büyük dâisi **Ubeydullah** 297/910'da **Magrib**'e gitmiş orada pek zayıf düşmüş olan **Aglebiye** devletine son vermiş ve **İdrisiye** devleti toprakları dışındaki bütün Magrib topraklarını ele geçirmişti. Ubeydullah kendisinin Hz. Fâtime soyundan geldiğini iddia ettiği için kurmuş olduğu devlete **Fâtimî** devleti adı verildi. Ancak kurucusundan ötürü bu devlete **Ubeydiye** adı da verilmiştir. Ubeydullah başkent olarak başlangıçta Tunus yakınlarındaki **Mehdiye**'yi seçmişti. Fatimîler Sicilya ve Sardinya adalarını da ellerine geçirdiler. Fatimîler'in dördüncü hükümdarı Muizüddîn (341-465/953-975) zamanında ünlü başkomutan Cevher 358/969'da Mısır'ı Akşitlerden alıp sonradan Mısır'ın başkenti hâline gelecek olan **el-Kahire** kalesini yaptırdı. **Cami-i Ezher** de Muizüddîn zamanında yapılmıştır. Fatimîler aynı zamanda Suriye'yi ele geçirip 381/911'de Haleb'i de aldılar. Mekke ve Medine de Fatimî egemenliğini kabul etti. Böylece Suriye içlerinden ve **Asî** ırmağından Mekke ve Medine'ye, diğer yandan da Cezayir içlerine kadar uzanan geniş topraklara Fatimî devleti egemen olmuş bulunuyordu. Hernekadar Magrib, Akdeniz'deki adalar kısa zamanda Fatimîlerin elinden çıktıysa da, Mısır ve Suriye'de, 1171'de **Eyyûbi** egemenliği kuruluncıya kadar Fatimîler hüküm sürdüler. Böylece sünnî Abbasî halifesinin yanında, eskiden Abbasîlere ait olan topraklar üzerinde Şiî Fatimî halifeliği yer almış oluyordu. Bu sırada İspanya'da da ayrıca bir sünnî Emevî halifesi hüküm sürmekte idi.

G) **Büveyhoğulları (Buyîler) devletinin kuruluşu :** Türk Emirlerin'in isteğiyle başa geçen Halife **Mütteki** (329-333/940-944) kısa zaman sonra **Tuzun** adında bir Türk komutan tarafından gözüne mil çektirilerek tahttan indirildi. Bundan daha önce kendi isteğiyle hilâfetten çekilmiyen Halife **Kâhir'** (320-322/932-934)'in de aynı şe-

Yemîn üd-Devle (Gazneli Mahmut) halifenin gönderdiği hil'ati giyerken.

Binyon, Wilkinson, Gray, Persian Miniature Painting, London 1933.

Halife Müstencid adına Mardin'de basılmış bir Artukoğulları parası.

Ştanley Lane Poole, The international Numismata Orientala, London 1875. PL. II. Nu. CVI.

Et-Tâ'î Lillah'ın Ankara Etnografya müzesinde bulunan altın madalyası.

Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya dergisi, sayı II. S. 251. İst. 1934.

kilde kör edildiği ve 17 yıl sefâlet içinde başkalarının yardımıyla yaşadığı bilinmektedir (174).

Mütteki'nin tahttan indirilmesi üzerine kardeşi **Müstekfî** (333-334/944-946) Tuzun tarafından tahta geçirildi. Ama Tuzun'un az sonra ölümü üzerine **Ebu Şüca' Büveyh**'in oğulları Irak'ı tehdide başladılar. Halife Müstekfî bunları kazanabilmek amacı ile kendilerine unvanlar tevcih etti : **Ali**'ye **İmadüddevle, Hasan**'a **Rüknüddevle, Ahmed**'e **Muizüddevle.** Ahmed Muizüddevle Bağdat'ı hükmü altına almakla kalmayıp Halife'yi de yönetir oldu. Kendisine **Sultan** denildi. Bağdat'a öylesine hâkim oldu ki, paralar üzerinde onun adı görülüyor, hutbelerde ise Halifenin adının yanı sıra Muiziddüvvele adı söyleniyordu.

Muizüddevle zâlim bir yaradılışta olduğu hâlde güzel sanatlar onun şahsında bir koruyucu bulmuştur. **Şiî** mezhebinden olduğu için Kerbelâ'da sonradan âdet hâline gelen 10. Muharrem matem gösterilerini ilk kez o başlattı.

932 yıllarında Abbasî imparatorluğu sınırlarına her yönden Bizanslılar'ın saldırıları başlamıştı. Halife bu düşman akınları ile uğraşacağı yerde, Müizüddevle aleyhinde bazı tertiplere baş vurunca o, Halife'yi tahtından indirip gözlerini oydu ve Muktedir'in oğullarından **Ebu'l Kasım**'ı **Mutî'** (334-363/946-974) adıyla Halife yaptı (175). Mutî'in yedi yıl süren hükümdarlığı sırasında aslen İranlı bir soydan gelmiş olan **Büveyhoğulları** şiî mezhebinden oldukları hâlde Bağdat halifesine karşı çok saygılı hareket etmişlerdi. Gerek Müstekfî, gerek Mutî' zamanında bu halifelerin, saray duvarlarını bile aşamıyan yetkilerine bakarak, sâdece adı kalmış olan Abbasî İmparatorluğunun bu çağını küçümsemek doğru olmaz. Çünkü Büveyhoğulları'nın bilim ve fenne karşı gösterdikleri kuvvetli ilgi bu devirde yetişen büyük kişilerde açık olarak görülmektedir. Örneğin, çok değerli bir tarihçi olan **Mes'udî**, büyük bilgin, filozof, tâbib ve musikî nazariyatçısı olan **Fârâbî**, şair **Mütenebbî**, çok zengin bir şiir hazinesi olduğu kadar, bir tarih kaynağı da teşkil eden **Kitab ül -Agânî**'nin sâhibi **Ebu'l-Ferec İsfehânî** ve daha birçok şair, bilge ve fakihler hep Büveyhoğulları'nın koruyuculuğunda yükselme olanağı bulmuş kimselerdir.

---

(174) A. Mez, Ülkü mecmuası, XVIII., S. 304; Mes'ûdî, Muruc, VIII., S. 287 v. öt.

(175) Mes'ûdî, Muruc, VIII., S. 410.

H) **Abbasî İmparatorluğunun Asya topraklarında Türkler'in kurdukları ilk devletler :**

a) **Gazneliler devleti :** Hâlife Kâdir'in tahtta olduğu bir sırada **Sâmânoğlu** devleti yıkılmış (999), bu devletin toprakları da Gazne ülkesine katılıp **Sebüktekin**'in oğlu **Mahmud, Yeminüddevle** unvanı ile Afganistan ve Pencab sultanı olarak tanınmıştı. Böylece Gazne sultanlığı sünnî halife Kâdir'in onaylaması ile teyid edilmiş oluyordu.

Asya tarihinin en şanlı devirlerinden birisi Gazneli Mahmud'un devridir. Yeminüddevle Mahmud sâdece başarılı savaşları ile değil aynı zamanda bilim, sanat ve onarım işlerine verdiği önemle de tarihin ünlü devlet başkanları arasında kendisine yakışan yeri almıştır. **El-Birûnî, Şehnâme** yazarı **Firdevsî, Dakîkî** gibi bilginler ve şairler onun koruyuculuğundaydılar. Ancak onun bir yanlış tutumu, kurduğu devletin oğlu Me'sud zamanında yıkılmasını hazırladı.

b) **Selçuklu devletinin kuruluşu :** Şöyleki Mahmut Kırgizistan'dan gelen sayısız **Türkmen**'lerin önceden kararlaştırılmış bir vergiyi ödemeleri koşuluyla, Maveraünnehr'e yerleşmelerine izin vermişti. Bunlar **Selçuk'un** yönetiminde gün geçtikçe ellerindeki toprakları genişlettiler. 1030'dan sonra, Gazne Sultanı olan Mes'ut bunlarla çeşitli yerlerde çarpıştı ve son savaş **Dandanakan**'da (Merv yakınlarında) oldu; İran, Maveraünnehr, Belh, Harezm ta İsfehan ve Rey şehirlerine kadar Selçukluların eline geçti. Böylece buralarda Selçuklu devleti kurulurken, Gazne hükümdarları, Mahmud'un kurduğu imparatorluğun doğu kesimiyle yetinmek zorunda kalmışlardı.

1040'da Selçuklular'ın kazandıkları bu umumulmadık başarı İslâm tarihi için bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü birçok parçalara ayrılmış olan Abbasî İmparatorluğunun görünüşü 1040'dan sonra bir kez daha düzenli, eski başarılı günleri ansıtan durumunu almış, din Araplar arasında olduğundan daha büyük bir güçle Oğuz Türkleri arasında destek ve himaye görmüştür. Nitekim Tuğrul Bey büyük bir hızla, Büveyhoğullarının anayurtlarına da girerek onlara boyun eğdirdi. Tuğrul beyin her girdiği yerde bir okul ve bir camî yaptırarak ilerlediği sırada Bağdat'ta hilâfet makamını **Kâdir bi'l-lah'**ın (381-422/991-1031) oğlu **Kâim** (422-467/103111075) tutmakta idi. Çok erdemli, çok dindar, sabırlı ve merhametli bir kişi olan Kâim uzun yıllardanberi Büveyhoğulları'nın koruyuculuğu altında ve kudretsiz olarak hüküm sürüyordu.

Aslen bir türk olup Büveyhoğullarının Bağdat komutanlığında bulunan, hatta Halife **Kâim**'in vezirliğini de yapan Arslan Besâsirî, Halifeliği büsbütün yetkisiz kılmak isteyince Kâim, Selçuklu sultanı **Tuğrul** Bey'den yardım istedi. (176) Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle Besâsirî şehri bırakıp kaçtı. 1058'de Tuğrul Bey'in çekildiğini gören Arslan Besâsirî yeniden Bağdat'a girdiği gibi Halifeyi hal'etti ve Bağdat camiinde **Kahire**'deki şiî halife **Mustansır**'ın adına hutbe okuttu, ayrıca hilâfet mührü, asâsı ve hilatı da oraya yollandı (177). Tuğrul Bey bir kez daha Bağdat'a gitti gene kaçmış olan Besâsirî'yi yakalatıp katlettirdi Kâim'i de büyük bir saygıyla yeniden tahtına oturttu. Besâsirî'nin öldürülmesinden az önce Büveyhoğulları'nın son hükümdarı, Tuğrul Bey tarafından hapsettirilmiş olduğundan Büveyhoğulları devleti yıkılmış, bunların ülkeleri üzerinde Tuğrul Bey'in egemenliği tanınmış, Halife kendisine verdiği **Melik ül-Maşrık ve'l-Magrib** (Doğunun ve batının hükümdarı) unvanıyla bunu onaylamıştı. Halife, Tuğrul Bey'in başına iki taç giydirerek onun hem Araplar'a hem de İranlılar'a sultan olduğunu göstermek istemişti (178).

Şunu belirtmek gerekir ki, Abbasî İmparatorluğu çözülme ve parçalanma devrine girdikten sonra artık maddî kuvvetten yoksun kalmış, fakat mânevî kuvveti özellikle Selçuklu Türkleri yanında İslâm tarihinin hiçbir çağında rastlanamıyan bir saygı kazanmıştır. Bunu Tuğrul bey'in koruduğu Halife Kâim'e karşı, zorunlu olmadığı hâlde, gösterdiği aşırı saygıda görmek mümkündür (179).

İ) **Sicilya'nın Müslümanlar'ın elinden çıkması :** 1061 yılında Sicilya **Normanlar**'ın akınlarına uğradı. Bu sırada adadaki Araplar birbirleriyle çekişmeler, rekabetlerle uğraştıklarından hristiyan Norman Kontlarından **Roger**, adayı 1091 yılında tüm eline geçirdi. Böylece Abbasî İmparatorluğunun en batısında bulunan Akdeniz'deki bu büyük ada da Hristiyanların eline geçmiş oluyordu.

J) **İsmâilî hareketi :** Selçuklu İmparatoru **Melikşah**'ın (465-485/1072-1092) hükümdarlığı sırasında şiî ve karmatî mezheplerinin yandaşlarından meydana gelen bir topluluk daha önce **Ba-**

---

(176) İbni Tiktaka, el-Fahrî S. 509.
(177) Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 313.
(178) Emir Ali, Musavver Tarih-i İslâm, I., S. 316.
(179) Cevdet Paşa, Kısas, X., S. 609.

bek'in saklandığı Mazendran'da ortaya çıkarak karışıklıklara sebeb oldu. Bu ayaklanmanın tertipçisi Selçuklu veziri Nizâm ül-Mülk'ün okul arkadaşı **Hasan Sabbah** adında bir kişi idi. Daha genç yaşta Mısır'daki Fatimî halifeliğine sempati duyardı. Hasan Sabbah, Selçuklu devletinde oynamak istediği rolü gerçekleştirebilmek için İsmailîlerin yardımını sağladıktan başka fedaî adıyla yetiştirdiği bir sınıfa da dayanmak gerekliliğini duydu. Bu sınıf, cahillerden toplanan kimselerden teşkil edilir ve şeyhin vereceği öldürme emirlerini hiç duraklamadan yerine getirirdi. En büyük şef olan **Şeyh ül-Cibâl**'den sonra **Dâî ül-Kebir** adlı, Kuhistan, Suriye gibi yerlerde işleri yürütmekle görevli ikinci derecede başkanlar vardı. Bu Dâî'ler İsmailî mezhebine yandaşlar kazanmaya çalışırlardı. XI. Yüzyılda Hasan Sabbah gerek zor kullanarak gerek ihanet sâyesinde Mazendran bölgesinde yüksek bir dağ üzerindeki **Alamut** kalesini eline geçirdi. Buradan kâh açık kâh gizli saldırıları yönetti. 1091 yılında çok değerli bir devlet adamı olan ve **«siyasetnâme»** adlı bir de yapıt bırakmış olan Selçuklu veziri **Nizam ül-Mülk** okul arkadaşı Hasan Sabbah'ın besleme katilleri tarafından öldürüldü.

Bu sırada Melikşah Bağdat'a gitmişti; Bizans imparatoru **I. Aleksios Komnenos** (1081-1118)'un kızıyla evlenmek üzereydi. Ama 39 yaşındayken öldü. Melikşah'ın yerine, Terken adındaki eşinin isteğine uyularak küçük oğlu **Mahmut** tahta geçirildi. İsmaîlîler de bir yandan kuzey İran, Irak ve Suriye'de müstahkem yerleri ellerine geçiriyor ve İslâm'ın en ünlü kişilerini öldürüyorlardı. Bütün bunlara, çok iyi olmasına rağmen, Halife **Muktedî** (467-487/1075-1094) seyirci olmaktan başka birşey yapamadı. 1094'te onun ölümü üzerine **Müstezhir** (487-512/1118) tahta oturdu.

K) **Haçlı seferleri** : Genç olmasına rağmen yöneticilik vasıflarına sâhip, merhametli bir halife olan **Müstezhir**'in imkânları yok denecek kadar azdı. Bu yüzden onun zamanında hristiyan âlemi kutsal savaş adını verdikleri vahşice saldırılarını İslâm ülkeleri üzerine yöneltip tarihin yazdığı en çılgınca ve barbarca suçları iki yüz yıl boyunca İslâm dünyasında işlemeye başladıkları zaman Halife bunlara karşı hiçbir şey yapamadı. Göğüslerinde Hz. İsa'nın çektiği istirabın sembolü olan haçı taşıyan ve bundan ötürü kendilerine Haçlılar denilen bu batılı hristiyanların amaçları Hristiyanlığın kutsal yerlerini ele geçirmekten çok doğunun zenginliklerini yağma etmekti.

Haçlı orduları 1098'de Ruzbik adında bir Ermeni'nin ihanetiyle **Antakya**'yı zaptetmişler, duyulmamış vahşetler işlemişlerdi Kıbrıs'ı kolayca ellerine geçiren Haçlılar 1099'da Kudüs'ü de alıp halkı kılıçtan geçirdiler. Hz. Ömer camiinin kapısından akan kanlar Haçlılar'ın atlarının dizlerine kadar yükselmişti.

Kıbrıs Haçlılar'ın eline geçtikten sonra **Godefroy de Bouillon** Kudüs kıralı ilân edildi. Bunun ardgeleni zamanında **Trablusşam, Sur, Sayda**'da Haçlılar'ın eline geçerek halkı katledildi ve zenginlikleri yağma edildi.

Halife'nin nüfuzu Bağdat surlarını aşmadığı ve elinde hiçbir güç bulunmadığı için, bu büyük Hristiyan-Müslüman çatışmasında son günlerini beklemekte olan Abbasî devletinin hiçbir rolü olmadı. Gerek Haçlıları karşılamak ve onları yer yer durdurmak, gerek Haçlılar Kutsal Yerler'e yerleştikten sonra onları oradan söküp atmak Selçuklular'a ve onlardan sonra bu bölgelerde kurulmuş olan diğer Türk devletlerine düştü. Onlar da bu vazifeyi büyük bir başarı ile yerine getirmesini bildiler.

L) **Abbasî Halifeliğinin sonu :** Büyük Selçuklu İmparatorluğunun zayıfladığı sırada onun topraklarından Harezm bölgesinde kurulup gelişen ve Selçuklu Sultanı **Sencer**'in (511-552/1117-1157) hükümdarlığının sonuna doğru bağımsızlığına kavuşup Horasan'ı de egemenliğine alan Harezmşahlar'dan Muhammed zamanında **Cengiz** Han'ın 500 kişilik tüccar kervanının casusluk ile suçlandırılıp öldürülmeleri ve durumu öğrenmek için Cengiz'in yolladığı elçilerin de idam edilmeleri bu iki hükümdar arasında uzun savaşların çıkmasına sebeb olmuştu. Cengiz orduları Semerkant Buhara, Herat, Belh, Hive, Nişâbur, Rey Hemedân gibi şehirleri alıp 100 000 lerce halkı kılıçtan geçirdiler. Öldürülmeyen genç erkekler ise zorla Mogol ordusuna asker yazdırılıyordu. Moğolların birer harabe hâline getirdikleri Ortaasya şehirleri artık bir daha eski kültürlerine kavuşamıyacaklardır. Bu sırada Bağdat halifesi bulunan **Mustansır** 1242 yılında ölmüş yerine **Musta'sım** (640-656/1242-1258) geçmişti.

Musta'sım kendisinden önceki son iki halifenin meziyetlerine sâhip değildi; kararsız zayıf yaradılışlıydı. Bu yüzden de Bağdat karışıklıklar içinde kalmıştı. Özzellikle **Hanbelî** ve **Hanefî,** Sünnî ve Şiî çekişmeleri öylesine alevlenmişti ki, bir rivâyete göre Şiî,

Sünnî mücadelesi sonunda Musta'sım oğlunu Moğollar'ı Bağdat'a çağırmak için gönderdi. Bu ihâneti vezirinin irtikâp ettiği de iddia edilmektedir (180).

655/1257 yıllarında Moğollar'dan **Mengü Han**'ın kardeşi **Hülegü** Tebriz'e doğru yürürken Halife **Musta'sım**'a bir mektup yollayıp tutumunu değiştirmesini, yoksa zararlı çıkacağını bildirdi. Halife buna çok mağrurca bir cevap verdi ve Tatar halkını tahkîr etti. Buna ölçüsüz şekilde kızan Hülegü başkent Bağdat'a karşı büyük bir ordu ile yürümeye koyuldu. Şehri kırk gün kuşattı; dört yandan ateşe verdi. Halife ancak o zaman işin ciddiyetini anladı. Hülegü ile bir anlaşmaya varabilmek amacıyla konuşma isteğinde bulundu, ama elçileri öldürüldü. Artık Musta'sım'ın umudu büsbütün kırıldı, teslimden başka çaresi kalmamıştı. Kardeşi ve iki oğlu, ayrıca birkaç yakını ile birlikte sağ bırakılmak koşuluyla teslime razı oldu. Maiyetinde kadılar, şeyhler, imamlar ve şehrin ileri gelenleri olduğu hâlde Moğollar'ın çadırına gitti. Yalnız Halife ve üç prens ve üç de maiyet erkânı içeri alındılar. Önce şehirde silâhlı kişilerin silâhlarını bırakarak kalenin dışında toplanmalarını Halife'ye emrettirdiler. Halife emretti diye Bağdat halkı şehrin surları dışında silâhsız olarak toplanınca Moğollar onları kılıçtan geçirdiler. Ertesi gün sabah vakti Hülegü kadın ve çocuklar ayırd edilmeden hepsinin öldürülmesini emretti. Hastahanelerdeki hastalar, medreselerdeki öğrenci ve hocaları bile bu şiddet hareketinden kurtulamadılar. Dicle ırmağı bir kaç mil öteye kadar kırmızı aktı. Şehir yağma edildi. Yıllar boyunca toplanmış eski İran eserleri bir iki saat içinde ya tahrip edildi ya alınıp götürüldü. Kubbeler, süslü saraylar yerle bir edildi. Kitaplıklardaki değerli kitaplar ya yakıldı ya ırmağa atıldı. Böylece beşyüz yılda meydana getirilen bu değer biçilmez hazineler ebediyen yitip gitti.

Eğer Müslümanlar yıllarca süren mezhep kavgalarını bir yana bırakıp başkent Bağdat'ı olsun kurtarmak kararında birleşebilselerdi, **Hanefî-Hanbelî** çatışmaları bir yana bırakılmış olsaydı maddî ve mânevî bunca yitiklere belki de uğramıyacaklardı. İşte son halife, 524 yıllık Abbasî İmparatorluğunun yıkılmasını ve yakınlarının gözü önünde katlini gördükten sonra, kendisi de Hülegü'nün emri ile idam edildi; üzerindeki peygamber hırkası ve asâsı

---

(180) Emir Ali, a.g.e., S. 420.

yakılıp külleri ırmağa atıldı. Musta'sım'ın hazinesinde bulunan yedi deve yükü altın ve gümüş kadeh ve sürahiler Hülegü'nün önüne götürüldüğü zaman Haşişîler'in son başkanı **Rüknüddîn**'in arkadaşı ünlü matematikçi ve astronom **Nasırüddîn Tûsî** ve orada hazır bulunanlar hayretlerini saklıyamamışlardı (181).

3. — **Emevî ve Abbasî devletlerinin arasındaki farklar :** II. ve III. bölümlerde Emevî ve Abbasî soylarının siyasî ve askerî başarılarını açıklarken sırası düştükçe bu soylardan halifelerin yönetimdeki tutumlarının özelliklerini de yeri geldikçe belirtmeye çalıştık Bu iki ayrı, birbirine zıt tutumu biraz daha geniş ve ayrıntılı olarak açıklamakla iki imparatorluğun karakterini daha iyi belirtmenin mümkün olduğu kanısındayız.

II. Bölümde Emevî İmparatorluğunun kuruluşunu, genişlemesini ve yıkılmasını anlatırken bu devletin bir bedevî Arap toplumu niteliğinde olduğunu, hele Abdülmelik'e kadar geçen halifelerin birer Arap kabile şefi gibi davrandıklarını söylemiştik. Halifelerin Sasanî hükümdarlarına benzemeleri, ancak Abbasoğulları zamanında gerçekleşmiştir. Halifeye yalnız dünyevî değil ruhanî bir şef niteliğini veren Abbasî halifeliği, asıl İslâm ruhuna tamamiyle yabancı olan bu ikili egemenlik kavramını, İran ve Bizans müesseselerinden şuursuz bir şekilde alarak (182) benimsemeye çalışmıştır.

Emevîler ile Abbasîler arasında, zamanın ve egemenlik merkezi bölgelerinin birbirinden çok başka olması dolayısiyle mevcut bulunan büyük farklar her iki saltanatın niteliğini birbirinden ayırdığı gibi, Emevî halifeleri ile Abbasî halifelerine hukukî bakımdan iki ayrı kimlik de vermiştir.

Emevîler Abdülmelik zamanına kadar, bir yandan geniş ülkeleri fethederken, bir yandan da bu ülkelerin halkını İslâm'a alıştırmak için, eski mevcut yönetim örgütünün devamına dokunmamışlardı. Ancak, **Abdülmelik**'den başlıyarak yavaş yavaş Emevî soyunun tutumunu değiştirdiğine, Bizans usûllerini aynen kabul etmeğe koyulduklarına tanık oluyoruz. Çöl geleneklerine bağlı kalan Emevî hükümdarları sâdece **Emir ül-Mü'minîn** ve Arap aristokratlarının şefi idiler. Yabancı kavimlerin yardım ve desteği ile iktidara gelen Abbasîler ise herşeyden önce **Hz. Peygamber**'in am-

(181) İbni Tiktaka, el-Fahrî, S. 581 v. öt.; Cevdet Paşa, Kısas, X., S. 894; Emir Ali, a.g.e., II., S. 422.

(182) Köprülü Fuat, İslâm Medeniyeti Tarihi (Barthold'a zeyl), S. 130.

cası soyundandılar. Bu nedenle birinci derecede **İmam ül-Müslimîn** yâni bütün İslâm cemaatinin imamı, başı, yol göstericisi ve Peygamber'in vekili idiler. Bunu biraz daha açıklamak gerekirse diyebiliriz ki, Emevîler İslâm toplumunun başında dünyevî birer şef oldukları hâlde, Abbasîler kendilerini Hz. Peygamber'in kutsal hatıralarının vârisi, birer ruhanî şef, teokratik lider olarak görmekte idiler. Hatta Asya ve Afrikada'ki toprakları üzerinde sayısız devletler kurulup Halifeler egemenliklerini ve kişisel özgürlüklerini büsbütün yitirdikleri zamanlarda bile, bu nazarî egemenlikleri söz götürmez bir biçimde sürüp gitmekteydi. Bunun nedenlerini, yâni Halifenin hem dünyevî hem de ruhanî iki gücü kişiliğinde birleştirmekle âdeta kutsal bir mahiyet alışını, Arap imparatorluğunun önemli bir ülkesi durumuna girmiş olan İran'dan gelen etkilerde aramak yerinde olur.

Bazı batılı tarihçilerin Abbasî İmparatorluğuna **Yeni Sasanî Devleti** gözüyle bakmaları Müslümanlığı kabul etmiş, fakat eski sasanî geleneklerine bağlı İran Aristokratlarının yeni İmparatorluğu geniş ölçüde etkilemiş olmalarındandır.

Hilâfete **Peygamber** ailesinden birisini geçirmek amacıyla yapılan propagandalar ve hareketlerde ilk halifeler çağına dönmek, ırk ve milliyet farkı gözetmeden bütün Müslümanlar arasında eşitliği sağlamak, keyfî hareket etmeyip şeriat hükümlerine uymak, Peygamber ailesine sadık kalmak gibi Arap'dan gayri kavimlerin memnun kalacakları hususlar vardı. **Hz. Ali** adına yapılan bu çeşit propagandalar, sonunda Abbasîler'in işine yaradı. Ancak Hz. Ali ailesini yüzyıllarca felâkete sürükledi.

Tanrısal, kutsal bir kökden geldiğine inandığı bir soya bağlanmak, hükümdarın kutsal bir kimliği olduğuna inanmak, teokratik bir nitelik gösteren Sasanî devletinde halkın geleneklerindendi. İşte Abbasî halifeliği bu teokratik kimliğini, hükümdarlarını hem siyasî hem dinî lider olarak görmüş olan Sasanî Devleti halkının, özellikle aristokrasisinin bu yoldaki geleneklerinin etkisi altında kalarak kazanmış oldu. Halbuki Emevî hükümdarları Bizans'dan aldıkları egemenlik kavramını uygularlarken dünyevî kudretlerini şeriata fiilen dayatmıyorlar ve böylece yavaş yavaş teokrasiden ayrılıyorlardı. Çünkü örnek aldıkları Bizans'da İmparator ve Patrik, dünyevî ve uhrevî iki ayrı gücün temsilcileri idiler. Ancak bu iki soy zamanında da devlet Bizans'ta olduğu gibi otokratik (= tek kişi egemenliği) bir nitelik göstermektedir.

Arap kabilelerine ve şehir aristokratlarına dayanan Emevîler, bir Arap imparatorluğu olduğu hâlde, Abbasî devletine bir Arap devleti demek yerinde olmaz. Bu devlette debdebeli ve haşmetli teşrifat kurallarının uygulanması, halifeye vekâlet eden bir vezirin bulunuşu, onu halktan ayırmış, herkesin üstünde kutsal ve mutlak bir varlık hâline getirmiş, böylece eski dünyevî ve ruhanî güçlere sâhip Kisra'ların Halifeler adetâ ardgelenleri olmuşlardı (183).

Aslında İslâm'da birbirinden ayrı böyle iki güç mevcut olmadığı gibi, İslâm âleminde böyle iki güce sâhip bir başkana da lüzum yoktu. İslâm'da Allah ile kul arasına hiç kimse giremiyeceğinden, halifelerin tarihte hiçbir zaman günâh affetme, dinî kuralları değiştirme, yenileme ve kaldırma yetkileri de olmamıştır. İslâm dünyasının siyasî bir birlik olarak düşünülmesinden çıkan halifelik anlayışı ancak Emevîler zamanındaki gerçeklere uyuyordu. Fakat İslâm imparatorluklarının en parlak çağını teşkil eden Abbasîler zamanında batıda **İspanya**'da **Endülüs Emevî** devletinin kurulmasıyla bu birlik parçalanmış, bu parçalanmayı Asya ve Afrika'da başka devletlerin kurulması büsbütün arttırmıştır.

Abbasî İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulan, önce de bahis konusu ettiğimiz bu devletler şeklen Halife'yi tanımakla birlikte, örneğin Selçuklular'da olduğu gibi tamamiyle bağımsızdılar. Bu kadarla kalmıyarak Bağdat'ın hazinesi gibi sayılan Mısır'da X. Yüzyılda Abbasî halifelerini hiçbir biçimde tanımıyan, kendilerini halife ve emir ül-mü'minîn sayan Fatimî hükümdarları gibi şiî halifeler ortaya çıkmıştır.

Gerçi İslâm kamu hukukuyla uğraşan, hilâfet, saltanat sorunlarını, tarihî gerçekleri hiç göz önüne almadan, islâmî esaslara göre inceleyip açıklıyan **el-Maverdî** gibi, eserlerini ancak Abbasî imparatorluğunun yıkılma devrinde vücuda getirmiş bir takım bilginlere göre halife hem dünyevî hem de ruhanî bir şeftir. Ama gerek doğulu, gerek batılı bilginlerin araştırmaları ortaya şu gerçeği koymuştur ki, İslâm dininde halifelik diye bir müessese yoktur. Birçok eski fakîhler yâni İslâm hukukçuları, özellikle Hanefî mezhebi kurucuları **halife** sözcüğünün **sultan** gibi sâdece bir unvan olarak kullanıldığını ve ilk dört halifenin ölümünden sonra artık halifeliğin mevcut olmadığı inancını taşımışlardır (184).

---

(183) Köprülü Fuat, İslâm Medeniyeti Tarihi, S. 139.
(184) Köprülü Fuat, a.g.e., S. 140.

IV

EMEVÎLER VE ABBASÎLER ZAMANINDA UYGARLIK

Şimdiye kadar incelediğimiz Emevî ve Abbasî devletleri zamanında İslâm uygarlığının gelişmesi ve ulaştığı yüksek seviye «İslâm uygarlığı Tarihi» adlı ayrı bir kitap konusu teşkil edecek kadar geniş kapsamlıdır. Biz bunun için burada ancak ana çizgileriyle Emevî ve Abbasî devletlerinin örgütlerini ve bu devletler zamanında uygarlığın belli başlı alanlarındaki gelişmeleri kısaca gözden geçirmekle yetineceğiz.

1. — **Örgütler :** A) **Halifelik :** İslâm devletinin başında bulunan, dini korumak ve dünya işlerini yürütmekle görevli kişiye **«Halife»** denir. Halife dünya işlerini dinî bir siyasetle yönetmek ve bulunduğu şehirde cuma namazı kıldırmakla görevli olduğu için kendisine «İmam» adı da verilirdi. İslâm ümmetinin başında bulunan kişinin «Halife» adını taşıması tarihte bazı tartışmalara yol açmıştır; çünkü İslâm toplumunun başındaki dinî ve dünyevî yöneticiyi kimisi Hz. Peygamber'in halifesi, kimisi de Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olarak kabul etmekteydiler. Tanrının halifesi olarak kabul edenler Kur'an'ın «Ben yer yüzünde âdemi kendime halife yapacağım» (Sure II., Ayet 28) ve «Tanrı sizi yeryüzünün halifeleri kıldı» (Sure VI., 165; X., 15, 74) âyetlerini iddialarına dayanak yapıyorlardı. Halbuki ilk halife **Hz. Ebu Bekir** «ben Tanrı'nın halifesi değilim, ben ancak Tanrı Elçisinin halifesiyim, üstelik hazır olmıyan birine naiplik, halifelik edilebilir, hazır olanlara naiplik edilmez» demekteydi (185). Hz. Muhammed'in ölümü üzerine Müslümanlar bir süre şaşırmışlar, sonra Medineliler'in hemen hemen bir icmaı sonucu İslâm devletinin başına aynı yetkilerle bir kimseyi tâyin

(185) İbni Haldûn, Mukaddime, I., S. 511.

etmeği uygun görmüşlerdi. Hz. Peygambere nasıl herkes itaat borçlu ise, onun yerine seçilene de aynı şekilde itaatle yükümlüydü. Ona itaat etmiyen Peygambere, dolayısıyla Allah'a baş kaldırmış sayılırdı.

Tarihte halifelik kurumu üzerine ilk ve en geniş incelemeyi yapmış olan **el-Mâverdî**'nin el-Ahkâm üs-Sultaniye'sinde gösterildiğine göre (186) halife seçilebilmek için şu koşullar gereklidir : Hem düşünüşde hem işde âdil olmak,

Bir karar veya hüküm verirken içtihatta bulunabilecek kadar fıkıh bilmek.

Görme, işitme ve konuşmasını engelliyecek bir özrü bulunmamak.

Harekete engel bir vücut sakatlığı bulunmamak.

Uyrukları yönetmek ve işleri yürütmek için gerekli akla sâhip olmak.

İslâm topraklarını korumak ve düşmana karşı cihad açıp yürütebilmek için gerekli cesârete sâhip olmak.

Kureyş kabilesinden olmak (187).

El-Mâverdî belki gereksiz gördüğünden halife olmak için aranılan ayrıca dört koşulu anmamıştır : 1) Müslüman olmak; 2) Özgür olmak; 3) Ergin olmak; 4) Erkek olmak (Arnold, İ. Ansiklopedisi, Halife maddesinde yanılmış, bu koşulları da El-Mâverdî'de varmış gibi göstermiştir). Bu koşullar sonradan **Kadi Beyzâvi**'nin **Tevâli ül-Enver** ve **Gazzâlî**'nin **İhyau Ulûm**'unda eklenmiştir (188). Bununla birlikte tarih boyunca İslâm devletlerinde ergin olmıyan halifeler görüldüğü gibi, halife değil, ama hükümdar olan pek çok kadın da vardır (189).

Ayrıca **Hariciler** halifenin **Kureyş**'den olmasını aramadıkları gibi, Şiîliğin **Şebibiye** kolu kadınların da İmam (yâni şiî halifesi) olabileceğini kabul etmişlerdir (190).

(186) Coşkun Üçok, Türk Hukuk. Tarihi Dersleri, 4. Baskı, S. 52.

(187) Halifeliğin Kureyş'e ait olması fikrini Ebubekir Bâkilânî reddederse de, İbni Haldûn bunu doğrular, bk. Mukaddime, I., S. 518 - 20.

(188) A. v. Kremer, Studien zur vergleichenden Culturgeschicte des Orientes, II., S. 121.

(189) Bahriye Üçok, İslâm devletlerinde kadın hükümdarlar.

(190) Makrîzî, Hıtat, II., S. 333. Şebib'in Zâlim Haccâc'a karşı Irak'ta büyük bir cesaretle karşı duran eşi Gazâle'ye duyulan saygıdan ötürü.

Fakihler halife seçimini, seçmenler ile seçilen arasında bir sözleşme, bir akit olarak kabul ederler, burada seçmenler itaatlerini satmakta, karşılığında seçilenden yönetim satın almaktadırlar. Bunun içindir ki, halifenin seçmenlerce tanınması işlemine **bey'** (= satım) kökünden **bey'a** denilmiştir (191).

İslâm hukukuna uygun olarak iki yoldan halife olunabilir: 1) Seçmenlerin seçmesi ile; bir önceki halifenin ataması ile. Bunlardan birincisine **ihtiyar**, ikincisine **ahd** denir. Bu yüzden halifenin veya hükümdarın yerine geçecek kişiye **veliahd** denir. Sonradan bu iki yola bir üçüncüsü eklenmiştir. Bu, zor kullanarak hükümdarlığı ele geçirmek yoludur; buna **kahriye**, ilk ikisine birden de **ihtiyariye** denir. Kahriye'nin başka iki adı daha vardır: **galebe** ve **şevket** (192). İslâm hukukçuları zor kullanarak iktidar mevkiine geçen kişiye itaati, İslâm ülkesinde huzurun sağlanması bakımından olumlu karşılamışlardı (193). Aynı zamanda iki halife seçmek imkânsız olduğu hâlde, İslâm ülkesinin çok geniş olması hâlinde, bir halifenin bütün ülkede iyi bir yönetim yürütemiyeceği düşüncesi ile iki halifenin aynı zamanda, fakat başka başka ve birbirinden uzak yerlerde bulunabileceği kabul edilmiştir. İslâm tarihinde bunun örneklerinin bulunduğunu daha önce görmüştük. Ancak halife unvanını taşımakla beraber, gerek Emevîlerin, gerek Abbasîler'in zamanlarında halifeler çok kez oğullarını veya yakın hısımlarını zorla veliahd olarak tanıttıklarından serbest bir halife seçimi bahse konu olamamış ve halifeler hükümdar veya sultan hâline gelmişlerdir.

Doktrine göre halifenin başlıca vazifeleri ise şunlardır:

Dinin savunulması ve korunması.

Adlî kararların infazı ve hukukî anlaşmazlıkların çuzümlenmesi.

Can, mal ve onurun her türlü saldırıya karşı korunması.

Ceza kurallarının uygulanması.

Sınırların korunması için savunma tedbirleri almak ve saldırıyı önliyecek kuvvetleri hazırlamak.

---

(191) Coşkun Üçok, a.g.e., S. 53.

(192) Hammer - Purgstall, Über die rechtsmaessige Thronfolge nach den Begriffen des moslemischen Staatsrechtes, in Bezug auf das Osmanische Reich. S. 593.

(193) A. v. Kremer, a.g.e., I., S. 403.

İslâmı kabul etmek veya İslâm devletine uyruk olmak istemiyenlere karşı savaş (= **cihad**) açmak.

Vergileri ve zekâtı toplamak ve bunları şeriata göre bölüştürmek.

Maaşları belirtmek ve bunları tam zamanında ödemek.

Yönetime ve maliyeye güvenilir kimselerin atanması.

Bütün devlet ve din işlerine kendini verme.

Görülüyor ki, halife yalnız yürütme ve yargı ile görevlidir. Yasama alanında bir yetkisi yoktur. Yâni halife dini kuralları değiştiremediği gibi, yeni bir dinî kural da koyamaz. Mevcut bir dinî kuralın değiştirilmesinin veya yeni bir dinî kuralın bütün sünnî müslümanları bağlayıcı olmasının mümkün olabilmesi için bu hususta bir icmâın meydana gelmesi gereklidir. Hâlbuki katolik kilisesinin başı olan Papa dinî kuralları değiştirebileceği gibi, yeni dinî kurallar da koyabilir.

a) **Hilâfetin üç önemli sembolü :** Hilâfetin başlıca üç önemli sembolü vardır : 1) **Hutbe;** 2) **Para bastırma;** 3) **Traz.**

Hutbe camilerde cuma namazlarında minberlerde halife için okunan duaya denir. İlk dört halife zamanında namazda imâmet vazifesi gören halifeler Hz. Muhammed'e salâvat getirirlerdi. Araplar ülkelerini genişlettikten sonra vâliler bulundukları şehirlerde imamlık etmeğe ve devrin halifesine namazın sonunda duaya başladılar. Bu yolda öncülük eden, ilk örneği veren vâli, **Hz. Ali** zamanında Basra'da bulunan **Abdullah ibni Abbas**'tı; onun zaferi için dua etmişti ve zamanla bu her yerde âdet oldu. Bir yerde bir halifeye dua edilmesi, yâni onun adına hutbe okunması o halifenin, o yerde egemenliğinin ifadesi olurdu. Bağdat halifelerinin otoriteleri azalıp mahallî hükümdarlar kuvvetlendikçe, bu hükümdarlar kendi egemenliklerinin belirtisi olarak halifenin adının yanı sıra kendi adlarını da hutbede okuttular. Zamanla halifenin adının büsbütün kaldırıldığı da olmuştur.

Halifeliğin ve hükümdarlığın başka bir sembolü de paradır. Araplar İslâm'dan önce İran ve Bizans paralarını kullanmakta idiler. Daha önce de söylediğimiz gibi, altın paraya **Dinar**, gümüşten olanlara da **Dirhem** deniliyordu. Dinar dirhemin on - oniki katı de-

gerinde idi (194). Her nekadar **Abdülmelik** devrinedek İslâm ülkelerinde **Hâlid bin Velid, Müs'ab ibni Zübeyr, Ziyâd ibni Ebi Sufyân** (Ebihi) ve **Haccâc** gibi vâliler tarafından paralar bastırılmış ise de bunlar altın değildi. Altın para bastırmak hakkı hükümdarlara ait olup hiçbir zaman bu hakkı vâliler kullanamamışlardır. Altın para ilk olarak Abdülmelik tarafından Bizans İmparatorunun tehditlerine karşı bastırıldı. **Abdullah ibni Zübeyr**'in emri ile Irak'da Müs'ab'ın bastırdığı paralar ile Ziyâd'ın dirhemleri İran tipindeydi (195).

Halife ve hükümdarların egemenliklerinin bir üçüncü sembolü olan Traz, özel olarak dokutulmuş ipek kumaşlara denirdi. Bunların üzerinde ya hükümdarın adı, ya da başka işaretler, sırmalar, renk renk ipeklerle kumaşın kenarına su halinde işlenirdi. Bu türlü kumaşlardan dikilmiş kaftanlar hediye etmek de hükümdarlara özgü bir davranıştı. Bu âdet de İran ve Bizans hükümdarlarından İslâm saraylarına geçmiştir. Ancak Bizanslılar'ın Traz'larında bazen hükümdarların resimleri, ya da başka işaretler bulunduğu hâlde, İslâm trazlarına putperestlikten yeni kurtulmuş olmanın çekingenliği içinde resim konulmamış, bunun yerine isim ve bazı dualar koymak âdet olmuştu. Halife bu giysileri kimlere hediye eder ise onun halife gözünde önemli bir yer tuttuğu herkesçe bilinirdi.

B) **Vâlilik :** Emevîler'de iki türlü vâli vardı : 1) Geniş yetkili vâli; 2) Sınırlı yetkili vâli.

Genel vâlilik de iki türlü idi : 1) **Emâret-i İstikfa;** 2) **Emâret-i İstilâ. Emâret-i İstikfa** veya **tefviz** denilen birinci tür genel vâlilik halife tarafından ehliyetlerine güvenilen kimselere verilirdi. Bunlar şu işlerle görevli olurlardı: 1) askerî işlere bakmak; askerlerin ücretlerini vermek ve bütün ihtiyaçlarını sağlamak; 2) memurları, kadıları atamak; 3) haraç ve sadaka (zekâtları toplamak); 4) dini ve uyrukların canını ve onurunu korumak; 5) namazda imamlık vazifesi görmek; 6) hacılara kolaylık göstermek. Bundan başka eğer yönetilen ülke yabancı bir devletin sınırlarına yakınsa, düşmanla savaşmak, ganimetleri bölüştürmek.

---

(194) Daha geniş bilgi için bk. Belâzurî, Futuh ül-Buldân, II., S. 373 v. öt. Hicrî 74 yılında, Müslümanların bir bayrak altında yeniden toplandığı sırada ilk altın para basılmıştır.

(195) Lammens, Etudes sur le siècle des Omayyades, S. 151.

Abbasîler devrinde vâlilerden çoğu, hele halifenin yakını olursa, atandığı vilâyete gitmez, yerine bir vekil yollar; kendisi hükûmet merkezinde kalırdı. Abbasî devletinin parçalanmaya yüz tutması sebeblerinden biri de budur (196).

Vâliler hükümdar adına da olsa para basar, hutbe okutur, vergileri toplarlardı. Bunca güce sâhip olan vâli eğer hükûmet merkezini zayıf bulursa, o zaman eyâlet halkını kendinden yana kazanarak halifeye vergi vermek koşuluyla bağımsız olurdu. Kuzey Afrika'daki **Aglebîler,** Horasan'daki **Tahirîler,** Mısır'daki **Tulunoğulları** gibi.

b) **Emâret-i İstilâ :** Bir emir veya vâli, kuvvet kullanarak bir bölgeyi ele geçirince, halife onu âdeta bağımsız bir hükümdar gibi tanırdı. İşte böylece tanınmış vâlilik veya emirliklere **Emâret-i İstilâ** denirdi. Ancak bu vâliler her türlü yönetim işlerini bağımsız olarak gördükleri hâlde, dinî bakımdan halifeye bağlı sayılırlardı. İran ve Irak'da **Büveyhoğulları,** Mısır ve Suriye'de **Eyyûbîler, Memlûkler,** Doğuda **Gazneliler** ve bunun gibi daha birçok devletler bağımsız oldukları hâlde minberlerde halifeler adına hutbe okutur ve gene onların adına para bastırırlardı.

Emevîler'in kurulduğu sıralarda, vâlilerin Umeyye ailesine bağlılığını bir kat daha arttırmak için **Muâviye** onlara birçok imtiyazlar tanıdı. Hatta **Ziyâd ibni Ebihi**'yi Basra, Sicistan, Horasan'a vâli tâyin ettiğinde istediği kadar maaş almasına izin verdi. Mısır vâlisi **Amr ibn ül-Âs**'a da aynı hakkı tanımıştı. Bu vâliler hükûmet merkezine gönderecekleri meblâğdan başka, bütün soylarına zengin bir yaşantı sağlıyacak parayı toplayabilmek için yönettikleri ülke halklarına gösterdikleri şiddet, hatta şeriat hükümlerini hiçe sayan tutumları Emevî imparatorluğunu çöküntüye götüren nedenler arasında sayılmaktadır. Agânî XIX. C. S. 62'de bunlardan bazılarının yüzmilyon dirheme ulaşan bir servete sâhip oldukları açıklanmaktadır.

Servetin artması vâlilerin lüksünün artmasına sebeb olmuş, Horasan gibi zengin bir ülkenin geliri vâlinin mutfak masraflarına yetişmez olmuştu. Bunun önüne geçmek için halifeler vâlilerin mallarını müsadere ve vâliliği de başka birine vermek yolunu tuttular. Halk ağır vergiler altında büyük sıkıntılara uğradı; zulüm

---

(196) C. Zeydân, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, I., S. 129.

gördü. Hemen her yeni gelen halife vergileri hafifletmeği değil, ağırlaştırmayı düşündü. Ömer ibni Abdülaziz ise, bu tutumun tersine «Yüce Allah, Hz. Muhammed'i halka doğru yolu göstersin diye yolladı; para tahsildarlığına göndermedi» diyerek müslümanlığı kabul etmiş olanlardan cizye alınmamasını emrediyordu.

C) **Vezirlik :** Halife'den sonra en üstün yeri tutan vezirdi. Vezirlik kurumu Abbasîler devrinde İran örnek alınarak kurulmuştu. Ama buna benzer vâzifeleri görenler daha ilk dört halife zamanında, hatta Hz. Muhammed zamanında da vardı. Yalnız bunlara daha çok **Kâtip** adı verilmekteydi. İslâm devleti büyüdükçe vezirin de önemi artmış ve hükümdar veya halifenin adına ülkeyi bunlar yönetmişlerdi. İslâm İmparatorluğunda vezir adını alan ilk devlet adamı Abbasîler'de **Ebu Seleme Hafs bin Süleyman** (Hallâl) dır (197). Bu vezirlerin halifelerin güçlü veya zayıf olmaları ile orantılı olarak yetkileri artar veya azalırdı. Yalnız bilge ve bilgin bir kişi olan halife Me'mun, zamanında illerden temsilciler getirtmiş ve bir şûra kurmuştu ki, bu gelenler birer milletvekili olup tam bir özgürlük içinde düşüncelerini, halifeden korkmadan, söylerlerdi. Ancak halifeliğin nüfuzu yok olunca bu şûra fakîhlerden oluşmuş bir şer'î encümen hâline geldi. Bununla birlikte **Büveyhoğulları, Samanoğulları, Selçuklular** ve **Eyyûbîler** zamanlarında bu türlü millet temsilcileri ve bunlardan kurulu şûralar vardı. **Selâhüddîn Eyyûbî**'nin danışma meclisi, veziri **el Kadi ül-Fâdıl'**ın başkanlığında toplanır, savaş zamanında da onunla birlikte bulunurdu.

Abbasîler'de zamanla iki türlü vezirlik ortaya çıkmıştır : 1) **Vezir-i Tefviz**; 2) **Vezir-i Tenfiz.**

a) **Vezir-i Tefviz :** Veliaht atanması, vezirin atadığı memurları görevden çıkarmak gibi yalnız halifelerin görebileceği işlerden arta kalan bütün devlet işlerine bakan vezire **Vezir-i Tefviz** adı verilirdi.

b) **Vezir-i Tenfiz :** Halifenin kendisine vermiş olduğu belli bir iş veya işlere bakan vezire de **Vezir-i Tenfiz** denirdi.

Halife mührünü Vezir-i Tefviz'e verir, o da halife adına bu mühürü kullanırdı.

D) **Divânlar :** Divân sözünün farsçadan geldiği kabul edil-

---

(197) C. Zeydân, a.g.e., I., S. 132.

mektedir. Rivâyete göre Kisra birgün gelir gider hesapları ile uğrasan kâtiplerin bulunduğu daireye girmiş, onların kendi kendilerine durmadan birşeyler mırıldandıklarını görünce «Divâneler» demiş, sonradan kısaltılarak **Divân** biçiminde kullanılmış (198). Ama genel olarak kayıt defterlerine veya dairelerine Divân denmek âdet olmuştur. İslâm'da devletin giderlerine ve bağışlarına bakmak ve ele geçirilen ülkelerin vergi ve haraçlarını toplamak, nüfusunu saymak ve korumak için gereken askerî ve her türlü giderleri sağlamak üzere kurulmuş olan daireyi ilk önce **Hz. Ömer** zamanında görüyoruz. **Ömer bin Hattab**'ın böyle bir daireyi kurmasına **Bahreyn** vâlisi **Ebu Hureyre**'nin getirdiği büyük ölçüdeki mal ve para sebeb olmuştur. Getirilen mal ve paraların üleştirilmesi bazı güçlükler doğurunca **Hâlid bin Velid**, bir Divân = daire kurulmasını önermiş ve Şam'da görmüş olduğu daireleri örnek göstermiş, Hz. Ömer de bunu kabul etmiştir.

Askere alınanların adlarının bir deftere kaydedilmesine de Hz. Ömer zamanında ve H. 20. yılda başlanmıştır.

İslâm devletinin sınırları genişleyip işleri çoğaldıkça bu işlerin görülmesi için fethedilen ülkelerin resmî dairelerini örnek alarak divânlar kurmak kaçınılmaz bir zorunluluk olmuştur. Çünkü Araplar çoğunlukla okuma yazma bilmezlerdi. Hele malî işlere bakacak hesap uzmanları hiç yoktu. Bu yüzden, bu işlerde uzun zaman İranlılar ve Hristiyan Rumlar, yâni İslâm devletinin koruyuculuğundaki **zimmî**'ler kullanıldı. Böylece ilk zamanlarda defterler farsça veya rumca tutulmuştu. Ancak Abdülmelik halife olduktan ve halifelik bir hükümdarlık şeklini aldıktan sonra Araplar göçebelik çağlarındaki sâdelikten kurtulup medenî hayatın gereklerine uydular; okuma yazma, hesap tutma öğrenmeğe koyuldular. Bundan sonradır ki Emevî devletinin resmî dili arapça oldu. Zimmî memurlar işten çıkartılıp yerlerine Arap memurlar geçirildi.

Devlet yönetimi henüz ilkel bir durumda olan **Emevîler**'in **Sufyânî** soyu zamanında ve özellikle I. Muâviye'nin halifeliği sırasında bazı divânlar kurulmaya başlandı.

a) **Divân ül-Hâtem** : İller ve yabancı devletlerle haberleşmeyi herhangi bir sahtecilik ve tehlike ile karşı karşıya bırakmamak amacıyla **Divân ül-Hâtem** adıyla bir mühür divânı kurulmuştu. Ha-

---

(198) İbni Haldûn, Mukaddime, I., S. 665.

lifelerin emri ve irâdeleri bir deftere yazıldıktan sonra, ait olduğu yere ulaştırılırdı.

Birinci Muâviye posta işlerine de önem verdi. Ancak bu işle ilgili divânın ve diğer divânların gelişmesi ve son şeklini alması daha çok Abbasîler zamanında olmuştur. Emevîlerde bütün işler başlıca şu dört divânda görülürdü: 1) **Divân ül-Harâc**, 2) **Divân ül-Hâtem**, 3) **Divân ül-Resâil**, 4) **Divân ül-Müstegallât**.

Abbasîler devrinde divânlar daha çok Sasânî etkisi altında kaldı. İmparatorluk üzerinde sonradan kurulan yeni sultanlıklar da ihtiyaçlarına uygun divânlar veya genel müdürlük görevi yapan daireler kurdular. Gerçi bu konu ile ilgili araştırmalar henüz tam bir kesinliğe ulaşamamışsa da elde edilen bilgilerle aydınlığa kavuşabilmiş olanları kısaca belirtelim :

b) **Divân ül-Harâc :** Tarım ekonomisine dayanan Abbasîler de en önemli divân Harâc divânıdır. Burada gayrimüslimlerin toprak ve ürünleri üzerinden alınan Harac toplanırdı. Ayrıca bu divân devletin malî işlerine bakardı. Bu divân'a **Divân ül-Harâc ve'l-Cibâyet** de denirdi.

c) **Divân ül-İnşa :** Abbasîlerden önce halifenin önemli ve gizli işlerini Kâtip' (Sır kâtibi) denilen kişiler görürlerdi. Sonradan bu görev de vezirlere yükletildi. Vezirler de bu işleri görmek üzere bir divân kurdular ve buna **divân ül-inşa** denildi. Divân ül-inşa da, gizli işlere bakan **«divâni ül-sır»** ve gelen evraka bakan **divâni ül-murasalât** (veya **resâil**) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Önceleri vezirler bu iki divânın işine de bakarlardı. Sonradan divani ül-inşanın işlerine bakmak üzere başka bir vezir daha atandı ve daha sonra da vezirin buyruğunda olan bir başkan bu divânın işlerine baktı. Bu divânın en başlıca görevi halife ile diğer hükümdarlar ve iller arasındaki yazışmayı yönetmek ve halifeye gönderilen dilekçelerin gereğine bakmaktı. Yâni Emevîler'in **divân ül-hâtem**'inin yerine Abbasîler de **divân ül-inşa** geçmişti.

d) **Divân ül-Berid :** Arapçada postaya berid denir. Posta işlerinin Emevîler zamanında iyice düzenlenmiş olduğu bilinmektedir. Abbasîlerde posta işleri de bir divânda toplandı. Bu divân yalnız posta işlerine bakmaz, aynı zamanda taşradaki memurlarıyla oralardaki yüksek yönetim görevlilerini de gizlice denetlerdi. Yâni **Divân** ül-Berid aynı zamanda bir iç casusluk örgütü idi.

e) **Divân ül-Cünd**: Askerlik işlerine bakan divâna **Divan ül-Cünd** denirdi. Bu örgüt **Hz. Ömer** zamanında kurulmuş olduğu hâlde o zaman buna yalnızca «Divân» denirdi. Bu divânda askerlikle ilişkileri olan kimselerin künye ve sicilleri, aldıkları aylıklar ve görevleri yazılan defterler tutulurdu. İlk önceleri bütün erkek, ergin hür müslümanlar asker sayılırlar ve aylık alırlardı. Sonraları cesur olanlar ve hizmet etmiş olanlar asker sayıldılar ve cesaretlerine ve görevde eskiliklerine göre aylık aldılar. Asker olmak istiyen kimseler bu divânın başkanına bir dilekçe verirlerdi. Dilekçe sâhibinin askerliğe uygun, özgür, ergin, müslüman, sağlam, cesur ve çalışkan olduğu anlaşılırsa askerliğe kabul edilirdi.

f) **Divân ül-Mezâlim**: Zulümden yakınanların işlerine bakan bu divân bir türlü yargıtay ve danıştay hatta vergi itiraz komisyonu yerindedir; yâni kadılardan ve diğer büyük memurlardan yakınanlar bu divâna baş vururlardı. **Hz. Ali**'den başlıyarak halifeler halkın bu yoldaki yakınmalarını dinlemeğe başlamışlardı. XIV. Abbasî halifesi Mühtedî'ye kadar, aralıklarla da olsa, halifeler halkın yakınmalarını dinlerlerdi. Bundan sonra bu işe önce vezirler, daha sonra da **Kad'l-Kudât** adı verilen başkadılar Divan ül-Mezâlim denilen divânlarda bakmaya başladılar. Tarihte ilk başkadı olarak, imam-i azâm **Ebu Hanife**'nin öğrencisi imam Ebu Yusuf'u görmekteyiz. Daha sonraları Bağdat ve başka şehirlerin kadılarını başkadı tâyin eder oldu.

Halife **Muktedir** zamanında Divân-i Mezâlim başkanlığı **Sumeyl** adlı bir kadına verilmişti. O her cuma günü Bağdat'ın bir mahallesi olan **Rusâfe**'de halifenin annesi adına yapılmış olan bir türbede sağında solunda kadılar olduğu hâlde oturur, yakınmaları dinler ve gerekli kararları aldıktan sonra imzalardı (199).

g) **Divân ül-Beytilmâl**: Bütün devlet gelirlerini kontrol eden, gelir ve giderler arasında denge sağlamaya çalışan divâna, **Divân ül-Beytilmâl** denirdi. **Beytülmâl il-Hassa** ise halifenin özel hazinesine bakardı. Halife Mansur'un cezalar ve müsaderelerden elde edilmiş mal ve paralara bakmakla görevli tuttuğu **Beytülmâl il-Mezalîm** onun özel hazinesi gibi idi. Bu divân **Mutezid** zamanında büyük bir önem kazandı. Halifenin emlâkinin geliri, ceza ve müsaderelerden sağlanan gelirin büyük bir kısmı, illerin gelirlerinden mer-

(199) İbni Tagriberdî, II., S. 1203.

keze gönderilmiş bazı paylar burada toplanırdı. Olağanüstü bazı durumlarda bu hazineden halk için yardımlarda bulunulduğu da olurdu.

h) **Diğer bazı divânlar :** Devlet tekelinde bulunan para basma işlerine bakan divâna, **Divân ül-Dar il-Darb;** vezirlerden ve büyük memurlardan alınan cezalar ve müsadere edilen servetleri toplayıp yöneten divâna, sonradan **Divân ül-Müsâderîn** dendi. Bunlardan başka genel askerlik işleriyle uğraşan **Divân ül-Arz il-Ceyş,** başkan ve vâlilerin hesaplarını denetliyen **Divân ül-Tevkî',** gayri müslimlerden alınan cizye vergisi işlerine bakan **Divân ül-Cevâlî,** Abbasî ailesinden olanlar ile kimi saray adamlarına maaş veren **Divân ül-Nafaka,** vezir **Ali bin İsâ** zamanında kurulan ve İslâm sınırlarının korunması masrafını ve kutsal şehrilerin bakımını üzerine alan **Divân ül-Birr** gibi daha birçok divânlar vardı (200).

2. — **Vergiler :** Gerek Emevî, gerek Abbasî İmparatorluğunda devlet gelirleri arasında büyük bir yer tutan şerî vergilerin yanında eskiden bu topraklarda alınmakta olan bazı vergiler, resimler ve harçlar da alınmaya devam edildiği gibi bunların yenileri de konulmuştu. Şer'î vergiler ise Müslümanlardan alınan **Zekât** ve **Öşür,** gayrimüslimlerden alınan **Cizye** ve **Haraç**'tı.

A) **Müslümanlardan alınan şer'î vergiler :** a) **Zekât :** İslâm'ın beş koşulundan birisi olan **zekât** veya **sadaka** bazı mallardan alınarak belli 8 grup kişiye verilmesi gereken bir verginin adıdır. Vergi borçlusu aslında bunu doğrudan doğruya bu gruplar arasında da paylaştırabilir.

Zekât vergisine uyruk olan mallar şöylece sıralanmıştır : 1) insanların ekip biçtikleri tarlaların ürünlerinden saklanabilen ve gıda olarak kullanılabilen mallar; 2) Üzüm ve hurma ürünü; 3) Deve, sığır, koyun, keçi; 4) Altın ve gümüş; 5) Tüccar eşyası.

Bu beş kategori malın her birinden ayrıca ne kadar vergi alınacağı da belirtilmiştir. İlk iki kategorideki mallardan Müslüman ürünü elde eder etmez 1/10 ini vermekle yükümlüdür ki bu aşağıda hemen göreceğimiz öşrü karşılar. Aslında aralarında dağıtılması gereken gruplar bakımından sosyal bir niteliği olan zekât daha Halife **Ebu Bekir**'den itibaren tam bir vergi biçimine sokul-

---

(200) Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Köprülü notları., S. 120 v. öt. sinde bu divânlar hakkında ayrıntılı bilgi vardır.

muş ve İslâm devleti hazinesinin belli başlı kaynaklarından biri durumuna getirilmiştir.

b) **Öşür (Uşr) :** Öşür kamu yararları için, üründen alınan 1/10 oranındaki verginin adıdır. Etimologi bakımından hem Asur-lar'ın altın veya ayn olarak aldıkları **İşru-u** adlı vergiden hem de İbranice **Ma'aşer** denilen ve tapınak ve krallara verilen 1/10 oranındaki vergiden geldiği söylenmektedir. Hz Muhammed'ten önce Arabistan'da bu verginin bulunduğu anlaşılıyor. Önceleri yalnız Arabistan bu vergiye uyrukken, sonraları İslâmiyet genişledikçe, sahipleri İslâmı kabul eden bütün toprakların ürünleri genel olarak bu vergiye uyruk tutulmuşlardır. Bu vergi daha çok saklanabilir üründen alınırsa da bütün toprak ürünlerinden alınması gerektiği düşüncesinde olanlar da vardır. Daha çok 1/10 oranında alınan bu vergi yerine göre 1/10 in yarısı 1,5 ve iki katı olarak da alınır.

B) **Gayrimüslimlerden alınan şer'î vergiler :** a) **Cizye :** İslâm egemenliği altında yaşıyan fakat İslâmiyeti kabul etmiyen **ehl-i kitap**'lar İslâm devletine mallarının, canlarının ve ırzlarının korunması karşılığı cizye adlı kişisel bir vergi verirlerdi. Cizye veren gayrimüslimlere Zimmî denirdi. **Cizye**'yi zimmî olmayı kabul etmiş olanlardan yalnız eli silâh tutan erkekler verirlerdi. Kadınlardan, çocuklardan ve sakatlardan bu vergi alınamazdı. İslâmiyet, önceleri mecusîler'in ve hindular'ın oturdukları bölgelerde eğemenliğini kurunca bunların ehl-i kitap sayılıp sayılamıyacakları tartışma konusu oldu. Hz. Muhammed'in Mecusîler'den cizye almış olduğunu bildiren bir hadise dayanılarak Mecusiler de zimmî olabildiler. Sonradan Müslümanlar Hindu'lardan da cizye almakta bir sakınca görmediler. Muhtelif İslâm devletlerinde cizye, zimmîlerin malî durumlarına göre kademeli olarak yılda bir defa ve esas itibariyle para olarak alınırdı.

b) **Harâc :** Cihad sonunda elde edilen ülkelerde ehl-i kitap olup da İslâm'ı kabul etmiyen toprak sâhiplerinden alınan vergiye **Harâc** adı verilir : Toprak üzerinden alınanına **Harâc-i muvazzafa**, ürün üzerinden alınanına ise **Harâc-i mukaseme** denir. Bu vergi Romalılar, Bizanlılar ve İranlılarca da bilinmekte idi. Önceleri, Harac'ı sonradan Müslüman olanlardan da almakta idiler; yâni vergi toprağa bağlı idi, sâhibinin değişmesi veya Müslüman olması toprağı bu vergiden kurtaramazdı. Sonradan Müslüman olanlar çoğalınca

bunlar yalnız Öşür ve Zekât'ı verdiler, Harac'ı vermediler. Böylece Harac'a bağlı topraklar da Öşür veren topraklar durumuna geldi. Gene de Harac uzun zaman İslâm devletlerinin gelir kaynaklarının en önemlilerindendi.

3. — **Toplumsal hayat :** Emevî devleti zamanında bir yandan İslâm egemenliği altındaki topraklar genişletilirken, bir yandan da bu yeni elde edile topraklara Arap kabileleri getirilip yerleştirilmekte, ama bu kabileler arasında ya eskidenberi mevcut olan çekişme ve çatışmalar devam etmekte, yahut da yerleşirken yeni komşu olan kabileler arasında savaşlar çıkmakta idi. Bununla birlikte Emevî devleti zamanı, Ortadoğunun araplaşması (201) ve Araplar'ın göçebelikten yerleşikliğe geçiş dönemiydi. Abbasîler devrinde bu göç ve yerlerşme tamamlanmış, göçebelikten tarımcılığa geçilmiş ve Arap-İslâm şehirleri meydana gelmiştir. Sanat, bilim, ticaret ve bir bakıma da sanayi merkezleri olan bu şehirler dışında devlet ekonomisi tamamiyle tarıma dayanmaktaydı. Yeni fethedilen ülkelerin topraklarının oldukça büyük bir kısmı devlete ait bulunmakta idi. Bununla birlikte yer yer büyük toprak sâhipleri de türemişti. Ayrıca ekonomik hayatta kölelik çok önemli bir rol oynamakta idi. Gerek savaşlarda elde edilen köleler, gerek köle tâcirlerinin yabancı ülkelerden getirip sattıkları köleler ve bunların çocukları tarımın büyük yükünü omuzlarında taşımakta idiler. Bunun içindir ki, Irak'da uzun yıllar süren ve bir ara Bağdat'ı bile tehdit eden zencî köle ayaklanmaları çıkmıştı.

Toplumsal hayatın bütün alanlarını ayrıntılarıyla anlatmak ayrı bir kitabın konusu olacağından biz burada yalnız önemli gördüğümüz bazı hususlara değinmekle yetineceğiz.

A) **Kadının toplumsal hayattaki yeri :** Emevî İmparatorluğu ile Abbasî İmparatorluğu devrinde kadınların sosyal durumu birbirinden hemen hemen farksızdır. Kadınlar halife **Kâdir** (381-422/991-1031) devrine kadar oldukça serbest iken bu halife devrinde erkeklerden büsbütün ayrı yaşamak zorunda bırakılmış, hareme itilmiş olduklarından İslâm dünyasının gelişmesi büyük çapta engellenmiştir (202). Hâlbuki Abbasî halifelerinin ikincisi olan **Mansûr** zamanında (136-158/754-775) amcasının iki kızı Bizans savaşına

(201) A. N. Poliac, Samî, Doğu'nun Arablaştırılması (Çev. B. Üçok, İlâh. Fak. Derg. III., S. 85-101).

(202) Emir Ali, Musavver Tarih-i İslâm, II., S. 468.

katılmış, **Hârûn ür-Reşîd** zamanında ise (170-193/786-809) kadınların savaşta birliklere kumanda etmeleri yadırganmamıştır. Halife **Muktedir** (295-320/908-932) yukarda da gördüğümüz gibi, Divân ül-Mezâlim başkanlığına bir kadını atamış, kendi annesinin devlet ricâli ile meşverette bulunup elçileri huzuruna kabûl etmesine ses çıkarmamıştır. Mütevekkil devrine (232-247/847-861) kadar zengin ve bilgili kadınlar evlerinde faydalı toplantılar ve suvareler tertiplerlerdi. **Hârûn ür-Reşîd** devrindeki şair kadınlar şiir yarışmalarına katılarak dinleyicileri hem olgunluk, hem sanat, hem de güzellikleriyle âdeta büyülerlerdi (203).

İslâm tarihinin ana kaynakları iyice araştırıldığı zaman, İslâm'ın ilkçağında Müslüman kadınların kendilerine tanınmış olan haklardan rahatça faydalandıkları açıkça görülür. Bu devir kadınları sonraki yüzyılların Müslüman kadınlarından daha serbest, fakat daha dindar bir yaşantı içindeydiler. Bir örnek vermek gerekirse: güzellik, asâlet ve erdemiyle devrinde ün kazanmış olan, Kerbelâ şehidi Hz. Hüseyin'in kızı Seyyide **Sekine**'nin evini kadın erkek her kese açtığını, şair ve fakihlerin orada sanat ve bilim üzerine sohbetlerde bulunduklarını söylemek gerekir. Ashab'ın ileri gelenlerinden **Talha bin Ubeydullah**'ın kızı Ayşe de devrin ünlü kadınlarındandı. hem eski Arap tarihi, hem de kozmografya bilgisi, kendisini tanıyanları hayrette bırakacak bir ölçüde idi. Zamanının en güzel ve en akıllı kadını diye tanıtılan Talha'nın kızı Ayşe asla yüzünü örtmezdi. Okçular onun etrafında yarışmalar yaparlar, başarı gösterenlere o, ödüller dağıtırdı. Üstün meziyetlerle süslü bu iki kadının ikisi de **Medine**'de ve aynı yıllarda yaşamışlardır.

Gene bu çağda Araplar'ın en büyük kadın şairi **Hansâ** (204) gibi çölde ciddiyet ve ağır başlılıklarıyla tanınan birkaç Arap kadını vardı ki, kadınlı erkekli toplantılar yaparlardı; bu toplantılarda şiirler okunur, sonra bunlar tartışılırdı. Erkeklerden birinin en küçük bir münasebetsizliği görüldüğünde onun bir daha toplantıya gelmesi engellenirdi. Bu devirde şair kadınların kahramanlık gösteren erkekleri şiir yoluyla meth veya korkakları zemetmelerine çok önem verilirdi. Emevîler'de bahsettiğimiz **Mus'ab ibni Zübeyr** savaşta öleceğini anlayınca oğluna kendisini terkedip hayatını kurtarmasını salık verdiği zaman, oğlu **İsâ** ona «Canımı kurtarmak için

(203) Emir Ali, a.g.e., II., S. 469.
(204) Bu şair kadın için bakınız, Mehmet Zihni Meşâhir ün-Nisâ, S. 198.

seni bırakıp savuştuğumu Kureyş kadınlarının diline düşürür müyüm hiç?» diyerek babasının teklifini kabul etmemiş, onunla birlikte savaşta ölmüştü (205).

İslâm'ın ilk devirlerinde Arap erkeğinin, kendi nişanlısından başka bir kadın için şiir söylemesi çok ayıp sayılırdı. **Hz. Ömer** bir kadın için şiir söyliyen şairi kırbaçlatmıştı (206).

Hz. Muhammed'in şairi Hassan bin Sâbit'in oğlu Abdurrahman halife I. Muâviye'nin kızı üzerine bir gazel yazdığı zaman Muâviye'nin oğlu I. Yezid bu gazelden çok hiddetlenip babasının yanına girmiş ve şairin katlini emretmesini ondan istemişti. Babası bunun sebebini sorunca Yezid, kız kardeşini şairin beyaz bir inciye benzetmiş olduğunu «düz mermer üzerinde kol kola Kubbe-i Hadra'ya kadar birlikte yürüdük» diye uydurmalarda bulunduğunu açıklamıştı. Muâviye oğlunun bu şiddetini aşırı bulduğunu söylemiş, fakat günün birinde kalabalık bir mecliste karşısına çıkan şair Abdurrahman'a «Öteki kızım sana gücendi. Onun için hiçbir şey söylemedin» deyince şair hemen öteki kızı içinde birinciden daha etkili bir şiir söyleyivermişti. Hâlbuki Muâviyenin başka kızı olmadığından birinci şiirin de hayal mahsulü olduğu anlaşılmıştı.

Genç erkek kardeşlerin, zaman zaman da babaların sert tepkilerle karşıladıkları, kadınların gazellerle methedilmesini, çoğunlukla bizzat kadınlar arzulamaktaydılar. Abdülmelik'in kızı babasının şair **Ömer bin Ebi Rebi'a**'ya yolladığı sıkı emirlere rağmen, hac dönüşü Mekke'de bir yolcuya «Hacca geldiğim, güzellikte misli görülmeyen birçok câriyelerle birlikte Mekke'ye girdiğim hâlde, o şair fâsik Ömer bin Ebi Rebi'a hakkımızda, yolda bizi eğlendirecek birkaç beyit bile söylemedi, ona lânet olsun!» demişti.

Abdülmelik'in eşi **Ümm ül-Benin** hakkında da şiirler söylenmişti. Ancak Abdülmelik o şairi oğlu Abdülaziz'in hatırı için affetmişti (207).

Hac farzını yerine getiren kadın ve erkekler Süleyman bin Abdülmelik'in zamanına kadar birlikte hac ederlerken **Hâlid Kasrî**'nin Mekke vâliliği zamanında Arap şairlerinden birinin «Hac

---

(205) Agânî, XVII., S. 163.
(206) Aganî, IV., S. 98.
(207) Agânî, II, S. 128 ve IV., S. 48.

mevsimi ne hoş! Kâbe ne hoş bir mesçit! Hacer-i Esved'e el uzattığımız zaman kadınlarla sıkışıp kalmak ne hoş!» anlamında bir şiir söylemesi üzerine Hâlid kadınlar ile erkekleri ayrı ayrı tavaf etmeğe mecbur tutmuştu (208).

Ele geçirdikleri geniş ülkelerden gelen ganimet ve başka gelirlerle umulmadık derecede zengin bir hayata kavuşunca erkekler tıpkı Bizans ve Sasânî burjuvazisi gibi lüks ve sefahate alıştılar; kadınlarını haremelere kapamaya koyuldular. Böylece onların sosyal hayattaki yerlerini almalarına engel oldular. Bir Bizans âdeti olan harem ağaları yetiştirmek ve kullanmak **II. Velid** (125-126/743-744) zamanında başlamıştır. Zira İran'ın etkisiyle erkekler kadınlardan ayrı yaşamaya, şarap içmeğe bu devirde yani II. Velid zamanında koyuldular. Bununla birlikte kadınlar Abbasîler'in onuncu hâlifesi Mütevekkil'in çağına kadar geniş bir özgürlüğe sâhiptiler (209). Ne Bizans İmparatorluğunun, ne de İra'nın etkileri, çölde yaşıyan kadının özgürlük ve sâdeliğini yok edememişti. Hz. Peygamber devrinden uzaklaştıkça, erkeklerden ayrı yaşamaya zorlanan kadınlar bilim alanında, ailevi durumları elverdikçe toplum yararına hizmetlerde bulunmuşlar, böylece büyük faydalar sağlamışlardı. Bunlardan XII. Yüzyılda yaşıyan **Şuhde** ünlü hocalardan iyi bir öğretim gördükten sonra Bağdat'taki evinde dersler vermemeğe başlamış, kendisine **Fahrünnisâ** adı verilen Şuhde'nin büyük bir kalabalık tarafından izlenen derslerinde tutulan değerli notlar büyük orientalistlerden A. v. Kremer.de imiş (210). **Sitt ül-Kuzat** adını alan başka bir kadın, hadis bilimi alanında ün salmıştı. Şeyh Takîyüddîn Vâsıtî'nin kızı da Yahya bin Âdem'in **Kitab ül-Harâc**'ını derslerinde anlatmış ve kendisine **Sitt ül-Fukeha** adı verilmişti. Bu hatun M. 1326'da 92 yaşında ölmüştür. XI. Yüzyılda **Zeyn üd-Dâr** adını alan **Vecihiye binti Müeddeb**, tarihçi ünlü **Zehebî**'nin hocaları arasında olup **Şam** ve **Baalbek**'de fıkıh okutmuştur (211).

---

(208) C. Zydân, a.g.e., V., S. 102.

(209) Arap Neron'u diye ün almış olan Mütevekkil zamanında dâvetlerde ve genel toplantılarda kadınların erkeklerden ayrılması emredildi. Mogolların batıya gelmeleri ve Abbasî devletini yıkmaları üzerine bir takım din bilginleri kadınların el ve ayaklarını göstermeleri gerekli mi? Gereksiz mi? diye tartışmaya girerek düşman karşısındaki yenilgileri unutturmaya çalıştılar, M. Cemil Beyhum, el-Mer'etu fi hazârat ül-Arab, S. 115.

(210) A. v. Kremer, a.g.e., II., S. 121.

(211) Bahriye Üçok, İslâm Devletlerinde bazı Nâibeler (Belleten, XXXI., Sayı 122, S. 169).

Abbasîler devrinde müslüman erkeklerin Türk, Rum, İranlı câriyeleri o kadar çoğaldı ki, bundan ötürü nikâhlı eşlerine karşı duydukları ilgi kayboldu. Bu durum İslam'ın ilk devrindeki sıkı aile bağlarının gevşemesine sebep oldu. Şuurlu bir şekilde şerefini korumayı bilen kadınların dışında kalan eşler kocalarının kendilerine değer vermediğini görünce, karşılık olarak onlar da erkeklerine ilgisiz kaldılar. Bir zaman geldi ki, bu ilgisizlik, kadınların eşleri için câriyeler satın almalarını doğal gösterecek bir dereceye ulaştı. Kadının yavaş yavaş gözden düşmesi, onları saygıya lâyık kabul etmemek ve bu görüşü erkeklerin birbirlerine aşılamaları sonunda kadınların özgürlükleri kısıtlandı; kapı ve pencereler kapandı. Onlar yollara, caddelere çıkmaktan, hattâ söz söylemek hakkından yoksun bırakıldılar. Bu devirde erkeklerin kadınlar hakkındaki yargıları genel olarak çok aşırı derecede sert ve mantıksızdı. Örneğin her zaman çeşitli memleketlerden gelmiş ikiyüz hayranı ile çevrili bulunan ve gözleri görmiyen ünlü Arap şairi Ebu'l-Alâ' el-Ma'arrî (ölm. 1057) bile «on yaşına gelmiş bir erkek çocuğun hareme sokulmamasını, kadınların şer ve fenalık tuzağı olduğunu» iddia eder oldu.

Aşırı zenginlerin türediği toplumlarda sefâhet alemleri baş gösterir; Romalılar, Sasânîler ve Bizanslılarda olduğu gibi, üç kıta üzerine yayılmış olan İslâm İmparatorluğunda da dinin yasaklarına rağmen eğlenceye düşkünlük ve sefâhat yaygın bir hâle gelmişti. Bu dengesiz servet çoğalmasının bir sonucu olarak Bağdat, Kurtuba, Kâhire, Fustat gibi şehirlerde fuhuş arttı. Devlet adamları bütün güçleri ile bunu önlemeğe çalıştılarsa da başarı sağlıyamadılar; sonunda tüccarlardan, ve esnaftan alınan vergiler gibi kötü yoldaki kadınlardan da bir takım vergiler alınmaya başlandı (212).

Mu'tasım'dan sonra durum daha da kötüleşti. Pek çok köle satın alınmıştı. bir zamanların zenginleri güzel câriyeleri ile nasıl öğünmekte idiyseler, şimdi de güzel köleleri ile övünüyorlardı. Bu durum özellikle Mısır'da o kadar rağbet görmüştü ki, kadınlar kocalarının dikkatlerini kendi üzerlerine çekebilmek amacıyla kölelerin giysilerini giyip evde dolaşmaya başladılar.

B) **Giyim kuşam:** Ortaçağda Müslümanlar giyimlerine ve temizliklerine çok dikkat ederlerdi. Genel olarak Müslüman erkekler sakallı idiler. Sakalları sosyal durumları ile uygunluk göstere-

---

(212) Makrîzî, Hıtat, I., S. 89.

cek biçimde maviye, sarıya, yeşile ve kırmızıya boyanmış olurdu. (213) Kadı, müdrris imam gibi ilmî meslek sâhibi Müslümanlar çok uzun ve kar gibi beyaz bir sakal taşırlar, askerlerinki çatallı olur ve koyu siyaha boyanırdı. Köleler ise bıraktıkları çok kısa sakaldan tanınırdı.

Bu çağın minyatürleri incelendiği zaman, XII. Yüzyılın erkeklerinin önce dokuz parçadan dikilmiş beyaz bezden bir gömlek, renkli kumaştan topuklara kadar inen ve değerli sırma işlemelerle süslü bir uçkurla sıkılmış düz bir şalvar, en üstüne de renkli kumaştan, ipek astarlı, kenarları dışına çevirilmiş ve dizlerden biraz aşağıya inen bir kaba giydikleri görülür. Kabanın beline sardıkları bir şal kuşak çoğu zaman para kesesinin, mendilin saklandığı pratik bir yer vazifesi görürdü. Şık erkeklerin çorapları pek ince ve renkli nakışlarla süslenmiş olurdu. Genel olarak halk kırmızı ayakkabıları tercih ettiği hâlde, güzel giyinen kişiler sarı ya da siyah rengi seçerlerdi. İşçi erkeklerin elbiseleri de bu biçimlere yakın olup yalnız siyah ve lâcivert renk (kirini göstermediği için) daha tutulmaktaydı. Önceleri İranlı süvarilerin kıyafeti iken, sonradan herkesçe benimsenen dik yakalı kaftan modası gibi saç ve sakal biçimleri de modanın kaprislerine uymuştu.

XI. yüzyıla gelinciye kadar kadın ve erkekler siyah ve beyaz renkten vazgeçmediler, ancak XIII. yüzyıldan başlayarak herkes en çeşitli renkleri giymeğe koyuldu. Mu'tasım zamanında (833-842) elbise kolları o derece uzundu ki, boyları birbuçuk metreyi bulurdu. Bunlar aynı zamanda çok geniş olduklarından geriye çevrilirler ve hiçbir cebin ulaşamadığı derinlikte olduklarından sâhibinin mesleğine göre, pusula, cetvel, çek defteri, sicil defteri, divit-kalem, arşın ve makasları hatta bazan terlikleri bile saklamaya yarardı.

Başlarına giydikleri fötrden veya astragandan koni biçimindeki başlık, aslında Ortaasya kadınlarının başlığı idi. Oradan bu moda, Halife Mansur'un uygun görmesi ile Yakın Doğu'ya geldi. Ancak bu modaya orada erkekler ve özellikle hukukçular, tabibler ve imamlar uydular. Bu külâhların üzerine bir de koyu lâcivert kocaman sarık sarar, bundan aşağıya da omuzlarına kadar düşen ve Taylasan denilen bir eşarp sarkıtırlardı. Haçlı seferleri sırasında bu yüksek ve sivri başlıklar Avrupa'ya geçti ve XIII. Yüzyıl Avrupa ka-

---

(213) Ebu'l-Ferec, Tarih, I., S. 198; C. Zeydân, a.g.e., V., S. 137 v. öt.

dınlarının itibarını kazandı. Mansur'un pek beğendiği bu başlıklar ilk zamanlarda, ona hizmet edenlerin bile alaylarına şu sözlerle sebeb olmuştur: «Biz hükümdardan zam bekliyoruz, o bize külâh giydirdi». Harun ür-Reşîd zamanında çok moda olan bu külâhlar, Halife Musta'in (862-866) zamanında sâdece Kadîler tarafından giyildi. Fakat Musta'sım (1242-1258) zamanında bir daha yaygın bir moda hâline geldi.

IX. Yüzyılda Musikî besteleri yapmak ve şarkı okumaktaki mahareti kadar zerafeti ile de tanınmış olan Zeryâb, İspanya'da Kurtuba şehrine Bağdat modasını götürdü. O, enseyi, kulakları ve kaşları açıkda bırakacak biçimde saçları kesmeği ve ayrıca Haziran başından, Eylül sonuna kadar beyaz ve canlı renklerin mevsimi olduğu için, bu mevsimde hafif ipekliler, kışın da muflonlu hil'atlar ve kürklü paltolar giymek gerektiğini öğretti. Onun itiraz götürmez ince zevkî, saray ve şehir halklarına alışkanlıklarını değiştirtti.

Ortaçağın şık erkekleri gözlerini İsfehan sürmesi ile boyamaya itina gösterir, Yahudilerinkine benzemesin diye bıyıklarının ortasını kesip yanlarını uzatırlar ve uzun uzun aynaya bakmaktan çekinmezlerdi. Hatta bu ihtiyacı karşılamak için sokaklarda «Âyinedar»lar bulunur; küçük bir ücret karşılığı, müşteriye temizlenmiş aynanın örtüsü açılır, o da sakalını taramak fırsatını bulurdu.

Kadınlara gelince; Hazret-i Muhammed'in İslâm'ı yaymağa başladığı sıralarda kadınların kıyafeti, geniş yenler ve açık göğüslerle bugünkü modayı yadırgatmıyacak derecede dekolte bir görünüşe sahipti. Peygamber bu açıklığı yasakladı, çünkü Nur sûrsinin 31. el-Ahzab sûresinin 55. ve 59. âyetleriyle kadınların görülmesi zarûri olan yerleri dışındaki süslerini kapamaları emrolunmuştu. Peygamber'in ölümünden sonra, bu âyetlere rağmen, moda gene hükmünü yürütmeğe koyulmuş, eski açık yakalar ve geniş kollar öylesine yaygın bir hâle gelmişti ki, Hazret-i Peygamberin eşi Hazret-i Ayşe: «Eğer Tanrı Elçisi bunların durumunu görmüş olsaydı, İsrail oğulları kadınlarında olduğu gibi onları mescide sokmazdı» demek zorunda kaldı (214).

İslâm'ın ilk çağlarında kadınlar hem modada yenilik yapmak, hem de İslâmiyet'e aykırı düşmiyeceğini ümit ettikleri için «Kubâ-

---

(214) Ali İbrahim, Nisâ lehunne fi'l-Tarih il-İslâmî nasib, S. 126.

tî»yi, yâni mısır Kıptîlerinin giysilerini benimsediler. Bu moda ile elbiseler, vücudun güzel görünmesini sağlıyan kısımlarını sıkıca sarardı. Ayaklarında da mes veya mesin kısası olan bir ayakkabı taşırlardı. Ancak bununla da yetinilmedi, kadınlar bir süre sonra uzun elbiselerden bıktılar, kısa ve dar elbiseleri üstün tuttular. Emevî soyundan gelen yöneticiler, rakîplerinin ayaklanmasını önlemekle uğraşa dursunlar, ekonomik durumları hergün biraz daha iyiye giden İslâm toplumundaki kadınlar, daha çekici görünmenin yollarını aramaya koyuldular. Araplar'ın «Nâhire» dedikleri yüksek külâhlar bu çağda moda oldu. Kadınlar bu başlıkların üzerine sarıklar sararlar, uçlarını da omuzlarına düşürürlerdi (215).

Eskiden çok moda olan siyah renkten zamanla vazgeçildi. Abbasîler zamanında ise bütün İslâm toplumundaki kadınların gözleri Bağdat'a çevrildi. Renkler ve bunların isimleri çoğaldı. Renkli, çizgili ipek Nişâbur yaşmakları, amber kokulu gömlekler, başka kokular sindirilerek boyanmış kumaşlar pek moda oldu.

Mısırlı hanımları yarattıkları moda çizgilerini, çeşitli siyasî olayların ve eski Mısır eserlerinin etkilediği, tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örn. XV. yüzyılda Kahire'nin doğusunda beyaz mermerden yapılmış iki büyük sütun bulundu. Bu iki sütun Eşref Şâban'ın medresesine getirildi. Halk bu iki sütunun taşınmasını bir şenlik havası içinde seyretti. Kadınlar o günü elbiselerinde canlandırdılar, mendillerde traz hâlinde işlendi (216). Aynı yüzyılda çok rağbet gören uzun etekli giysilerden bahseden Aynî, ipekten yapılmış kadın giysilerinin kuyruklarının birkaç kulaç geriden sürüklendiğini ve bir kadın giysisinden üç-dört kadının normal olarak giyinebileceğini yazmaktadır (217). Ancak bu uzun etekler ve güzellikleri açığa çıkaran geniş yenli elbirseler hiç ekonomik değildi, çok kumaş sarfolunuyor ve bir rob bin dirheme maloluyordu. Sonunda hükûmet işi ele aldı, kadınların sürüklenen uzun eteklerinin kesilmesini emretti, bu emre itaat etmek istemiyenler de tutuklandı. Gerçekten kadınlar ancak bir süre bu emre uydular, emri veren vezir ölünce gene eski modayı canlandırdılar. Memlûk sultanı Ketbuga'da hicrî 792'de kadınların uzun yenli elbise

---

(215) Ali İbrahim, a.g.e., S. 126.
(216) Ali İbrahim, a.g.e., S. 135.
(217) Bedrüddîn el-Aynî, Umdet ül-Kârî fi Şerhu Sahîh il-Buhârî, III., S. 230.

giymelerini yasakladı ise de, onlar buna karşı kol boyunu kısaltıp genişliğini arttırmak suretiyle cevap verdiler.

XIII. yüzyılda Cengiz Han soyundan prenseslerin getirdiği bir moda şık kadınları başlarında tüyler taşımaya mecbur etti ve hemen daha önce zengin hanımların altınlarla süsledikleri çerkes takkeleri veya tepelikleri bu kez tüylerle kaplandı. Aynı prensesler Çin tarzına yakın giysileri de moda hâline getirdiler.

C) **Spor :** Hz. Muhammed kendi çağındaki sporların bütün dallarında gençleri maharet sahibi olmaya teşvîk etmiştir. Örneğin, «oğullarınıza ok atmayı öğretin, çünkü bu düşmanı kahreden birşeydir»; «Ok atmakla oyalanmak boş yere geçirilen zamanların en hayırlısıdır»; «Oğullarınıza yüzmeyi, ok atmayı belletin» demektedir (218). Hz. Muhammed çeşitli sporları hem teşvîk etmiş, hem de seyrederek neşelenmiştir; Sahih-i Buharî muhtasar'ında bunun açık delilini bulmaktayız: «Hicrî 7. yılda Habeş'den gelen bir elçilik heyeti mesçitte harbeleriyle (bir çeşit mızrak) oynuyorlardı, bir rivâyete göre **Hz. Ayşe,** başka bir rivâyete göre **Hz. Muhammed** bunları seyretmeği teklif etti. Bir çeşit spor olan ve mızraklarla raksa benziyen bu gösterileri Hz. Ayşe çenesi Hz. Muhammed'in omuzuna, yanağı da onun yanağına dayanmış bir hâlde yoruluncaya kadar seyretti» (219). Hadislerdeki bu açıklığın da desteğiyle Emevî ve Abbasî halifeleri zamanında at yarışları, ok atma, yüzme, koşular tertip etme gibi spor ve eğlenceler önem kazanmıştır. Araplar İran ve Türkistan içlerine girdikten sonra bu ülkelerde rağbette olan **küre** ve **çögen** ile oynamak **fındık** atmak, satranç ve bunun gibi başka oyunları zaptettikleri ülkelerin eski sâhiplerinden öğrendiler. Bu oyunlar ilk defa Harun ür-Reşîd zamanında moda olmuştur. O, halifeler içinde ilk önce çögen oynıyan, mızrak tepesine hedef dikerek ok nişanı tertip eden, aslında bir hind oyunu olan satrancı yayan ve oyuncuları kendine yaklaştırarak onlara maaş bağlıyan halifedir. Bu devirde halkın ençok hoşuna giden spor sonradan İngilizlerin batıya götürüp adına polo dedikleri çögen ile cirid oyunu idi. Bu oyunlar ortaçağ'da prenslere, içoğlanlarına ve subaylara mahsustu. Her şehirde bu iş için hazırlanmış bir veya birkaç alan bulunur, belli günlerde takımlar, gerek yerli, gerek yaban-

---

(218) Abdülbakî Gölpınarlı, Seçme Hadisler, S. 128.
(219) Tecrdi-i Sarih tercümesi (Zeynüddîn Ahmet bin Ahmet), III., S. 158-9.

cı büyük sayıda seyircinin önünde karşılaşırlardı. At yarışları da gözde idi.

Arkeolojik araştırmaların sonunda anlaşılmıştır ki, en dikkate değer koşu meydanı Bağdat yakınındaki **Samarra**'da idi. Şehrin dışında bulunan bu meydanın çevresi onbir buçuk kilometre olup çok güzel bir de oval piste sâhip idi. Ayrıca şehrin içinde ve sarayın doğusunda halife'nin emri ile yapılmış güzel bir çögen alanı vardı (Çögen ucu eğri bir sopa ile at üstünde yumuşak bir topla oynanırdı).

Halk bazan da ok atma yarışlarına katılırdı. Bunların sonunda en mâhir atıcılara ödüller dağıtılırdı. Her şehrin ok atmaya ayrılmış bir alanı bulunur, bunun merkezinde yükselen bir direğin ucundaki kocaman bir kabak hedef vâzifesi görürdü. Bağdat'taki **Uşnas** en güzel ok meydanı idi. Ancak en popüler spor gene de güreşti. Şimdiki gibi üstü kapalı salonlarda tuttukları güreşçi için teşvîk edici sözlerini esirgemiyen ateşli hayranlar kalabalığı ortaçağlarda da eksik değildi.

Mahallî şampiyonlar uluslararası sampiyonlarla boy ölçüşmeye çağrılır, çok kere bir Bizanslının bir İsfahanlı şampiyonla karşılaştığı olur ve herbiri kendi ulusunun şerefini temsil ederdi.

Fındık atma oyunu ise Hz. Osman zamanında İranlılar'dan alınmıştır. Önce mekruh sayılmışsa da, sonradan halifeler fındık atıcılardan askerî birlikler teşkil etmişlerdi. Bu oyun taş, toprak veya kurşundan yapılmış küçük bilyaların yay ile atılması oyunu idi.

Koşuculuk, atletizm gibi sporlar yanında, hamam yakınında yer alan havuzlarda veya ırmaklarda yüzme yarışmaları yapılır. kazananlara ödüller dağıtılırdı. Seyircilere gelince, onlar tıpkı bugün olduğu gibi oturacakları yerlerin ücretlerini seve seve ödemekteydiler (220).

4. — **Sanat**: A) **Musikî**: Şarkı söylemek insanda tabiî bir ihtiyaçtır. İnsan duygularını, acı veya tatlı anılarını musikî ile dile getirir. Bu sebeble musikî'nin tarihi belki de insanlık tarihi kadar

---

(220) Aly Mazahéri, la vie quotidienne des Musulmans au Moyen âge., S. 188.

eskidir. Bir ülkede söylenen şarkılar, orada yaşıyan ulusun karakterini, ahlâk ve âdetlerini bir ayna gibi yansıtır.

Câhiliye devrinde, yâni İslâm'dan önceki devrede, Araplar'ın büyük bir çoğunluğu çadırlarda yaşar, deve ve koyun sürülerini besliyerek göçebe bir hayat sürerlerdi. Bu yüzden de onlar güzel sanatların yalnız şiir kolunda üstün bir düzeye ulaşmışlardı. Yavaş yavaş şiire en yakın sanat kolu olan musikî de doğmaya başladı. Bu musikî Câhiliye devrinde daha çok göçebe hayatı yaşıyan Arap gençlerinin ıssız kum çöllerinde deve kervanlarını yürümeye teşvîk etmek maksadıyla söyledikleri pek ilkel melodilerden ibaretti. (Mes'ûdî, Muruc uz-Zeheb., VIII., S. 92) Yalnız deve sürücüleri değil, kumaş dokuyanlar, tarlada çalışanlar, kayıkçılık gibi monoton işler görenlerin, sıkıcı çalışmalarını hafifletmek ve onu daha düzenli, verimli hâle getirmek için de melodiler söylemeleri âdetti. Buna Hudâ' denirdi (221). Hudâ'nın çıkışını kadınların ölülerin arkasından ettikleri feryatlara bağlıyanlar bulunmaktadır. Hudâ'yı terennüm izledi. Araplar'da terennüm iki türlü idi : biri şiirin musikî ile söylenmesidir; Buna Gınâ denir (222), yâni şarkı. Öteki manzum olmıyan, nesir hâlindeki sözlerin terennümüdür; buna da Tagbir denir (223). Daha sonra komşu ülkelerden aldığı etkilerle gelişen musikî başka başka adlar taşıdı. İşte böylece dinî olmıyan musikî doğdu. Mutluluk ve sevinç duygularını ortaya koyan çocuk şarkıları, ninniler, düğün şarkıları hiç şüphe yok ki, Hudâ' denilen türden tamamiyle ayrıdır. Eski devre ait olan bu halk şarkılarının ne güfteleri ne de besteler hakkında bir bilgiye sahibiz. Bugün onları emsâlleri ile karşılaştırarak, bazı tahminler yürütülmektedir.

Araplar'ın bu halk şarkılarının makamı çok basit idi. Genel kural olarak bunlarda bir makam cümlesi bulunur, bu her beyit

---

(221) İbn Haldûn, Mukaddîme, türkçeye çeviren Zâkir Kâdirî Ogan, II., S. 460.

(222) Farmer C. H., gınâ'yı şiirin melodik olarak söylenmesi şeklinde tanımlamışsa da Ehad Arpat, İA., IV., S. 777'de gınâ, tagbîr, tilâva, terennüm, savt, musikî'nin birbirine karıştırıldığını, gınâ'nın bunların hiç birine tam olarak tekabül etmediğini fakat ilgili bulunduğunu açıklar. Gerçekten de Fârâbî, kitab ül-Musikî adlı eserinde (La Musique Arabe, d'Erlanger çevirisi, Paris, 1935, II., S. 77-8, 84) gınâ ile musikîyi birbirinin yerine kullanmamıştır.

(223) Farmer C. H., İA., IV., S. 777.

I. Hişâm zamanında yapılmış olan Kasr ül-Hayr il-Garbî'de bulunan fresklerden müzisiyen kadınlar ve av sahnesi.

K. Otto-Dorn, Die Kunst des İslams, Baden-Baden. 1964.

veya mısrada tekrarlanırdı. Bu sâde melodilerde ton ölçüsü dört-beş telli musikî âletlerinin dört-beş not dizisine bağlı kalır. Hatta bazan yalnız iki nota bile melodiyi idareye yeterli olurdu (224).

Eski Araplar'da kullanılan mûsikî âletlerinin en ünlüsü yuvarlak veya kare biçiminde yapılan bir tempo aleti ile ilkel bir düdük veya naydan ibaretti (225). Şebbâle, Zulanû, Bûk, Ud, Tunbûr ve bunlara benzer nefesli ve telli saz aletleri ise kuzey Afrikalılar ile İranlılar'a, Bizanslılar'a mahsus idi (226). Araplar ancak İslâmiyet'ten sonra bu türlü musikî aletlerini tanımışlardır. Arap halk mûsikîsinde üç tip gınâ'ya rastlanır: 1) solo; 2) koro; 3) nöbetleşe şarkı söylemek; birinci tipte makam önceden belli, geleneksel motiflere dayanır ve önceden hazırlanır. Buna neşîd ve inşâd denir. İkincisinde irticâlen ve tuluat kabilinden söylenir, bu da tartîl adını taşır; ama her zaman tuluat olmaz, önceden hazırlanmış da olabilir (227). Bu, sâde nağmeli mûsikî sanatının inceliklerinden uzaktı. Araplar bunu öğrenmek zahmetine girmeden, içlerinden geldiği gibi icra ederlerdi (228). İslâmî devirlerde İmam, hafız ve hâtiblerden birçoğu musikî sanatından habersiz bulundukları halde, Kur'an-ı Kerim okudukları zaman seslerinin ve okuyuşlarının güzelliği sayesinde dinlyenlerin hoşuna giden uygun sesli melodiler bulurlardı.

İslâm'dan önce mûsikî'nin tanıtıcıları kaynât denilen şarkı okumayı meslek hâline getirmiş olan kadın şarkıcılardır. Bunların sosyal hayatta önemli roller oynadıklarının delillerini bizzat Hazret-i Muhammed'in yaşadığı devirde buluyoruz. Von Kremer bu kaynât'ların İran, Bizans gibi yabancı ülkelerden geldiklerini söylemişse de bir kısmının Mekkeli olduğu şüphesizdir (229).

İslâmlığın başlangıcında taganni'ye karşı bir direnme gösterilmiştir. Şarkı ve mûsikî dinlemenin caiz olup olmadığı fakihler arasında bir tartışma konusu hâline gelmiştir. Hele Budizm'in, Parsizm yâni Zerdüştîliğin ve Hıristiyanlığın tersine asla kalbe değil akla yönelen müslüman ibâdetinde musikîye yer vermek sert tepki-

(224) Farmer C. H., İA., IV. S. 773.
(225) Cörci Zeydân, Medeniyet-i İslâmiyye, V., S. 52.
(226) İbn Haldûn, Mukaddime II, S. 460; Mes'ûdî, Muruc, VIII., S. 191.
(227) Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, Kitâb ül-Agânî, VII., S. 188.
(228) İbn Haldûn, Mukaddime, S. 460 v. öt.
(229) Ehad Arpad, İA., IV., S. 775.

lerle karşılanmıştı. Fakat Araplar geniş ülkelere hatta kıtalara doğru yayılınca, fethettikleri yerlerin zengin mirasına kondular. Eski kabalık ve sâdeliği bıraktılar. Onlar gibi yaşamaya koyuldular. Hicaz'a Bizans ve İran'dan şarkıcılar ve çalgıcılar akın etmeğe başladı. Az zaman sonra Araplar bu yabancı sanatçıları taklit ederek beste yapmağa ve bunları kendi çalgılarında dinletmeğe özendiler. Böylece ritim ve başka unsurlar Arap musikîsine sokulmuş, sanatlı musikî de kendini göstermeğe başlamıştı.

Yabancı etkilerin kendini duyurduğu bölgeler daha çok Hicaz ve Irak bölgeleri olmuştur. Yaşama düzeyleri yükselen Araplar'ın gün geçtikçe öteki sanatlara olduğu gibi musikî sanatına da verdiği değer arttı. Fizik ve telli sazlar tekniğinin bir kolu olan musiki nazariyesi büyük ilerlemeler kaydetti (230). El-Kindî (ölm. 874), Sogdlu Fârâbî (872-950), İbni Sînâ (ölm. 1037) ve Azerbaycan'lı Şafîüddîn (ölm. 1293)'e kadar müslüman bilginler Çin ve İran basit gamından hareket ederek incelemelerde bulundular ve tabiî gamı kurdular. Gitar, flüt, ksilifon, tanbur vesaireye halel getirmeden piyano ve orgların ilkel bir tipi olan kanunu yaptılar (231).

Arap bilginlerinin, örneğin Ptoleme'nin musikî hakkındaki geniş incelemesini kendi dillerine çevirmelerinden anlaşılacağı üzere grek musikîsine yabancı olmadıkları ve bunun sonucu olarak İslâm İmparatorluğunun sınırları içinde yaşıyan Türk düşünür ve büyük bilgini Fârâbî'nin de bundan örnek aldığı biliniyorsa da, bu örneğin yetersizliği karşısında o, tamamiyle yeni bir nazariye kurdu. Eserinin genişliği ve en ince noktalarda gösterdiği vukuf onun eserini Ortaçağ'ın en dikkate değer mûsikî kitabı hâline koymuştur (232). X. ve XVI. yüzyıllar arasında Arap mûsikî nazariyesi

---

(230) Eski mûsikî nazariyelerinden ilk faydalanan el-Kindî (ölm. 874) olmuştur. Bugün dördü mevcut olan yedi risâlenin yazarıdır. Bu risâlelerin üçü Berlin'dedir. Bunların adları şunlardır: Risâla fi iczâ' habarîya al-mûsikî; Risâla fi'l-luhûn'dur, üçüncüsünün adı yoktur. El-Kindî'den sonra iki öğrencisi Ahmed bin Muhammed al-Sarahsî (ölüm. 899) ile Mansûr bin Talha bin Tâhir mûsikî nazariyesini işlediler. İbn Sînâ, el-şifâ' ül-necât adlı eserleri içinde mûsikîye yer ayırmıştır. Safiüddîn değerli bir fizikçi idi; aynı zamanda Fârâbî gibi o da çalgı çalardı. Gam sistemine yenilikler getirmiştir.

(231) Aly Mazaheri, La Vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Age. Paris, 1951, S. 159; Carra de Vaux, Fârâbî'nin Kitab ül-Mûsikî'sinin fr. çevrisine önsöz. S. VII.

(232) al-Fârâbi, Kitâb ül-Mûsikî il-Kebîr (d'Erlanger çevirisi), I., S. VII.

üzerine eser yazanlar önce filozoflar olmuştur. Bu sebeble de mûsikî matematiğin yanında felsefeden bir parça hâline gelmiştir. Artık bir sanat düzeyine ulaşmış olan mûsikî teknik terimlere de sâhip oldu (233). Bu sâyede şiirlerinin bestelenmesini istiyen ve bu amaçla şiir yazmış olan bir çok şairin adını öğrenmiş olmamıza rağmen, bu şiirlerin bestelerinin notalarından pek azı bize kadar gelebilmiştir. Bazı şarkı türünün rağbet görmesi, o türün edebî hâle gelmesine de sebeb olmuştur.

İslâm âleminde bütün gınâ yâni taganni (terennüm) tek ses üzerine kurulmuştur, yâni sâdece melodiden ibarettir. Batı mûsikîsî, harmoni, yâni uygun çok sesli mûsikî sanatı, Ortaçağ Doğu âlemi için tamamiyle yabancıdır. Müslüman Doğunun büyük bir çoğunluğu mûsikî'yi tek sesli bir dizinin devamı olarak görür. Hristiyan Batı ise bunu akkorlarla süsler (234). İslâm mûsikîsinde her motif makâm denilen ve pek çoğu eskiden intikal eden özel tarza bağlıdır.

İslâmiyetin yeni yerleşmeğe başladığı devirlerde taganni etmek yâni şarkı söylemek haram değilse bile, mekrûh addediliyordu. Müslümanların ileri gelenleri gınâ'nın haram olup olmadığı hususunda tartışmalara girdiler. Taganni'yi helâl görenlerin delilleri, onun esasının şiirden ibaret bulunduğu, şiirin ise Hazret-i Muhammed'in her zaman beğenip teşvik ettiği bir sanat kolu olduğu, hatta onu müşrikler aleyhine bir silâh gibi kullandığıdır. Gerçekten de Hazret-i Muhammed, şairi **Hassân**'a : «Abd Manâf oğullarına ateş saçan dilini musallat et, senin şiirin onlara karanlıkta atılan okdan daha çok etkilidir» (235) diye emretmişti. Tagannînin câiz olduğunu ileri sürenler Hassân'ın şiirlerinin şarkı halinde terennüm edildiğine dayanarak haram olmamasını savundular (236).

Taganniyi haram görenlerin dayanakları ise, mûsikî ve şarkının insanı zevk ve safaya yöneltmesi, dinî vazifelerinde ihmâle götürmesi ve cinsel istekleri teşvik edici olmasıydı.

---

(233) Safiüddîn, el-Fârâbî ile İbn Sînâ'nın kullandıkları istilahların yanlış olduklarını ileri sürer ve hücüm eder, bk., İA., VIII., musikî maddesi.

(234) Batının tek sesli musikîden armonik musikîye geçiş tarihi pek eski değildir; hatta belki de musikîyi seven ve gelişmesine gayret sarfeden Charlemagne'dan 200 yıl sonrasına, Haçlı Seferleri zamanına rastlar. bk. Norbert de Fourcq, Petite histoire de la musique, Paris, 1960, S. 9.

(235) Corci Zaydân, a.g.e., V., S. 54.

(236) Corci Zaydân, V., S. 54.

Bazı İslâm bilginleri ise şarkıların bir kısmını helâl, bir kısmını haram saydılar. Uzun tartışmalardan sonra şarkı söylemenin şeriata aykırılığı kabul edildiği takdirde Kur'an'ın tilâveti hakkında da aynı hükmün vârid olacağı açıkça anlaşıldı (237). Şarkı söylemenin şeriata aykırılığını iddia edenlere karşı Kur'an'ın tilâveti hakkında da aynı hükümün verilmesi istendi. Buna karşı müteassıp Müslümanların muhalefetleri pek zayıf kaldı. Çünkü Hazret-i Peygamber'in Kur'an'ı güzel sesleri ile okuyanlara söylediği okşayıcı sözler en inanılır hadis kitaplarında yer almıştı. Örneğin sesinin güzelliği ile ün salmış olan **Ebû Mûsâ el-Aş'arî** bir gece Kur'an okurken Hazret-i Muhammed onu işitmiş, ertesi gün «Ya Ebû Mûsâ, Davudoğullarının mizmâr'larından (yassı nay biçiminde nefesli saz) biri sana verilmiştir» (238) demişti.

Gene güzel sesiyle Kur'an-ı Kerim okuyan Sâlim Mevlâ Huzeyfe için de **Hazret-i Muhammed**: «Ümmetimde böyle bir kimse bulunduran Allah'a hamdolsun» diyecek kadar memnuiyet duymuştur. Hazret-i Muhammed'in Sa'd İbn Ebî Vakkâs'dan rivâyet edilen hadîsi de «Taganni ile Kur'an okumayan bizden değildir» yolundadır (239). Nihayet mutaassıp Müslümanlar, Kur'anı tilâvet (Tagbîr, tartîl) etmek ile dinî olmıyan taganni (şarkı) nin aynı şey olmadığına dair kendilerince şer'i bir hüküm verdiler (240). Halbuki tilâvet ve tartîl ile şarkının kaide bakımından ve amelî bakımdan birbirinin aynı olduğunun ispatı üzerine bu kural hükümsüz kalmıştır.

Burada taganni kelimesine din bilginlerinden bazıları, Kur'anı güzel bir uslupla, düzgün şekilde okuma anlamı vermek istemişler ve Kur'an'ı melodinin en sâdesinden bile tenzih ettiklerini açıklamışlardır. Sünnî doktrinin dört imamından biri olan İmam **Mâlik** bunların başında gelir. İmam **Şâfi'î** ise melodi (elhân, lahn) ile Kur'an okunmasını câiz görür. Mensup olduğu kavmin bile kusurlarını yansız bir gözle eleştiren ve bunu yüzyıllar sonrasına ulaştırmakta bir sakınca görmiyen XIV. yüzyılın tarih felsefecisi **İbn Haldûn**, İmam **Mâlik**'in fikirlerini benimsemektedir. **İbn Haldûn**, Kur'

(237) el-Ikd ül-ferîd, III., 178.
(238) Muhammed Cemil Beyhum, el-Mir'at fi hazârat il-arab, Bağdat 1962, S. 82; İbn Haldûn, Mukaddime, II, S. 460.
(239) Tayyib Okiç, Kur'an'ı Kerim'in uslûb ve kıraati, Ankara. 1965. S. 17.
(240) İbn Haldûn, Mukaddime, II., S. 468.

an-ı Kerim'i okurken uzatılacak veya kısa okunacak harfleri önceden düzenlenen ölçülü melodiye uydurmanın imkânsızlığı karşısında, Kur'an-ı Kerim'i melodik ve ritmik bir tarzda okumanın doğru olmıyacağı inancını belli etmektedir.

İslâm'ın ilk çağında Kur'an her halde etkili fakat değişik ses perdeleri pek az olan, muhtemelen minör gamından ancak sâde bir melodi ile okunmakta idi. Tarihte Kur'an'ı melodi ile ilk okuyan kimsenin Peygamberin azatlısı ve **Ziyâd İbn Ebîhî**'nin anabir kardeşi **Abdullâh İbn Ebî Bekre** olduğu, bunun torunu **Abdullâh İbn Ömer**'in de onun tarzını izlediği görülmüştür (241). Bu okuyuşun gınâ ve hudâ' ile hiçbir ilgisi yoktur. Hatta bu tarz Kur'an okumaya da **İbn Ömar** kıraati adı verilmiştir. Bu uslupta okumayı daha sonra devam ettiren **Sa'îd el-Allâf**, devrin Halifesi **Hârûn ür-Reşid** tarafından övülmüştür. Fakat zamanla **Abdullâh ibn Ömer** ve **Sa'îd el-Allâf**'ın tarzı bir yana bırakılmış, güzel sesli kimseler Kur'anı yetiştikleri ülkenin musikî özelliklerini taşıyan melodilerle süsliyerek okumaya başlamışlardır. Tarihte bu yolu ilk açan, yâni belli bir şarkı nağmesi ile Kur'an tilâvet edenler el-Haysam ve **Ebân ibn Taglîb** (242) olmuştur. Onları **İbn A'yûn, Muhammed ibn Sa'd el-Tirmizî** izlemişlerdir. El-Haysam el-Allâf'ın Abbasî **Mansûr**'a, Kur'an tilâveti hakkında verdiği muhtıraya göre Hicazlılar Kur'an'ı Arap uslûbuna uygun okudukları hâlde, Kûfeliler onu Nabâtî, Basralılar Husravânî-Fârisî, Şamlılar ise hıristiyan rahiplerin uslûbuna uygun olarak okurlardı (243).

Gerek Emevî, gerek Abbasî halifeleri içinde mûsikîyi, ümmetin dinî ödevlerini ihmal etmesinden korktukları için yasaklayanlar bulunduğu da bir gerçektir. Bunların başında **I. Muâviye** gelmektedir. Ama ona yakınları tarafından bir gün bir olup-bitti ile musikî dinletildiği zaman, bundan büyük bir haz duyduğu, kendini bu güzel sanatın etkisine kaptırıp ayağı ile ritme katıldığı farkedilmiş-

---

(241) İbn Kuteybe, Kitâb ül-Ma'ârif, S. 232; Houtsma, Ebû Bekre maddesi, İA., IV., S. 14.

(242) Tayyib Okiç, a.g.e., S. 20.

(243) Oysa Kur'an'ı Kerim'in böyle güzel veya daha hafif bir ritimle okunması, ona karşı elbette bir saygısızlıktı ve Hazret-i Peygamber belki de bunun için «Kur'an'ı Kerim'in fâsık ve günahkârların ahengiyle değil Arap elhanı ile okuyunuz» demiştir.

ti (244). Öte yandan o, Peygamber soyundan olanların hilâfeti düşünmelerine engel olmasını sağlıyacağını umduğu için de onların musikî veya başka eğlencelerle uğraşmalarına göz yumar, hatta bunu, bol paralar vererek teşvik etmek isterdi.

Musikîye cevaz veren ve teşvik eden ilk Halife, Muâviye'nın oğlu **Yezîd** ve kızı **Âtike**'dir. Âtike gınâ'yı ve türlerini öğrenmekle kalmadı, yaptığı besteleri Mekke ve Medine'den gelen kadın şarkıcılara da öğretti ve onları bu yolda ilerlemeğe teşvik etti (245).

Ortaçağ İslâmı'nın musikî hayatında önemli bir yer tutan **Râ' ika, Azza, Ulviye** gibi güzel sesli besteciler sâdece kendileri şarkı söylemekle kalmayıp kadın ve erkek bütün Medinelileri musikî ile uğraşmaya çağırırlardı. Devrin ünlü zevk ve şiir erbabı (örn. **Tuveyş, M'abed, Abdullah ibn Câfer)** hemen hergün onların evlerinde toplanırlardı (246).

I. Yezîd zamanında Hicaz musikînin, şiirin, eğlencenin vatanı hâline gelirken, Irak bunları reddediyor, haram sayıyordu. **II. Velîd** (743-744) şarkıcıları ve bestecileri Hicaz'dan Şam'a getirdi. Bu tarihten sonra musikî bilimi İslâm ülkelerinin her yönüne yayıldı (247). Daha önce **Abdülmelik**'in oğlu **II. Yezîd** (720-724) **Habâbe** adlı câriyenin sesine o derece esir oldu ki, imparatorluğun bütün idaresini hemen hemen onun eline bıraktı (248). Fakat zaman zaman Halifeler, devrin musikî şehri olan Medine'de bile bu tür sanat ve eğlenceyi yasaklamışlardır. Örneğin **Abdülmelik**'in oğlu **Süleymân** askerlerden birinin şarkı söylediğini duyunca yanına çağırıp bu şarkıyı tekrarlamasını emretmişti. Hükümdarın hoşuna gettiğini sanan asker bir kere daha, ama daha dikkatle ve daha duygulu bir sesle şarkıyı tekrarlayınca, Halife taassubundan ötürü askeri hadım ettirmişti. Sâdece bu kadarla da kalmayıp Medine vâlisine şehirde ne kadar şarkıcı ve besteci varsa toplayıp hadım ettirmesini emret-

---

(244) Cörci Zaydân, V., S. 54; el-İkd ül-Ferîd, II., 182; Ömar Rizâ Kahhâle, 'alâm ül-nisâ', Dımışk 1959, III., S. 211; M. Zihnî, Maşâhir ün-nisâ, II., S. 77.

(245) Muhammed Cemil Beyhum, a.g.e., S. 82. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, el-Agânî, VIII. S. 19.

(246) Muhammed Cemil Beyhum, a.g.e., S. 82.

(247) Cörci Zaydân, V., S. 55; Muhammed Cemil Beyhum, a.g.e., S. 83.

(248) Mes'ûdi, Muruc., Paris. 1871. V., 446 v. öt.

mişti (249). Emevîlerin musikî'ye en çok yer veren Halifesi **II. Velîd** bile musikî'nin sihirli etkisinden sakınmayı sağlık vermişti.

Abbasî Halifelerinden **Me'mûn** Horasan'dan Bağdat'a ulaştığı zaman hükümdarlığını güçlendirmeğe azmettiğinden sürekli olarak 20 ay mûsikî dinlemekten uzak bulunmaya dikkat etmişti. Fakat böyle yasaklar günden güne genişliyen ve medenileşen İslâm ülkesinde musikînin gelişmesine engel olamamıştı. Musikî daha çok refahtan doğan bir ihtiyaç olduğu için elbette bunun teşvikçileri, hükümdarlar, emirler ve zengin tabaka mensupları olmuştur. **Me'mûn** ve **Mu'tasım** zamanında **Tanburî Ubeyde,** kitab ûl-Agânî'de tasvir edildiği gibi büyük bir musikî ustası idi. Tanbur çalmaktaki mehareti yanında bizzat bestelediği şarkılarla da ün kazanmıştı (250).

Yavaş yavaş mûsikînin câzibesine tutulan devlet büyükleri arasında şarkı söylemek ve saz çalmak da moda oldu. **I. Velîd**'in amcası oğlu olup 717'de hilâfete geçirilen Ömer ibn Abdülaziz son derece dindarlığına rağmen bu modadan kendisini alamamış ve önceleri, Hicaz vâliliği sırasında, besteler yapmıştı (251). Ama Halifeliğe yükseldikten sonra ibâdeti engelliyebilir diye mûsikîye yer vermemişti. Bununla birlikte, **II. Ömer** gene de güzel sesin, mûsikînin etkisi altında kalırdı (252). Daha sonra **Velîd bin Yezîd**

(249) Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Kitâb ül-Ağânî, IV., S. 61.

250) Emir Ali, a.g.e., II., S. 464.

(251) Cörci Zaydân, Medeniyet-i İslâmiye, V., S. 158.

(252) Mes'ûdi, Muruc, V., S. 428, 431. Aşağıdaki olayları zikrederek bunu teyid ediyor: Bir gün bir Iraklı, çok güzel sesli bir câriyeyi görmek için Medine'ye geldi; onun Kaadi'nin Cariyesi olduğunu kendisine söylediler. Kaadiyi ziyâret edip câriyesinin çok güzel Kur'an okuduğunu şarkı söylemekte de çok mahir olduğunu işittiğini, kendisine onu dinletmenin mümkün olup olmadığını sordu. Kaadi cariyesinin bu meziyetlerinden habersizdi. Misafirle birlikte câriyeyi dinledi; öyle heyecanlandı ki, terliklerini kulaklarına geçirip diz üstü yürürken «beni Kâbe'ye götürün, ben kurban edilecek bir kurbanım» diye söyleniyordu. 'Ömer ibn Abdülaziz bu hikâyeyi duyunca kaadiyi işinden azletti. Bunun üzerine kaadi bu câriyeyi dinleyip de "den bir yük hayvanıyım diye bağırmazsa, Ömer'in karıları boş olsunlar» dedi. Bu söz de Halife'nin kulağına erişti. Kaadi ile câriyesini görmek istedi. Halifenin huzuruna çıktıkları zaman, önce câriyeye Medine'de söylemiş olduğu mısraları söylemesini emretti. Daha şarkı bitmeden, Ömer'in büyük bir heyecana katıldığı ve gözlerinden iri yaş damlarının sakalından aşağıya süzüldüğü görüldü. Şarkıyı üç kez söyleten Halife II. Ömer, Kaa-

ün kazanmış besteler yapmıştı (253). **II. Velîd** şarabı, eğlenceyi hele mûsikîyi âdeta önüne geçilmez bir aşkla seviyordu. Her ülkenin müzisiyenlerini etrafına toplıyan ilk hükümdar o oldu. İçkili ziyafetlerde **İbn Sureyc, M'abed, İbn Muhrîz**, **İbn Ayşe** ve **Tuveyş** gibi sanatçılara gün doğdu. Babasından tevârüs ettiği iptilâ halindeki mûsikî sevgisini ve heyecanını ateşliyen parçalar, Kureyş arapçasında yazılmış olarak Kitâb ül-Aganî'de mevcuttur. Bunların bestesinin de İbn Sureyc veya Mâlik'e ait olduğu sanılmaktadır. **Hişâm**'in mûsikî sevgisi Hristiyan gece ayinlerini dinlemeğe kadar gider ve bundan o derece huzur duyardı ki, devlet umurunu bile unuturdu (254). Musullu İbrahim'in oğlu **İshak** ve Halife **Mehdî'**nin **İbn Şekle** adıyla tanınmış olan oğlu **İbrahim** de şarkılar yazdı. Bunlar şarkılar kitabı adlı eserde ve başka eserlerde yer aldılar (255).

I. Yezid ve **II. Velîd** gibi Halifeler devrinde gelişmesi hızlanan mûsikî, Emevîlerin son zamanlarında saray ve konaklardan halk arasına hatta savaş meydanlarına kadar girdi. Abbasoğulları İsfahan yöresinde Emevîler'i yenilgiye uğrattıkları zaman (H. 131) sayısız ganîmet malları arasında ud, tanbur ve nây bulmuşlardı.

Böylece mûsikî derece derece ilerliyerek Abbasîler çağında daha üstün bir düzeye ulaştı. Arapçaya, fars ve sanskrit dillerinden mûsikî kitapları çevirttirildi. **Hammâd, İbrahim bin Mehdî** ve **Musullu İbrahim** gibi tanınmış mûsikî üstadları, yalnız şarkı için değil, raks için de besteler yaptılar. Musullu genç sanatçı **Zaryâb** yukarıda kaydettiğimiz sanatçılardan mûsikî ve gınâ (şarkı) öğrenmişti; öyle sihirli bir sanatçı idi ki, Musullu diğer sanatçılar onu kıskandılar, o da batıya gitmek zorunda kaldı. Endülüs hükümdarı **Hakem bin Hişâm**, Zaryâb'ın geldiğini duyunca kendisi de karşılamaya çıktı Onu devlet ricâli mertebesine yükseltti ve kendisine iktalar verdi. Böylece Zaryâb, Endülüs'te şarkı sanatını yaydı. Fakat Endülüs'ün ekonomik ve siyasî durumu gerileyince, bu sanat Kuzey Afrika'ya intikal etti. «Ekonomik durumları bozulma-

---

di'nin sözlerini mubalağalı bulmadığını söyliyerek onu eski memuriyetine iade etti.

(253) İbn Tiktika, el-Fahrî, Paris 1910 (tr. par Emil Amar), S. 113 v. öt.

(254) Lammens, Siècle des Omayyades, S. 386

(255) Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, kitâb ül-agânî, VIII., S. 143; Mes'ûdî, a.g.e., S. 10; İbn ül-Nedîm, Fihrist, S. 140, Beyrut 1964.

ya yüz tutmuş devletlerde en önce kaybolmaya yüz tutacak sanat mûsikî sanatıdır; sebebi de bolluğun, refahın yarattığı eğlence ihtiyacından doğmuş olmasıdır» diyor **İbn Haldûn.** Fakat Yakın Çağ'ın teknik imkânlarıyla mûsikî sanatı bu görüşü doğrulamıyacak bir nitelik kazanmıştır. Zaryâb'ın ölümünden sonra, yerini ancak kızı Aliyye doldurabilmiştir. (Bk. Ali İbrahîm Hasan, Nisâ lahunna fi'l-Târîh il-İslâmî Nasîb, Kahire 1963, S. 91-92).

Yukarıda, mûsikînin kuvvetli câzibesine kapılanların ibâdetlerini ihmal edecekleri yolundaki inanca rağmen, Halifeler ve devlet ileri gelenlerinin bizzat mûsikî bestelemekten ve mûsikî icra etmekten kendilerini alamadıklarını söylemiştik. Abbas oğullarında da mûsikî aletlerini kullanan ve şarkı okumaya emek veren bir kaç Halife adına rastlamak mümkündür: **Muntasır, Mu'tez, Mu'temid,** bunların en ünlülerindendirler (256). Mûsikî sanatı ile uğraşan ve sanat eserleri toplanmış olan ilk halife çocukları **İbrahim bin Mehdî** ile kız kardeşi **Aliyye binti Mehdî**'dir (257). İbrahim'in zamanına kadar şarkılar hep eski tarzda okunurken o, kendisinin bir prens olduğunu ve istediği tarzda şarkı okuyabileceğini söyliyerek mûsikînin insan sesiyle icra olunan kısmında büyük bir inkilâp yapmıştı. Halife **Vâsık** da büyük bir besteci idi, Halife **Mu'tez** devrinde Halife **Mehdî**'nin kızının câriyesi **Munîse** olağanüstü bir mevkî kazanmıştı (258). Bu devirde yaşamış olan prensesler ve asîl kadınlar sürekli olarak, **Nevbet ül-Hâtûnî** denilen mûsikî toplantıları yaparlardı. Bu suvarelerde yüze yakın kadın müzisiyen bir şef yönetiminde konserler verirlerdi (259).

Uzun zaman bir eğlence ya da zengin tabakanın meylettiği bir sanat dalı olmaktan öteye gidemiyen mûsikî Harûn ür-Reşîd zamanında ve onun çabalarıyla bir meslek hâline getirilmiştir. Bu tarihten sonra Abbasî prensleri arasında mûsikî yazarları daha da art-

---

(256) Cörci Zaydân Medeniyet-i İslâmiyye, V., S. 85. Kitâb el-Agânî, VIII., S. 189-190.

(257) Yâni Harûn ür-Reşid'in baba bir kardeşidir. Şiir yazmakta ve yazdığı şiirleri bestelemekte büyük bir maharet göstermiş, bu yüzden devrinin en ünlü üstâdı sayılmıştır. Annesi câriye Meknûna'den güzel ses tevarüs eden 'Aliyye'yi Hârûn ür-Reşîd uzun yolculuklarda yanından ayırmak istemezdi. Mûsikîye olan meyli 'Aliyye binti Mehdi'yi hiçbir, zaman ibadetten uzak bulundurmamıştı (Bk. el-Ağânî, C. X. S. 78).

(258) Mes'ûdî, a.g.e., VII., S. 387.

(259) Emir Ali, a.g.e., II., S. 470.

mıştır. Abbasî Halifelerinin dördüncüsü olan **Hâdî**'nin oğlu **Abdullâh, Harûn ür-Reşîd**'in oğlu **Ebû İsâ, Emîn**'in oğlu **Abdullâh, Mütevekkil**'in oğlu **Ebû İsâ** ve X. Halife **Mu'tez**'in oğlu **Abdullâh** bunların arasında ün yapanlardandır.

Abbasîler devrinde mûsikî nazariyeleri ile uğraşan ünlü Türk -İslâm bilgini ve filozofu **Fârâbî** yazmış olduğu **kitâb ül-Mûsikî** adlı eserinde sesi bilimsel olarak açıkladıktan sonra mûsikî aletleri yapmak için gerekli usulleri de tanımladı (260).

Giderek Müslüman Sofîler öteki semâvî dinler gibi İslâmiyeti de dinî bir mûsikî ile süslemek hevesine kapıldılar. Dinî mûsikî ve bunun bir sonucu olan raks, mutasavvıflar arasında büyük ölçüde rağbet görürken, bir yandan da bunun İslâm dini ile bağdaşıp bağdaşmıyacağı konusu üzerinde duruldu (261). Bir ara telli ve hatta nefesli sazların dinlenmesi haram sayıldı. Kur'an'da **semâ** geçmediği için onun mubah olup olmadığı hadis-i şeriflerle açıklanmaya çalışıldı (262).

XIII. yüzyıl sonlarına doğru dinî mûsikî en iyi nitelikteki temsilcilerini ancak Oğuz Türklerinde ve Moğollarda bulabildi. Bu mûsikînin, insanın Allah'a karşı olan aşkını kuvvetlendirdiğine inanan ve bunu telkîn eden **Mevlânâ Calâlüddîn Rûmî** (ölm. 1273) ve özellikle torunları zamanında geliştiği sanılmaktadır. Araplar'ın yalnız gınâ tarzı ile bir benzerlik gösteren Türkler'in uzun havaları bir yana bırakılırsa, gerçek Doğu mûsikîsi ile Arap mûsikîsi arasında açık bir benzerlik yoktur. Gerçek Doğu mûsikîsini bugün ancak Âzerîler, Özbek Türkmenleri ve Türkistan Kırgızlarında bulmak mümkündür. Arap mûsikîsi bu güzel Doğu mûsikîsinden ancak bir gam muhafaza eder.

Siyah İslâm'ın mûsikîsine gelince o tamamen zenci kültürünün yarattığı bir sanat olup diğer müslüman ülkelerin mûsikîsiyle hiç-

---

(260) Haydar Bammat, İslâmiyetin manevî ve kültürel değerleri, S. 349.

(261) el-Gazzalı, İhyâ u Ulum ud-Dîn; Ebû Naşr ül-Sarrâç, kitâp ül-Luma'a; Tahsin Yazıcı, İA., Semai maddesi, X., S. 466.

(262) Tahsin Yazıcı Semâ'ı mubah sayanların, Kur'an'ın XXXI. Sure 19. âyetine dayandıklarını bu ayette güzel sesin övüldüğünü, çirkin sesin ise yerildiğini Ebû Nâsr ül-Sarrâc'a dayanarak kaybetmişse de «Yürüdüğünde ne acele ve ne yavaş yürü, sesini yükseltme, çünkü en çirkin ses eşeğin sesidir.» şeklinde inmiş olan bu âyette güzel sesle bir melodi terennümünü mubah kılan bir husus göremedik.

bir ilişiği yoktur. Geniş ölçüde İran-Arap etkisini kabul eden Selçuklu ve Osmanlı saray mûsikîsi ise başkentlerden sonra büyük şehirlere ulaşmış zamanla gerçek Türk mûsikîsinin en değerli unsurlarını saklıyan köylere kadar sızmıştır (263).

Yukarıda bahsettiğimiz Ortaçağ'da mûsikînin insanı ibâdetten, Allah'ı düşünmekten alıkoyduğunu iddia edenlerin tersine Mevlânâ Celâlüddîn Rûmî'nin ve başka Sûfîlerin sırf ilâhî sevgi ile vecde gelip mûsikî ahengi ve ritmi ile semâ ettiklerini gördük. Sonuç olarak diyebiliriz ki, her zaman iyiye ve güzele yönelen İslâm dini, Tanrı'nın kullarına verdiği bu en etkili sanatı, insan ruhunu yüceltmeğe (Bach, Beethoven, Itrî, Dedeefendi ve başkalarının bestelerinde olduğu gibi), Tanrı'nın kudretinin sonsuzluğunu övmeğe, insanların sevinç veya elemlerini terennüme hasrettiğimiz takdirde yasaklanmamış olmalıdır.

Kaldıki Hazreti Muhammed, bir kurban bayramında, eşi Hz. Ayşe ile birlikte def çalan iki genç cariyenin okudukları şarkı ve ezgileri dinlemekte de bir sakınca görmemişti (264).

B) **Yapı sanatı :** Emevî ve Abbasî uygarlığının bugün bile ayakta duran büyük sanat anıtlarını iki bölümde görmek doğru olur. Bunlardan biri sivil mimari, ikincisi dinî mimari eserleridir.

a) **Sivil Mimari :** Emevî halifeleri gerek saraylarında, gerek ibâdet yerleri olan camilerde Bizans anıtlarından sönük kalmamaya özellikle dikkat etmişlerdir. Bizanstan ve Mısır'dan getirtilen ustaların ve bu işlerde kullanılan yapı malzemesinin, ayrıca Suriyeli işçilerin bu anıtların ortaya çıkmasında büyük payı vardır. Kabile rekabetleri ve bu gibi nedenlerden başkentte huzursuzluk duyan halifeler **I. Velid**'ten başlıyarak Şam'dan uzaklaştılar. Yalnız cülus günlerinde ve büyük merâsimler dolayısıyla Şam'a uğradılar. Halife **Hişam** çölün tam ortasında, **Palmir**'in kuzeyinde **Rusâfet üş-Şam'ı** (Eski **Sergiopolis**) kendisine ikâmet yeri olarak seçmişti. Çölde köşkler, saraylar yaptırmamış olan halifeler bile, muhteşem çadırlar kurdurup gene de orada oturmakta idiler. Bunda eski Bedevî hayatının özlemi olsa gerektir. Sporcu, avcı ve bedevî şiirine gönül bağlamış olan bu halifelerin yaptırdıkları çöl saray-

(263) Aly Mazaheri, a.g.e., S. 160; Ehad Arpad, İA., IV., S. 778.
(264) Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrid-i Sarih tercümesi, C. III., S. 152. Ankara 1966.

larından birkaçının kalıntıları yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır; **Ürdün**'de yapılmış olan **Kusayr Amrâ** ve **Mşatta** sarayları bunların iki önemli örneğidir. Bu her iki kasr arkeologlar ve sanat tarihçileri tarafından dikkatle incelenmiştir.

Bahr-i Lût (= Lût denizi; yâni bizim Lût gölü dediğimiz)'un kuzey ucundaki **Kuseyr Amrâ**'nın duvarları üzerindeki resim ve yazılardan anlaşılmıştır ki, bu kasr VIII. Yüzyılın ilk yarısında **I. Velid** ya da buraya pek yakın oturan II. Velid tarafından yaptırılmıştır. Şatonun bir duvarında dört hükümdarın resmi vardır. Bunlar, hemen altında bulunan yazılara göre, Araplar'ın yenilgiye uğrattıkları, Bizans İmparatoru, Son İran İmparatoru (III. Yezd Gerd), Habeş Necaşi'si, İspanya Gotlarının kıralı Rodrik'tir. Ayrıca adları bildirilmiyen başka iki portrenin bazı tarihçilere göre Göktürk Hakanı ile Hind hükümdarı olması ihtimalı vardır. Kuseyr Amrâ'nın büyük bir bölümü, sıcaklık dereceleri birbirinden farklı bulunan hamam odalarından meydana gelir. Köşkün hemen her yerinde odaların duvarları, tavanları, türlü türlü renklendirilmiş resimlerlerle bezendirilmiştir. Resimlerin konuları çeşitlidir: Av sahneleri, zenaatkârların çalışmaları, tarih, felsefe ve şiiri gösteren sembolik tasvirler, Hz. İsa gibi bulutların üstünde tahtına kurulmuş olarak resmedilmiş bir halife, duvar girintilerinde birçok kadın figürleri, çöl kuşları ve hepsinden daha ilginci, başında incilerle işlenmiş zengin bir başlık taşıyan çıplak bir kadın resmidir ki, şimdi bu resim Berlin'de Kaiser Friedrich müzesinde bulunmaktadır. Bütün bu yapılar ve freskler Bizans ve eski Sasânî sanatının Arap topraklarındaki son mirasıdır.

Mşatta (= Kışlak) Ürdün'ün doğusunda Şam'dan 2000 km. güneyde ve Lût Denizinin 40 km. doğusunda yapılmış bir saraydır. 114 metre uzunluğunda dört köşe bir zemin üzerine oturtulmuş, yer yer kulerle de sağlamlaştırılmış olan bir duvar içindeki **Mşatta** tam bir Arap çöl sarayı özelliğine sâhiptir. XIX. Yüzyıl sonlarında keşfedilen **Mşatta**'nın kimin tarafından yaptırıldığı uzun tartışmalara yol açmış, XIX. Yüzyıl başlarında bilginler uzun incelemelerden sonra, onun bir Emevî yapısı olduğunu açığa çıkarmışlardır.

Mşatta sarayının değer biçilmez güzellikte olan cephesi şimdi Berlin'dedir. Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit bu güzel eseri dostu Alman İmparatoru II. Wilhem'e hediye etmiştir (265).

---

(265) Artık bilgi için bk. E. Diez, İslâm Ans. VIII., Mşatta mad.; K. Otto-Dorn, Kunst des İslams, S. 50.

Mşatta'nın önemini arttıran özelliklerden biri de alçı kabartmalarla yapılan arslanlar ve anka kuşlarının karşı karşıya konulması, sfenkslerin, asma dallarına konmuş kuşların bulunması, üçgenler içinde çiçek motiflerinin yer alması gibi kâh hellenistik, kâh da sasânî etkilerini Orta Asya'ya özgü hayvan dekorlarıyla ahengli bir biçimde bir araya getirmesidir.

Abdülmelik'in oğlu Hişam'ın yaptırdığı ilginç saraylardan birisi de Şam ile Palmir yolu üzerindeki **Kasr ül-Hayr il-Garbi**'dir. Hemen hemen bütünü yıkılmış olduğundan, temelleri üzerinde yapılan araştırmalarla plânı anlaşılan Kasr'ın en önemli yönü büyüklüğü, ve ele geçen iç ve dış duvar süsleridir. Kalıntılardan çok dikkate değer bir parça da, 1936 yılında bulunan ve bugün Şam'da Millî Müze'yi zenginleştiren iki fresktir. Üç tablodan oluşan bu fresklerin üst bölümünde biri ut, öteki flüt çalan iki müzisiyen ile, altta bir av sahnesi canlandırılmıştır. İki müzisiyeni gösteren tablo, özellikle İslâm tarihi yönünden ilgi çekicidir. Çünkü hâlâ İslâm dininin hem mûsikîyi, hem de resmi yasaklamış olduğuna dair mevcut olan inancın yersizliğini gösteren bir delil teşkil etmektedir. Gerçekten de resim İslâm'da bir âyetle doğrudan doğruya veya kesin bir hadisle yasak edilmemiştir. Eğer edilmiş olsaydı halifelerin saraylarında görmekte olduğumuz bu resimler günümüze kadar gelemezdi.

Kur'an'da tasvir veya suretle ilgili âyetler: Gâfir, 64.; Tegâbün, 3.; A'râf, 11.; al-i İmrân, 6; Haşr, 24. âyetlerdir. Bunlardan hiçbirinde tasvirin yasak olduğuna dair bir emir bulunmamaktadır. En çok ilgisi olan «Ey Müminler içki, kumar ve ibâdet için yapılan timsaller şeytan işidir, bundan kaçının taki felâh bulasınız (Maide, 90) ise pek açık olarak görüldüğü gibi tapmak için yapılan timsalleri yasak etmiştir. İslâmın ilkçağında Hz. Peygamber zamanında resim ve heykellere karşı duyulan ikrâh, İslâmiyeti yeni kabul etmiş, puta tapmaktan henüz ayrılmış kişileri bundan uzak bulundurmak içindi. Bu amacı gerçekleştirmek için belki bir takım hadisler bile uydurulmuştu. Ama puta tapıcılık bugün aşağı yukarı 1400 yıl geride bırakılmış olduğuna göre resim bir yasak değil, ikrah konusu bile olamaz. Hele de onun sanat bakımından olduğu kadar, bilimsel yönden de ne çok yararlı olduğu göz önünde tutulursa! (266).

---

(266) Bu konuda çok geniş ve güzel bilgilerin toplanmış olduğu, Ahmet Timur Paşa'nın et-Tasvîr ind el-Arab adlı Kahirede yayınlanmış olan

Emevî sarayları içinde, gerek plânının büyüklüğü, gerek süslerinin lüksü bakımından hiç şüphe yok ki, en üstün yeri **Hirbet ül-Mefcîr** almaktadır. Büyük bir ihtimal ile bu II. Velid zamanında yapılmıştır. Bu yapı kompleksinde saray, geniş bir avlu, bir cami, çok geniş ve insanı etkiliyen hamam bir arada bulunmaktadır. Burada ötekilerden değişik olarak Nişler'de duran, frizler hâlinde yan yana getirilmiş olan veya kubbe köşelerindeki insan heykelleridir. Bunlar daha çok tabiî büyüklüğün 3/4 ü kadardır. **Kasr ül-Hayr**'da görüldüğü gibi, burada da başlıca figür bir halife kabartmasıdır. Fakat beklendiği gibi, sarayın kapısında değil, hamamın kapısının üstünü süslemektedir (267).

Saray ve kasırların duvarlarını renkli resimler kabartmalar ve heykellerle süslemek **Abbasî** halifeleri zamanında da devam etti. Bunun örneklerini **Samarra**'da Mu'tasım'ın 836'da yaptırdığı, şehrin tam ortasındaki **Cavsak ül-Hakanî**'de; Samarra'nın dokuz km. güneyinde bulunan, halife Mütevekkil'in yaptırdığı (854'de) **Balkuvara** sarayında, **Dicle**'nin sağ kıyısında Cavsak ül-Hakanî'nin karşısında halife Mu'temid (878-882) zamanında yapılan **Kasr ül-Aşk** ve başkalarında görmek mümkündür.

b) **Dinî Mimarı :** Dinî mimariye gelince. Bunun en eski örneği **Hz. Muhammed** zamanında yapılan **Mescid-i Nebevî**'dir. Sonradan yapılan camilere örnek olması gereken bu camiden, **Abdullah ibni Zübeyr** ile Emevî halifeleri arasındaki savaşlar sırasında yakılıp yıkılması sebebiyle pek birşey kalmamış, sonradan birçok kez yenilenmiştir. Mimari bakımından örneklik edebilecek olan başka bir yapı da **Amr ibn ül-Âs**'ın yaptırdığı **Fustat** camiidir; bu da birkaç kez yenilenmiştir. Bu bakımdan İslâm dinî mimarisinin en eski örneği olarak günümüze kadar gelebilmiş **Kayravan** camiini göstermek mümkündür. Bu camii Kuzey Afrika fatihi **Ukbe bin Nâfi'** yaptırmıştır.

İnşaat meraklısı I. Velid'in yaptırdığı **Ümeyye camii** o zamana kadar mevcut örneklerden bambaşka bir görünüştedir. Hz. Pey-

---

(1342) değerli eserine bk. S. 128 ve öt., ayrıca Mes'ûdî, Murûc, VII., S. 291'de Yezid bin Velid'in bir halı üzerine işlenmiş portresinden bahsedilmektedir. Aynı konu Taberî'de (Zotenberg çevrisi), IV., S. 547'de yer almıştır; Lammens, Siècle des Omayyades'a ve ayrıca R. Ettinghausen'in La Peinture Arabe'ında İslâm'da resim hakkında geniş bilgi vardır.

(267) Otto - Dorn, Kunst des İslams, S. 51.

gamber'in Medine'de, kendi oturduğu yerde, yapılmış olan **Mescid**, ibadet yeri bir ravakla örtülmüş bir avlu biçiminde idi. Her ne kadar Müslüman komutanların ilk karargâhları olarak da kullanılan Mısır'daki Fustat, Irak'daki Kûfe ve Basra camileri gibi ilk yapılarda, Medine camii tipi ile yetinilmiyorduysa da **Hz. Ömer** ve **Hz. Osman**'ın hilâfetleri sırasında Mekke ve Medine'deki mescidlerin yakınında olan evler satın alınarak bunlar genişletilmiş, bu sade çardakların yerine sütunları taştan yapılmış ravaklar geçirilmişti. Bu yenileştirme hareketi başka eyâletlerde de çok geçmeden izlendi. Örneğin, **Sa'd ibni Ebi Vakkas**, Kûfe camiini Sasânî saraylarından ve **Hîre**'deki Hristiyan tapınaklarından getirttiği sütunlarla süsledi.

Basra camii ise **I. Muâviye** zamanında onun gayrimeşru kardeşi **Ziyâd ibni Ebi Sufyân** (Ebihi) tarafından büyük çabalarla yaptırıldı. İmam cemaatin üstünden atlamasın diye, camie bitişik olan hükûmet konağı ile mihrab arasına ayrı bir yol ve kapıyı plâna koydurdu. Her fırsatta Basralı eşrafın yapı hakkındaki düşüncelerini öğrenmek isterdi. Onların olumlu sözlerini duydukça sevinirdi. Hatta bir keresinde Ziyâd'ın aşağıdaki beyitleri söylediği Belâzurî'de yazılıdır: «Ziyâd tanrı'yı anmak için çamurdan değil taştan öyle mükemmel bir yapı meydana getirdi ki, bu bina yapılırken insanların yapı malzemesini elden ele verdikleri görülmemiş olsaydı, onun şeytan tarafından yapıldığını söylerdik.» (268). Gene aynı sahifede Belâzurî, Ziyâd'ın bu camie taştan bir minare eklediğini ve bunun ilk minare olduğunu söylüyor. İşte I. Velid'in yaptırdığı Ümeyye camiinin güney yönündeki iki minare Suriye camileri için ilk örnek sayılırsa da, öncülük etme şerefi Basra camiine aittir.

Ümeyye camiinin renkli mozayıklarla bezenmiş olan iç duvarlarının bozulmamış ya da badana altında kalmamış olan bölümleri büyük ağaç, kule, yüksek yapı resimleri ile süslenmiştir.

Daha sonra **Abdülmelik**, Abdullah ibni Zübeyr'in Mekke'de kendini halife tanıtması üzerine, Müslümanlar'ın hac farzını yerine getirebilmeleri için Kudüs'de Hz. Ömer'in Müslümanlarla birlikte ilk namaz kıldığı kayalık yeri seçti (269). Burada **Kubbet üs-Sahra**

---

(268) Belâzurî, Futuh, II., S. 176.
(269) Brockelmann, İslâm milletleri ve devletleri tarihi (N. Çagatay çevrisi), S. 87.

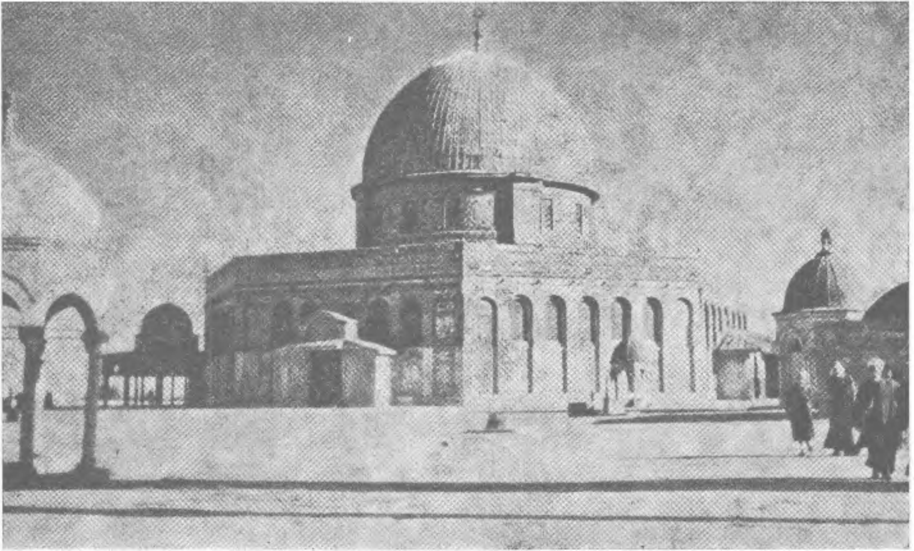
adı verilen sekiz köşeli ünlü mescidi yaptırdı. Uzun zaman yanlış olarak Ömer camii denilen bu mescid Musevîler, Hristiyanlar ve Müslümanlarca hep birlikte kutsal sayılan kayayı ortasına alacak şekilde yapılmıştır. Talmud'da Hz. İbrahim'in burada kurban kestiği, Hz. Dâvud'un burada Tanrı'ya ibâdet ettiği bildirilir. İslâmî rivâyetler buradaki kayayı pek çok efsânelerle süslemişlerdir (270). Abbasîler iktidara gelinceye kadar Kubbe'nin ortasında İran'ın son hükümdarı **Yezd Gerd**'in tacı ile çok değerli bir inci, Hz. İbrahim'in koçunun boynuzu bir zincire takılı olarak bulunmaktaymış. Sonra bu değerli eşya Kâbe'ye nakledilmiş. 1016 yılında meydana gelen depremde **Kubbet üs-Sahra**'nın kubbesi, altındaki kayanın üstüne düşmüş (İbn ül-Esîr, el-kâmil, IX, S. 209), altı yıl sonra **Fatimî** halifesi **el-Hâkim** (386-411/996-1021) tarafından eski durumuna getirilmiştir. 1099 da **Haçlı** orduları **Kudüs**'e girdiler ve **II. Boduen** zamanında Hristiyanlar **Kubbet üs-Sahra**'yı kiliseye çevirdiler. Mescidin içi ve dışı Hristiyan azizlerinin resimleri ile süslendi. Kubbe'nin üstüne de altından bir büyük haç konuldu. Daha sonra yapı Avrupa'da **Tampliye** (Templier) kiliselerine (271) model oldu, hatta bu çok köşeli yapı tipi **Rafaello**'nun «Bakire'nin Düğünü» adlı ünlü tablosunda musevî tapınağı olarak konuyu tamamladı.

Abdülmelik bu yapıyı bitirdikten sonra, buna çok yakın bir yerde, **Hz. Muhammed**'in «İsrâ» olayından adını alan **Mescid-i Aksa**'yı yaptırdı. Eski Bizans kilisesi **Aya Maria**'nın sağlam kalmış duvarlarını da buraya ekletti. Böylece eskisinin üç misli büyüklükte sütunlu bir ravak ortaya çıktı; sonradan kubbe ve dört nef eklenmesiyle cami imparatorluğun ihtişamına uygun bir tapınak oldu.

Emevî soyu iktidardan atılıp yerine Abbasoğulları geçince (750), o zamana kadar başkent olan **Şam** üstünlüğünü yitirmeğe başladı. Onun yerine ikinci Abbasî halifesi **Mansur**'un yaptırdığı **Bağdat** ve **Mu'tasım**'ın yaptırdığı **Samarra** geçti. Abbasîler sünnî mezhebini izledikleri hâlde, İranlılar'dan büyük destek görmüşlerdi. Çok geçmeden halife Mu'tasım, Horasan'da oturan Türkler'den hassa ordusu teşkil edecek, böylece de her alandaki sanat eserleri bu siyasal değişikliğe ayak uydurmak zorunda kalacaktır.

---

(270) Bk. İs. Ans., J. Walker, VI., S. 944'te Kubbet üs-Sahra md.
(271) Askerî ve dinî, 1118'de kurulmuş bir Hristiyan tarikatı.

Kudüs'teki Kubbet üs-Sahra.

K. Otto-Dorn, Die Kunst des İslams, Baden-Baden 1964.

Ürdün'de Emevîler'e ait Hırbet ül-Mefcir sarayında bulunan bir kadın heykeli.

K. Otto-Dorn, Die Kunst des İslams, Baden-Baden 1964.

Samarra'da Büyük Camiin minaresi.

K. Otto-Dorn, Die Kunst des İslams, Baden-Baden 1964.

Şam'da Ümeyye Camiinin iç mozayıklarından bir bölüm.

R. Ettinghausen, La Peinture Arabe, Genève 1962.

Bunun **Mezopotamya**'da iki örneğini vermekle yetinelim: biri **Samarra** camii, öteki bundan 15 km. kuzeyde bulunan **Ebu Dülef** camiidir.

Samarra camii **Mütevekkil** tarafından yaptırılmış olup dünyanın en büyük camiidir (272). İç bölümünde yirmibeş nef vardır. Bunlar birbirine paraleldir. Hemen hemen 38 000 metre karedir. Daha açık bir fikir vermek için **Roma**'daki **Sen Piyer** katedralinin 15 160, **Ayasofya**'nın ise 6890 metre kare yüz ölçümleri olduğunu söylemek yerinde olur. 860 yıllarında yapılan Ebu Dülef camiinin sütunları ve başka kalıntıları bugün hâla ayakta durmaktadır. Camiin Samarra'nınkine çok benziyen bir de minaresi vardır.

5. — **Bilim :** A) **Genel olarak :** Abbasoğulları devrinde **Mansur** ve **Me'mun**'un saraylarında İranlı, Musevî bilginlerin süryancadan bazen de **Pehlevî** dilinden arapçaya bilimsel eserler çevirmeğe başladıklarını görüyoruz. Bu devirde kozmografik cedvellere, farsça bir deyim olan **Zîç** deniliyordu. İran gerek Sasanîler, gerek İslâm devrinde olsun Yunan bilimlerinden başka Hind biliminin etkisi altında kalmıştır. Astronomi daha çok Yunan'dan cebir, matematik ise Hind'den gelen etkiler altında kalmıştır. Bugün Avrupalıların da Arap rakamları dedikleri rakamlar Hindistan'da icad edilmiştir. Cebir Yunanistan'da henüz bilinmediği yüzyıllarda Hindistan'da epeyi zamandan beri gelişmişti.

IX. ve X. yüzyıllarda bilimsel çalışmanın en yoğun olduğu yer **Fırat** ve **Dicle** ırmakları bölgesidir. En önemli uygarlık merkezlerinden olan **Harran, Basra** ve **Bağdat** pek çok bilgin yetiştirmiştir. Bunlardan 869'da ölen **Câhiz** ile büyük düşünür **el-Kindî**'yi (ölm. 873) başta saymak gerekir.

X. Yüzyılda Basra'da serbest düşüncelilerin kurduğu bir cemiyet ortaya çıktı. Bunlar çeşitli bilimsel çalışmalar sonucu ellibir eser **(Risâle)** yazdılar. Bu bir ansiklopedi teşkil etti. Halk arasında bu eserler çok rağbet gördü. **İhvân üs-Safa** adı verilen bu cemiyetin üyeleri daha çok **İsmâilîler**'in dinî-siyasî eğilimlerine yatkındılar. Bu cemiyet biraz da mason cemiyetini andırmaktaydı. Birçok tanınmış bilginleri aralarında barındıran **İhvân üs-Safa** mensupları, eserlerinde sık sık Pitagoras, Sokrates, Platon'un adlarını anarlar,

---

(272) Bk. S. K. Yetkin, İslâm sanatı tarihi, I., bas., S. 62.

Aristo'ya ise daha üstün bir yer verirlerdi. Risâle'lerde her ne kadar Aristo felsefesini benimseyen el-Kindî'den bahis yok ise de, onun öğrencisi ünlü **Ebu Ma'şer** (ölm. 885)'in adı zikrolunmaktaydı. Bununla birlikte Risâle'nin onüçüncüsü **Muhammed el-Kindî**'nindi (273). XIV. Yüzyılda bu ansiklopedi Timur'un vezirlerinden birisi için farsçaya çevrildi. Gene **el-Kindî**'nin ünlü öğrencisi **Ebu Zeyd** de **Ebu Ma'aşer** gibi **Belh**'liydi. Daha önce Bağdat'ta **İbni Mûsâ el- Harezmî** adlı bir matematikçi bilgin yaşamıştı ki matematiğe dair bıraktığı eserler Rönesans çağına kadar Avrupa'da izlenmiştir (274). Bu yüz yıllarda İslâm İmparatorluğunun doğu sınırlarında ünlü kozmograf **Ahmed el-Fergânî** (ölm. 861) ile filozof **Ebu Nasr el- Fârâbî** (870-950) görülürler. Felsefe, mantık, tıp ve mûsikî ve daha birçok alanlarda insanı şaşırtacak bir bilgiye sâhip olan **Fârâbî**'nin sayısız eserlerinden bazılarını **İbni Sinâ**'nın ortadan kaldırıp yok ettiği Brockelmann ve başkaları tarafından bildirilmektedir (275). Fârâbî, **Eflâtun** (= Platon) ile **Aristo**'nun felsefesini karşılaştırıp eleştirdiği gibi zaman zaman bunlarla aynı fikri de savunmuştur. Ancak ara sıra mistik ve zâhid bir yol tuttuğundan onlardan ayrılır.

İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük filozoflardan biri de Batılıların **Avicenne** dedikleri **İbni Sinâ** (980-1037) dır. Samanoğulları zamanında Buhara'da görev alan İbni Sinâ da Fârâbî gibi mantık, metafizik, mûsikî ve tıp ile uğraşmıştır. XI. Yüzyılın bu çok cepheli bilgini **Hemedan** ve **İsfehan**'daki Büveyhoğulları emirlerinin hizmetine girmiş ve biraz sonra fizik ve matematiğe ek olarak tıp ile uğraşmış, bu alandaki güçlüklerini Fârâbî'ye ait olan ve pazardan üç dirheme satın almış olduğu bir tıp kitabının yardımıyla çözmüştü. Büveyhoğullarının sarayına girdikten sonra, öğrencilerinin yardımıyla **«Kanun»** adlı bir tıp kitabı yazdı. İbni Sinâ'nın mantık, tabiiyat, matematik v.b.g. alanları kapsıyan **Kitab ül-Şifâ** adlı eseri bütün dünyada ün salmıştır.

İbni Sinâ, Aristo felsefesini geliştiren ve Asya'ya ileten bilgindir. Farsçayı çok iyi bilen İbni Sinâ uğraştığı her bilim dalını oka-

---

(273) Barthold, İslâm Medeniyeti tarihi (II. bas.), S. 32; T. J. de Boer, İs. Ans., V., 2., S. 947.

(274) Bk. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, (II. bas.) S. 32. Lugaritma bu adın bozulmuş biçimi imiş.

(275) Abdullah Adnan, İs., Ans., IV., S. 454.

dar iyi kaleme almıştır ki, daha sonraki batı dünyasında olsun, İslâm dünyasında olsun büyük bir üne sâhip olmuştur. XIV. yüzyılda bile bilginler onun eserlerine dayanıyorlardı. O, bütün sınıfların tanıdığı, âdeta Ortaçağ'ın Dr. Faust'u gibi bir hüviyete bürünmüştü.

Onun çağdaşı olup kendisi ile pek sert tartışmalara girişen **Ebu Reyhân el-Bîrûnî,** büsbütün başka tipte bir bilgindir (276).

Harezm'de doğmuş olan **el-Bîrûnî** kırk yaşına kadar kendi memleketinde Emirin danışmanlığını yapmış, sonra Gazne'ye giderek Gazneli Mahmud'un ve ardgelenlerinin zamanlarında özellikle kozmografya alanında eşsiz eserler vermiştir. Bu en büyük İslâm bilgininin **Hindistan** üzerine yazdığı eserde tam bir yansızlık görülür. Bîrûnî Basra ve Bağdat okullarını çok iyi tanırdı; ama buradaki bilginlerin görüşleri ona göre geri idi. Bununla birlikte gene de çağdaşları gibi o da astrolojiye inanmakta devam etti. O, tarihi inceleyebilmek için, arkeoloji, ekonomi hatta jeolojinin bilinmesinin gerekli olduğunu öne sürmüş, kavimler göçünü ekonomik nedenlere bağlamıştır. Gene o, çok ileri bir görüşle, yer kürenin geçirdiği değişiklikleri kutsal kitaplardan değil, yer kürenin kabuğunu inceleyerek öğrenmek gerektiğini belirtmiştir. El-Bîrûnî tarihte pozitivist ve materiyalistlerin başı sayılır. İyi seçilmiş, ahlâklı ve bilgili vaizler tarafından verilecek öğütlerin toplum hayatında olumlu etkiler yapacağına inanmaktadır (277). **Bîrûnî**'nin coğrafyaya büyük önem verdiği, **Batlamiyus**'un coğrafyasını araştırmalarıyla tamamlamak istediği ve bu uğurda pek çok masraflar ederek on arşın büyüklüğünde bir yarım küre yapıp coğrafî yerlerin enlem ve boylamlarını bunun üzerinde gösterdiği ve bu alanda bazı kitaplar yazdığı biliniyorsa da **Cengiz**'in Harezm'e girmesi ve buradaki şehirleri kitaplarıyla birlikte yakıp yıkması bu uzun çalışmaların zamanımıza intikalini engellemiştir (278).

Coğrafya araştırmalarıyla ün kazanmış bir başka bilgin de Peygamber soyundan geldiği ileri sürülen **İdrisî,** Norman kıralı **II. Roger**'in adına **Sicilya**'da **Palermo**'daki Norman sarayında **Kitâb ür-Rücârî**'yi hazırladı. Bu kitabın metni ve 71 haritası kısmen yayınlanmıştır. II. Roger'in ölümünden (1154) az önce ba-

(276) Barthold, a.g.e., S. 50 v. öt.
(277) Barthold, a.g.e., S. 55.
(278) F. Gökmen, İs. Ans., II., S. 646; Z. V. Togan, Tarihte Usul, S. 163.

şında bulunduğu bir bilimsel heyetin yardımıyla **İdrisî** gümüşten bir dünya haritası yaptı. Daha sonra kıral olan **I. Vilhelm** (1154-1166) için **Ravd ül-Uns** ve **Nüzhet ün-Nefs** veya **Kitâb ül-Memâlik ve 'l-Mesâlik** adı verilen eseri yazdı.

IX. Yüzyıldan başlıyarak düşünce alanında **Şuubiye** adı verilen ve İslâm dünyasının çeşitli halklarının ulusal eğilimlerini kamçılıyan bir hareket doğmuştu. Her ulus, kendi dilinin güzelliğini edebiyatının üstünlüğünü, tarihlerindeki şerefleri büyülterek yazmaya koyulmuştu. Bu çağda tarih araştırmalarında objektif olabilmek için çok dikkate değer bir istek âdeta moda hâline geldi; tarihî tasvirlerde bir büyük dakîklik endişesi hâkim oldu. O derecede ki, birçok batıl inanışlar ve efsâneler, hiçbir tarafı atılmadan ve birşey eklenmeden, tam bir objektiflik içinde bütün ayrıntılarıyla yazıldı.

Gene bu sırada Doğunun çeşitli dilleri, türkçe, farsça, süryanca, arapça, ibranca vbg., X. Yüzyıldan başlıyarak, daha önce görülmemiş edebî bir harekete kavuşturuldular. Her ulus kendi bilginlerini, şairlerini, teknisiyenlerini, komşu uluslarınkinden daha üstün bulduğunu türlü vesilelerle söylediği için, bu yüzden şurada burada kavgalar bile patlak verdi.

Şiir alanında doğu İranlılar ünlü şair **Firdevsî** ile (ölm. 1025) en uzun destanları vücuda getirdiler. O, savaş olaylarını bir yığın efsâneyi de içine alan kıralların kitabı **(Şehnâme)** adıyla tanınmış eserde 10 000'lerce beyitte terennüm ediyordu.

Kâşgar Türklerine gelince, şair **Yusuf Arslan Hâcib** (XI. Yüzyıl) adı **Kudatgu Bilig** olan manzum eseri ile **Firdevsî**'ye cevap verdi sayılır. Öte yandan Araplar'ın dilleri ve düşünüş biçimleri asla destan yazmaya elverişli değildi. Böylece Arap edebiyatı **Şehnâme** ve **Kudatgu Bilig** gibi şiirlere sâhip olamamıştır. Araplar sâdece monoton ve çok uzun olmayan kaside türünü gerçekleştirebildiler. Buna karşılık Arap dili tarihî ve bilimsel basit nesir yazısında birinci derecede bir rol oynadı (279).

B) **Tarih ve Tarihçiler** : İslâm'da tarih yazarlığı Hz. Muhammed'in hayatını incelemekle başlamıştır. Yani **Siyer** ve **Megâzi.** Bu alandaki çabalar daha Emevîler zamanında görülmektedir. **Kur'an'**-

(279) Aly Mazahéri, la vie quotidienne des Musulmans, S. 136 v. öt.

ın tefsiri, Peygamber hadislerinin açıklanması, âyetler ve hadislerle ilgili olaylar hakkındaki rivâyetlerin erkenden toplanılması zorunluluğu, Siyer ve Megâzi kitaplarının vücuda getirilmesine vesile olmuştur. Hadis, tefsir, fıkıh bilimleri geliştikçe risâlet devri gibi **Hülefâ-i Râşidîn** çağının öğrenilmesine de ihtiyaç duyuldu. Siyer ve Megâzi kitaplarından az sonra, **Tabakat** kitapları yazılmaya başlandı. Bu da gene Hz. Peygamber'in hadislerini rivâyet edenlerin kimler olduğunu, sözlerinin gerçek olup olmadığını öğrenmek isteğinden doğmuştu. Böylece önceleri muhaddislerin biyografileri yazılmış, sonra tefsir, fıkıh, kelâm, edebiyat bilginlerinin hayatları kaleme alınmıştır. İlk **Megâzi** ve **Siyer** yazarı **Urbe bin el-Zübeyr**'dir (ölm. H. 93). Onu H. 114'te ölen **Vehb ibni Münebbih** izlemiştir (280). Daha sonra **İbni İshak, Muhammed bin Müslîm Zührî** gelmektedirler. **İbni İshak**'ın eseri yitmiş, ele geçmemiştir, ama **Muhammed ibni Hişâm** bu kitabın önemli bir bölümünü kendi **es-Sîret ün-Nebeviyye** adlı eserine almış, böylece ilk İslâm büyüklerinin hayatları ile onların çağındaki olaylar hakkında bilgi edinmek mümkün olabilmiştir. Onu bu yola götüren Abbasî halifesi **Ebu Câfer Mansûr** olmuştur. Tarihle ilgili ilk İslâm eserlerinden biri olduğu için önce **Wüstenfeld** yayınlamış, sonra **Weil**'in çalışmalarıyla almancaya çevrilmiştir. Hz. Peygamber zamanı için en değerli eserler **Kütüb-i Sitte** (= Altı Kitap) adı verilen hadis kitaplarıdır. Bunlardan da **Sahihân** denilen **Buharî**'nin ve **Müslîm**'in iki kitabı Hz. Peygamber'in hayatı için en değerli kaynakları teşkil etmektedirler.

İslâm tarihi ve Türkler'in İslâmiyeti kabulünden sonraki çağlar için baş vurulacak eserler çok çeşitlidir. Konular göz önünde tutularak bunları dört bölüme ayırabiliriz: 1) Genel tarihler; 2) Özel tarihler; 3) Biyografiler (= Tabakat); 4) Türlü bilim alanlarında yazılmış kitaplar.

a) **Genel Tarihler**: İslâm'ın ilkçağlarının geleneklerine ve anlayışına göre genel tarih yazarları, önce insanın yaradılışını ele alırlar, ilk devletleri ve bunların ilerleyişlerini kısaca anlatıp sonra

---

(280) Taberî, Vehb ibni Münebbih'in Peygamber zamanında Yemen'de San'a'da bulunduğunu ve Atâ ile birlikte İslâm'a girdiklerini, bu ikisinin Kur'anı San'a şehrinde ilk olarak mushaf hâline getirdiklerini yazarsa da Taberî burada kronolojik bir hataya düşmüştür, zira Vehb ibni Münabbih H. 114'te ölmüştür. Bk. Taberî, II., 2, s. 872.

asıl konu olan İslâm'ın doğuşu, gelişmesi ve İslâm devletlerinin kuruluşlarını incelerlerdi. **Muhammed Cerîr**'in, **İbn ül-Esîr**'in, **Mes'ûdî**'nin eserleri bu türdendir.

b) **Özel tarihler :** Yalnız bir devrin, bir hükümdarın veya bir soyun, bir beldenin tarihinden bahseden kitaplar ise özel tarihlerdir. **Vâkıdî**'nin **Futuh üş-Şâm**'ı ile **Belâzurî**'nin **Futuh ül-Buldân**'ı hem tarih hem de türlü şehir ve kasabalardan bahseden bir eserdir. Ülkelerin tarihlerini yazan daha geniş bir başka eser de **İbni Asâkir**'in 80 cild tutarındaki **Tarih-i Dımışk** adlı kitabıdır. **Hatib Bağdadî**'nin **Tarih-i Bağdat** adlı eseri de bu türdendir.

c) **Biyografiler (Tabakat) :** Biyografilere gelince, bu konuda yazılmış eserlerin en eskisi **İbni Sa'd**'ın **Kitab üt-Tabakat il-Kebîr**'i ile **İbni Kuteybe**'nin **Tabakat üş Şuârâ**'sıdır. Her ikisi de Avrupa'da basılmıştır. Bu türden pek çok değerli kaynak vardır.

d) **Türlü bilim alanlarında yazılmış kitaplar :** Bu çağın tarih araştırmalarını kolaylaştıracak türlü alanlarda yazılmış bilimsel kitapları da gözden uzak tutulmamalıdır. **Stahrî**'nin **Mesâlik** ve **Memâlik** adlı eseri bunlardan biridir. Ayrıca din, mezhep, siyaset ve yönetim ve sosyal hayata dair de kitaplar vardır. **El-Bağdadî, el-Esferâinî, el-Şehristânî** gibi değerli yazarların kaleme aldıkları **Milel** ve **Nahl** kitapları, bunların en eski ve en önemlilerindendir.

Ortaçağ İslâm toplumunun gerek yönetim, gerek hukuk özelliklerini öğreneceğimiz çok değerli birkaç esere sâhibiz. Bunlardan en önemlileri İmâm-i Azâm **Ebu Hanife**'nin öğrencisi İmam **Ebu Yûsuf**'un **Kitab ül- Harâc, el-Mâverdî**'nin **Kitab ül- Ahkâm is-Sultâniye,** Selçuklu veziri **Nizâm ül-Mülk'ün Siyâsetnâme, Ebu'l-Ferec İsfehânî**'nin **Kitab ül-Agânî** adlı çok değerli eserleridir (281).

Şimdi bu yazarların, kronolojik sıraya göre, en eskisinden başlıyarak kendilerini ve eserlerinden tarihî kaynak olma özelliğini taşıyan sâdece bir iki tanesini tanıyalım :

Emevîler'in yıkılma devrinde Medine'de doğan (180/747) **Ebu Abdullah Muhammed bin Ömer el-Vâkıdî** gelecek nesillerde derin bir heyecan uyandırmak amacıyla Suriye, Irak ve Afrika fetihlerini çok ateşli bir uslûbla tasvir etmiştir. Gençliğinde buğday tica-

---

(281) Bk. Ş. Günaltay, İslâmda Tarih ve Müverrihler; Z. V. Togan, Tarihte Usul.

reti ile uğraşmıştı, ama ruhen bir bilim adamı ve son derece erdemli olduğundan sermâyesini bile borç isteyenlere dağıttı. Perişan bir hâlde Bağdat'a geldi. Bermekoğullarından **Yahya** onu Bağdat'ta kadılığa atadı. **Mâlik bin Enes** ve başka ünlü bilginlerden dersler almış olan **Vâkıdî, Fütuh üş-Şâm** adlı eserinden başka, Hz. Muhammed'in sağlığında başlayıp Hz. Ebubekir devrinde sürüp giden dinden dönme (= **İrtidad, Ridde**) olaylarında liderlik eden **Tuleyha** ve **Müseylimet ül-Kezzâb** gibi yalancı peygamberlerin çıkardıkları ayaklanmaları içine alan (282) **Kitab ür-Ridde**'yi de yazmıştır. **Futuh üş-Şam** basılmıştır. Kitab ür-Ridde'nin tek nushası ise Hindistan'da Bankipur' daymış.

147/763'te babası ölen **İbn ül-Kelbî,** babasının İslâm'dan önceki Araplar'ın nesepleri ile ilgili notlarına bir düzen vermekle tarih yazarlığına başladı. Ayrıca Câhiliye çağındaki Araplar'ın putları hakkında çok değerli bir kaynak kitap daha yazdı. **Yâkut Hamavî** bunu özetliyerek **Mu'cem ül-Buldân** adlı eserine katmıştır. **İbn ül-Kelbî**'nin yazdığı bu kitap zamanında derin bir nefretle karşılanmıştı. Çünkü birçok mütaasıp Müslüman kişiler Araplar'ın puta tapıcılık devrinden bahsetmeyi, bu eski anıları canlandırmak saymışlar ve pek çok sert tepkilerde bulunmuşlardır. Bu haksız ve yersiz saldırılara uğrayan yazar **Yâkut Hamavî** tarafından savunulmuştur. **İbn ül-Kelbî** 204/819'da Bağdat'da ölmüştür.

III. H. Yüzyıl (?-897) Arap tarihçilerinin en büyüklerinden biri de **Ahmed bin Yahya el-Belâzurî**'dir. İranlı olduğunu iddia edenler de vardır (283). Halife **Mütevekkil** ile **Mustain**'in dostluğunu kazanmış, **Mu'tezi**'in çok zeki ve kabiliyetli oğlu **Abdullah**'a hocalık etmiştir. Önce farsçadan yaptığı çevrilerle tanındı. Bağdat sarayına devam ettiği sırada İslâmiyet'in I. Yüzyıl içinde kazandığı büyük başarıları içine alan Futuh ül-Buldân adlı ünlü eserini yazmaya başladı. Dayandığı başka eserlerin doğruluğunu tayin etmeğe çok çaba sarfetmiş, kendisinden önce yazılmış eserleri araştırmış, ağızdan işittiği rivâyetlerle bu kitaplarda bulunan haberlerin arasında çelişme olup olmadığına bakmış, bunları dikkatli bir eleştiriden geçirmiştir. Bu yüzden **Futuh ül-Buldân** tarihî kaynaklar arasında en önemli yeri almaktadır. Eser Hz. Peygamber'in Musevîler'e, Mekke ve Taif'e karşı açtığı savaşlarla başlayıp sonra **Ridde** olaylarını,

(282) Bk. Bahriye Üçok, İslâm'dan dönenler ve yalancı peygamberler.
(283) Ş. Günaltay, aslen İranlıdır diyor, bk. a.g.e., S. 25.

Irak'ın, Ermeniye'nin, Magrib'in ve İran'ın fethini anlatırken yeri geldikçe Medeniyet tarihinden divânlardan Bizans imparatoru ile Emevîler arasında meydana çıkan teşrifat anlaşmazlıklarından bahsetmekte ve Arap yazısının tarihine ait çok dikkate değer bilgiler vermektedir. Ayrıca İslâm sınırlarında fetihlere devam edilirken, Araplar'ın kurmuş olduğu yeni şehirler hakkında çok ilginç bilgileri bir araya getiren **Futuh ül-Buldân**'dan başka geniş olmasına rağmen ancak iki cildi bize ulaşan **Ensâb ül-Eşrâf** adıyla bir kitap daha yazmıştır. Bu eserin başında Hz. Peygamber ve ailesi, Hz. Ali soyu sonra da Abbasîler yer alır.

Hafızasını kuvvetlendireceğine inandığı bir çeşit hindistan cevizi (= Belâzur)nden çok yediği için şuuru bozulmuş, bu yüzden de hastalanıp 897'de ölmüştür. Kendisine **Belâzurî** adının takılması nedenini buna bağlıyanlar vardır. **Futuh ül-Buldân, de Goeje** tarafından 1866'da yayınlanmıştır. 1318/1900 yılında da Kahire'de yayınlanmış olan bu eserin Z. K. **Ugan** tarafından türkçe çevrisi M. E. Bakanlığınca 1955-1956'da Ankara'da yayınlanmıştır.

Arap tarihçileri içinde en üstün yeri tutanlardan birisi de **Ebu Câ'fer Muhammed bin Cerîr et-Taberî**'dir 224/639'da Taberistan'ın **Âmul** şehrinde orta halli bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Geleceğin büyük ününe aday olan **Taberî** İran'ın Nuşirvan çağının mutluluğundan hâlâ bazı izler taşıyan Âmul'un terkedilmiş ve bakımsız kalmış ateşgedelerini ibretle göre göre büyüdüğünden kendisinde tarihçilik hevesi uyanmıştı. Taberî'nin çocukluğu Horasan'da kurulmuş olan **Tahiroğulları**'nın adaletli yönetimi zamanında geçmiş, kendisi Âmul'un en büyük bilginlerinden iyi bir eğitim görmüştür. Öğrenimini derinleştirmek ve genişletmek için Suriye ve Mısır'a gitmiş ve zamanın ünlü kişilerinden ders almıştır. **Sem'anî** bu genç dâhiden bahsederken onun bütün bilim alanlarında gerçek bir bilgi sâhibi olduğunu ve çağdaşlarının hiçbirinin ulaşamadığı derecede kıraat ve tefsirde, hadisleri konularına göre sınıflandırmada üstün bir düzene ulaştığını söylemektedir.

Taberî büyük bir ün kazandıktan sonra **Bağdat**'a gitti. Orada fıkıh ve hadis dersleri okutmaya başladı. Bağdat'ta gördüğü kanlı olaylar kendisindeki tarih yazma eğilimini büsbütün geliştirdiğinden, kendisinden sonra geleceklere, Yüzyılların bazen dehşet verici, bazen de düzenli fakat muhakkakki devamlı olarak değişen bir panaromasını göstermek hevesine düştü.

Önceleri Şafiî mezhebinden olan **Taberî**'nin sonradan içtihatta bulunarak kendisine özgü bir okul kurması pek çok kişinin ona karşı dönmesine sebeb oldu. **Ahmed ibni Hanbel**'i fakihler arasında değil, muhaddisler arasında saymış olduğu için hakkında birçok dedikodu çıkmış, hatta ölümünden sonra Hanbelî'ler kendisini **rafz** ile suçluyacak kadar ileri gitmişlerdir. Ancak **Ebu İshak Şirâzî** gibi gerçekten şeriatın ruhuna nüfuz etmiş bir kimsenin bu yoldaki isnatları koyu bir cehâlet ve çok âdi bir garezkârlık olarak nitelemesi Taberî'ye ne derece yersiz iftiralarda bulunulduğunu açıkça göstermektedir. Çok çeşitli bilgilere sâhip olan büyük İslâm bilgini **Taberî**'nin yazdığı risâleler bir yana, onun 30 ciltlik tefsir ve tarihi en ciddî çalışmaları arasında sayılmak gerekir.

İslâm dünyasının Heredot'u sayılan Taberî'nin bütün tarihe ışık tutan ünlü eseri **Tarih ül-ümem ve'l-Mülûk** adını taşır. Kitap yaradılıştan başlayıp IV. Yüzyılın başlarına kadar geçen bütün olayları içine alır. İslâm'ın ilk çağlarına ait olaylar ise öylesine etraflı, öylesine ince ayrıntılarına kadar anlatılmıştır ki, bugüne dek onun başardığı bu işi, başka hiçbir tarihçide görmek mümkün olamamıştır. **Taberî**, olaylar hakkındaki türlü rivâyetleri uzlaştırarak kendi ifâdesine bürümeyi bile tarihi bozmak gibi anladığından, her olay hakkında inandığı çeşitli rivâyetleri, râvilerin adlarını da bildirerek ayrı ayrı yazmıştır. Eserin hem eski oluşu, hem de yazarın sağlam ve yüksek bir ahlâka sâhip bulunuşu ona ayrı bir değer kazandırmıştır. Bu yüzden ona tarihin bir anıtı gözüyle bakılmaktadır. Taberî tarihini yazarken kelime oyunlarından kaçınmış, olayları kronolojik sıraya göre tasnif etmek zorunluluğunu duyduğu için de terkip yapmak ve kendi görüşlerini katmak olanağını pek bulamamıştır. Ama İslâm'ın ilk çağları için Taberî tarihinde mevcut binlerce zengin haberlerden ötürü bu eser en güvenilir kaynak niteliğini kazanmıştır. **Tarih ül-Ümem**'i iki bölüme ayırmak gerekir: Birinci bölüm İsrailliler ve Zerdüştîler'in rivâyetlerine dayanır ki, bizzat Taberî'nin açıkladığı gibi pek çok efsanelerle doludur. O, sadece duyduklarını, vebâlini râvilere yükliyerek yazmak gerekliliğini duymuştur. İkinci bölüm ise Hz. Peygamber'in vahiy almasından IV. H. Yüzyıl başlarına kadar olan olaylardan bahseder.

Araplar'ın Türk illerine sokulması dolayısıyla Türkler'e dair verdiği değerli haberler, **Çin**'deki **Tang** soyunun bu konu ile ilgili vekayinâmelerini tamamlamaktadır. Taberî tarihinin daha o zamanlar

değeri anlaşıldığı için Samanoğlu **Mansur bin Nuh** veziri **Ebu Ali Muhammed Belâmî**'ye onu farsçaya çevirmesini emretmiştir. Belâmî ise Taberî'yi başka tarihçilerin eserlerinden yaptığı birtakım eklerle kısaltarak çevirmiştir. 1867'de **Dubeux** tarafından Belâmî çevrisi bu kez fransızcaya çevrilmiş, 1874'te de **de Goeje** tarafından tamamlanıp yayımlanmıştır. **Tarih ül-Ümem ve'l-Mülûk** 1879-1900 yılları arasında bu kez özel bir itina gösterilerek Prym, Müller, Houtsma, Guyard gibi daha birçok tanınmış orientalistlerin yardımlarıyla gene **de Goje** tarafından Leyden'de bastırılmıştır. Bu aynı nusha daha sonra Mısır'da Hüseyniye matbaası tarafından yeniden basılmıştır. Eser 1879'da **Noeldeke** tarafından almancaya çevrilmiş ve Sâsânî'ler bölümüne çok değerli geniş bilgiler eklenmiştir. 1874'te Hermann **Zotenberg** Belamî'nin farsça çevirisinden fransızcaya yeni bir çevrisini hazırladı ve yayınladı. Bu aynı çeviri 1958'de yeniden basıldı.

Tatlı ve etkili sesi, ince uzun boyu, sağlam karakteri, derin tarih ve fıkıh bilgisi ile öğrencilerinin büyük sevgisini kazanmış olan **Taberî** 86 yaşında öldüğü zaman, ona minnet duygularıyla bağlanmış olan öğrencilerinin ve saray erkânının saygı ve sevgi duyguları, göz yaşları arasında kendi evinin bir bölümüne gömüldü. Bugün halâ Bağdatta kabri ziyaret edilmektedir.

213/828 yılında Bağdat'ta doğan **İbni Kuteybe** (Ebu Muhammed Abdullah)'nin babası Merv'li olduğundan bazı eski kitaplarda onun Mervezî adıyla anıldığını görmemiz mümkündür. Çok önemli bilginlerden dersler alarak yetişen İbni Kuteybe, Arap dili üzerinde derin bilgi sâhibi olmuş, hadis, tefsir, Kur'an bilimlerinde üstün bir yer almıştır. İbni Kuteybe pek çok kitap yazmıştır. Biz burada onlardan yalnız iki tanesini söylemekle yetinelim: **Kitab ül-Ma'arif** ve **Edeb ül-Kâtib**. Kitab ül-Ma'arif, **Mes'udî** gibi çok ünlü bir tarihçiye kaynak olmuş, III. H. Yüzyılın Arap tarihi ile ilgili en değerli eserleri arasındadır. İslâm öncesi Araplarının örgütleri ve soy kütükleri, Şam'da, Yemen'de kurulmuş devletler hakkında geniş bilgileri de içine almaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in hayatı ve sonraki halifeler devri olayları, şairler, bilginler, muhaddisler hakkında bilgi edinmek için de pek sağlam bir kaynaktır. 1850'de **Wüstenfeld** tarafından Göttingen'de ilk defa yayınlanmış olan **Kitab ül-Ma'arif** (Handbuch der Geschichte serisi), sonra da Kahire'de 1300/1883'de basılmıştır.

H. III. Yüzyılın sonlarında Bağdat'ta doğmuş olan **Ebu'l Hasan Ali bin el-Hüseyin bin Ali** atası **İbni Mes'ûd**'a nisbetle **Mes'ûdî** adıyla anılır. 346/957 yılında Mısır'da Fustat şehrinde ölmüştür. Gençliğinde uzun seyahatlere çıkmış, böylece görgü ve bilgisini arttırmıştır. Bu seyahatlerinden birinde **Multan**'dan döndükten sonra Fars ve Kirman'da bulunmuş, bir süre dinlendikten sonra da gene Hindistan'dan **Seylan** adasına geçmiş, oradan **Madagaskar**'a sonra **Uman** taraflarına uğramış, Suriye'den Mısır ve Magrib'e, oradan da Endülüs'e giderek araştırmalarını sürdürmüştür. Tarihçiler için en önemli eserlerinden birisi **Murûc üz-Zeheb ve Ma'adin ül-Cevher**'dir. Bu eser rivâyete göre **Ahbâr üz-Zaman** ile **Kitab ül-Evsat**'ın bir özetidir. Murûc üz-Zeheb iki bölümden meydana gelmiştir: birinci bölümü İslâm'dan önceki kavimlerin tarihlerinden bahsetmekte, gene bu bölümde kozmografya ve coğrafya bilgileri vermektedir. Risâlet devrinden Abbasî halifesi **El-Muti'** devrine kadar, yâni milâdî IX. Yüzyıl sonuna kadar olan olayları içine alan kısım da kitabın ikinci bölümünü teşkil eder. Kitab halifelerin tahta çıkış sırasına göre yazılmışsa da, içinde olayların birbirleriyle ilgisini gösteren bir mantıkî sıra olmadığı gibi, bütün veya önemli olaylar kitaba alınmamış, daha çok merak çekici hususlara ve olaylarla ilgili olarak söylenmiş şiirlere yer verilmiştir. Keskin zekâsı bir anda tarihi, coğrafyayı, dinleri, ırkları, fenleri, gelenek ve rivâyetleri hep birden kavramış, bunları okuyucularına öğretmek için belli bir yöntem izlemeksizin olduğu gibi yazmıştır. Batılı bilginler **Murûc üz-Zeheb**'in tarihî değerini doğululardan önce takdir etmiş, Mes'ûdî'nin öteki eserleri gibi, bu kitabını da yayınlamışlardır. Bu önemli işe önce **Sprenger** başlamış, 1841 yılında ancak bir cildini yayınlıyabilmiştir. Sonradan 1861de **Barbier de Meynard** ve **Pavet de Courteille** gibi orientalistler tarafından fransızca çevrisi ile birlikte dokuz cild hâlinde yayınlanmıştır. Mes'ûdî'nin **Kitab üt-Tenbih ve'l-İşrâf** adlı diğer bir kitabı, Murûc üz-Zeheb'in daha yöntemli ve tasnifli bir özetidir. Bu kitap de Goeje tarafından 1894'te Leyden'de ayrıca, Carra de Vaux tarafından da fransızcaya çevrilerek 1897'de Paris'te yayınlanmıştır.

Ebu'l-Ferec Arap olmakla birlikte İsfahan'da doğmuş olduğu için (248/897) kendisine **İsfehânî** adı verilmiştir. Ayrıca cahiliye devrine ve Emevîler zamanına ait bilgileri tercihan topladığı için ona **Emevî** dendiği de olmuştur. Bununla birlikte kendisi şiî idi.

356/967'de ölen **Ebu'l-Ferec İsfehânî, Kitab ül-Agânî** adlı çok değerli bir kaynak bırakmıştır. Ebu'l-Ferec bu eserinde yaşadığı devirdeki şarkıları, bunların menşelerini, faydalı gördüğü bilgileri ekliyerek bir araya getirmiştir. Bundan daha önce şarkıların makamlarını gösteren, ama başkaca bir açıklamada bulunmıyan daha geniş bir mecmua tertip etmişti. Müzik ve kültür tarihi bakımından son derece büyük bir değer taşıyan Kitab ül-Agânî 1285/1868'de Mısır'da Bulak matbaasında yirmi cilt hâlinde basılmıştır. Bunu gene Mısır'daki ikinci ve üçüncü baskılar izlemiştir. Kitab ül-Agânî yazıldığı devri bize tanıtan bir hazinedir. Ebu'l-Ferec'in önemli bir eseri de önce Tahran'da taş basması olarak (1307), sonra da Necef'de yayınlanmış olan (1353) ve Alevî tarihi bakımından büyük bir değer taşıyan **Makâtil üt-Tâlibiyîn** adlı kitabıdır.

421/1030 yılında ölmüş olan **İbni Miskeveyh** de ünlü tarihçilerden biridir. **Tecârib ül-Ümem** adlı çok değerli eserinin tam yazma nüshası **Ayasofya** kütüphanesinde (nr. 3116-3121) bulunmaktadır. Eser orientalistler tarafından parça parça yayınlandığı gibi bir zeylle birlikte ingilizceye de çevrilmiştir (The Eclipse of the Abbaside Califete, VII cilt, Oxford, 1920-1921).

H. IV. Yüzyılda yaşamış olan Ebu Nasr Muhammed bin Abdülcebbâr **el-Utbî, Tarih ül-Yeminî** adlı bir tarih yazmıştır. Bu kitap Gazneli Mahmud'un **Yemînüddevle** unvanına nisbetle bu adı taşımakta ve onun zaferlerini seciğli bir ifade ile terennüm etmektedir. İngilizceye de çevrilmiştir.

555/1160'da doğmuş olan **İbn ül-Esîr**'in tahsil çağında büyük bir üne eriştiği görülür, Musul Atabeyi'nin çok yakın dostluğunu kazandı, o da kendisini elçi olarak Bağdat halifesine, Şam ve Kudüs beylerine gönderirdi. Parlak bir şekilde elçilik vazifesini yerine getirirken, bir yandan da tarihî araştırmalar için fırsatlar buluyordu. O zamanlar henüz Hülegü'nün akınlarına uğramamış olan Bağdat'ın zengin kitaplıklarını, büyük bir azimle araştırmaya ve incelemeğe çalışmıştı.

Çocukluğundan beri tarihe meraklı olan **İbn ül-Esir** yazmaya koyulduğu eserini yalnız başka kaynaklardan edindiği bilgilere değil, kendi gözlemlerine yer verecek bir biçimde tertipledi. Abbasoğulları ile ilgili birçok belge topladı. Evine kapandı ve **el-Kâmil** adındaki büyük ve çok değerli tarihini yazdı. 626/1229 yılında kendisini ziyâret eden ünlü tarihçi **İbni Hallikân** onun dürüstlüğünü,

erdemliliğini, ve alçak gönüllülüğünü saygılı bir dille anlatmaktadır. 630/1233'te Musul'da ölmüş olan **İzzüdîn İbn ül-Esîr** Musul'da inzivaya çekildiği sırada, bilim dünyasına çok değerli üç büyük eser bırakmıştır. Bunlar, **Kitab ül-Ensâb, Üsd ül-Gâbe fi ma'rifet is-Sahâbe, Kitab ül-Kâmil fi't-Tarih**'dir. **Kitâb ül-Ensâb** nesebler üzerine yazılmış kitaplar arasında büyük bir değer taşıdığı gibi beş cilt olan **Üsd ül-Gâbe** de hadis rivâyet etmiş olanların veya ashâbın ileri gelenlerinin hayatları hakkında çok güvenilir bilgilerin toplu olduğu bir kaynaktır. H. 1280'de Mısır'da basılmıştır. İbn ül-Esîr, **el-Kâmil**'in başında, kendi zamanında âlim geçinen insanların çoğunun değersizliğinden yakınır. Yazarın bu kitabı VII. cildine kadar Taberî tarihinin tek rivâyetini alarak canlı bir uslûpla yazılmış özeti gibidir. O zamanlar nushaları pek nâdir olan Taberî tarihini eski kuruluğundan kurtararak tekrar etmekte fayda olduğu düşüncesiyle kitabının baş kısmını böyle hazırlamış olduğu akla gelebilir. Bununla birlikte **el-Kâmil** sâdece Taberî'deki bilgilerin bir tekrarı olmayıp, İbn ül-Kelbî, Belâzûrî, Mes'ûdî ve başka kaynaklarda bulunan, fakat **Tarih ül-Mülûk**'ta bulunmıyan hususları ihtiva etmektedir. Bu kitabın X, XI ve XII. ciltleri Müslüman Türklerin tarihi ile ilgilidir. Eser 1876'da Leyden'de 14 cilt olarak basılmıştır. Ayrıca Mısır'da da iki kez basılmıştır. İbn ül-Esîr'in gene Türk tarihi için önemli bir başka kitabı da **de Slan** tarafından fransızcaya çevrilmiş olan Musul Atabeyleri tarihidir; **Historiens orientaux des Croisades** serisinde yayınlanmıştır. İbn ül-Esîr daha çok Haçlı Seferleri üzerindeki incelemeleri ile ün yapmış bir yazardır.

1191 veya 1193'te Halep'te dünyaya gelen **Kemalüddîn ibn ül-Adîm** yazdığı Halep tarihi ile tanınmıştır. Elçi olarak türlü ülkelere gönderildi; **Moğollar**'ın akınları karşısında Halep emiri **Melik ün-Nâsır** hükûmet merkezini bırakıp Kahire'ye kaçtığı zaman, **İbn ül-Adîm** de kendisi ile birlikteydi. Sonradan **Hülegü** Han onu Suriye Kadılığına tâyin etmiş ise de memleketi olan Halep'in akınlar yüzünden tanınmıyacak kadar yıkılmış olduğunu görmesi onun, şiirlerle ağlamasına ve tekrar Mısır'a dönmesine sebeb oldu ve 1262'de öldü. **Tarih ül-Haleb**'in bir özeti **Blochet** tarafından fransızca olarak bastırılmıştır.

1203'te Şam'da doğup **Kitab ür-Ravzateyn fi Ahbar il-Devleteyn** adlı kitabı yazmış olan **Ebu Şâme** akîdesizlikle suçlandırılarak işkencelere uğratıldı; bir gece evi basılıp kendisi katledildi. Ebu

Şâme, **İbni Asâkir**'in Şam Tarihini de özetlemiştir. Ayrıca **Ebu Şâme** türlü konularda birçok eserler yazmıştır. Tarihî yönden en önemlisi yukarda adını andığımız Kitab ür-Ravzateyn'dir. Haçlı Seferleri hakkında önemli bir kaynak olan bu eser iki cilttir. **Nurüddîn** ile **Salâhüddîn Eyyûbî** zamanlarını geniş olarak içine almaktadır. Bu eser **Barbier de Meynard** tarafından fransızcaya çevrilmiş ve asıl metni ile birlikte (1896-1906) **Recueil des Historiens des Crisades** serisinde yayınlanmıştır. Almanca çevrisi de Berlin'de basılmıştır (bk. artık bilgi için **Ş. Günaltay**, İslâm'da Tarih ve Müverrihler, S. 163 v. öt.)

1221'de Erbil'de doğan **İbni Hallikân** Ceyhun kıyılarında büyüdü. Müderris olan babası Medrese-i Muzafferiyye'yi yaptırdı ve orada hocalık etti. Bu yüzyılın ünlü bilginlerinden olan **Ümm ül-Müeyyed Nisabûrî** adlı hanımdan ders ve icâzet aldı. Ondört yaşından sonra, o zamanki âdete uyarak, seyahate çıktı, Şam, Halep sonra Mısır'a gitti. Mısır'da **Baybars** ona vazife verdi. **İbni Hallikân**'ın en ünlü ve önemli eseri **Vefeyât ül-Ayân**'dır. Bu kitap İslâm dünyasında yetişmiş olan büyüklerin hayat hikâyetlerini ve eserlerini anlatan bir tür dergidir. Yazar bu eserine M. 1256 tarihinde Mısır'da başlamış 1274 tarihinde onu gene burada bitirmiştir. Kitabın İbni Hallikân tarafından yazılmış olan orijinal nushası British Museum'dadır. De Slane 1843-1871 yılları arasında bunun ingilizce çevrisini yayınlamıştır. Ayrıca Wüstenfeld de eseri 1835-1843 yıllarında Göttingen'de yayınlamıştır. Mısır'da birçok kez basılan kitap, türkçeye de çevrilmiştir.

Gregorius İbn ül-'İbrî Ebu'l-Ferec 1226'da doğmuş 1286'da ölmüştür. Malatyalıdır, Hristiyan olmuş bir Yahudî tâbibin oğludur. Çok kabiliyetli olduğu için küçük yaşta suryanca ve ibranca öğrendi Bir yandan **Yakûbî** hristiyanlarının başkanlığına kadar yükselen İbn ül-'İbrî çağının hemen bütün bilimleriyle uğraştı ve suryanca bir tarih kaleme aldı. Bunu sonra **Muhtasar Tarih ül-Düvel** adıyla arapça olarak özetledi. Kendisi bazı arapça eserleri de suryancaya çevirmiştir. Suryancadan Wallis Budge tarafından ingilizceye çevrilen İbn ül-'İbrî tarihi, Türk Tarih Kurumunda Ö. R. Doğrul'a türkçeye çevriltilmiş ve iki cilt hâlinde 1950 yılında Abu'l-Ferec Tarihi adıyla basılmıştır. Eserde bazı isimler yanlış olmakla bir-

likte (284), başka kitaplarda bulunmıyan hususlarda orijinal bilgi verilmektedir.

Emevî ve Abbasî çağlarında yetişmiş olan tarih yazarlarının ve bunların eserlerinin başlıcalarını böylece görmüş oluyoruz. Ancak bütün bu tarihçiler eserlerinde, tarihi eleştirmeden, bir tahlil ve terkip yapmadan yalnızca hikâye etmişlerdir, doğaldır ki böylece modern tarih yönteminden uzaktırlar. Ancak sonradan XIV. Yüzyıl'da yetişmiş olup yalnız doğuda değil batıda da tarihçi, feylesof ve sosyologlar arasında lâyık olduğu yeri almış olan **İbni Haldûn** tarih alanında, kendisinden sonrakilerin ne yazıktır ki izlemedikleri bir çığır açmıştır. Kuzey Afrika'da ve Mısır'da devlet hizmetlerinde bulunmuş olan İbni Haldûn'un tarihine yazmış olduğu **Mukaddime**'si Arap edebiyatında, tarihi hikâyecilikten kurtarmak, yargıyı hâkim kılmak ve tarihin kanunlarını araştırmak için girişilmiş ilk denemedir. O, ulusların hayatında rol oynıyan başlıca etkenin ekonomik olaylar olduğunu, coğrafyanın da bunun içinde sayılabileceğini anlatmakla XVIII. Yüzyılda yaşamış olan Fransız düşünürü **Montesquieu** ve Aguste **Comte**'un öncüsü olmuştur. İbni Haldûn din ile devleti **el-Birûnî**'nin tersine birbirinden ayırıyor, devletin dinle kaim olmadığı fikrini ileri sürüyor ve teokrasiyi reddediyordu (285). İbni **Haldûn** insanlık tarihinde göçebelikten yerleşikliğe geçişi çok önemli bir toplumsal ve ekonomik olay saymaktadır. Şaşılacak başka bir yönü de kendisi Arap olduğu hâlde İslâm uygarlığının bütün kavimlerin ortak malı olduğunu iddia etmesidir. Gerçi o Müslüman uygarlığının daha önceki uygarlıklardan üstün olduğunu yazmakta ise de artık bu uygarlığın yakın bir gelecekte büsbütün mahvolacağını da ifâde etmektedir. O, Araplara «Uygarlığı yıkıcı bedevîler» gözü ile bakmaktadır (286). Onların yalnız şiirde üstün olduklarını kabul eder. Gene İbni Haldûn'a göre Araplar şehir kurarlarken, göçebe hayatının gereklerini göz önünde bulundurduklarından bu şehirler çabucak kaybolmaktadırlar.

---

(284) Örneğin, I., S. 187'de Abdülmelik yerine Abdullah; S. 188'de Mekke yerine Yesrib gibi.

(285) Toynbee İbni Haldûn'un fikirlerini tamamiyle benimsemiştir, bk. Z. V. Togan, Tarihte usul, S. 176.

(286) İbni Haldûn, Mukaddime (Z. K. Ugan çevrisi), I., S. 407 v. öt.; Barthold, İslâm Medeniyeti tarihi, S. 40.

İbni Haldûn Bedevîler'in saldırısına uğramış olan kendi memleketi için umutlu olmadığı hâlde Türk ve Moğollar'ın saldırıları sonunda mahvolan uygarlığa, sâdece bazı şehirlerin harab oluşu, uygar hayatın bir merkezden ötekine geçişi gözüyle bakmaktadır. Avrupalı yazarlar ise Türk-Moğol saldırısı üzerine İslâm uygarlığının yıkıldığını iddia ederler.

Halifeler Listesi

HULEFAY-İ RAŞİDÎN

H.		M.
11 — 13	Hz. **Ebubekir**	632 — 634
13 — 23	Hz. **Ömer**	634 — 644
23 — 35	Hz. **Osman**	644 — 656
35 — 40	Hz. **Ali**	656 — 661

EMEVÎ HALİFELERİ

41 — 60	**I. Muâviye**	661 — 680
60 — 64	**I. Yezîd**	680 — 683
64 — 64	**II. Muâviye**	683 — 683
64 — 65	**I. Mervan**	683 — 685
65 — 86	**Abdülmelik**	685 — 705
86 — 96	**I. Velîd**	705 — 715
96 — 99	**Süleyman**	715 — 717
99 — 101	**Ömer**	717 — 720
101 — 105	**II. Yezid**	720 — 724
105 — 125	**Hişam**	724 — 743
125 — 126	**II. Velid**	743 — 744
126 — 126	**İbrahim**	744 — 744
127 — 132	**II. Mervan**	744 — 750

ABBASÎ HALİFELERİ

132 — 136	**Seffah** (Ebu'l Abbas)	750 — 754
136 — 158	**Mansur** (Ebu Câfer Abdullah)	754 — 775
158 — 169	**Mehdî** (Ebu Abdullah Muhammed)	775 — 785
169 — 170	**Hâdî** (Ebu Muhammed Mûsâ)	785 — 786
170 — 193	**Reşîd** (Ebu Câfer Hârun)	786 — 809
193 — 198	**Emin** (Ebu Mûsa Muhammed)	809 — 813

198 — 218	**Me'mun** (Ebu Ca'fer Abdullah)	813 — 833
218 — 227	**Mu'tasım Billah** (Ebu İshak Muhammed)	833 — 842
227 — 232	**Vâsık Billah** (Ebu Câfer Hârun)	842 — 847
232 — 247	**Mütevekkil Alallah** (Ebu'l-Fadl Câfer)	847 — 861
247 — 248	**Muntasır Billah** (Ebu Câfer Muhammed)	861 — 862
248 — 251	**Müsta'în Billah** (Ebu'l-Abbas Ahmed)	862 — 866
251 — 255	**Mu'tez Billah** (Ebu Abdullah Muhammed)	866 — 869
255 — 256	**Mühtedî Billah** (Ebu İshak Muhammed)	869 — 870
256 — 279	**Mu'temid Alallah** (Ebu'l-Abbas Ahmed)	870 — 892
279 — 289	**Mu'tezid Billah** (Ebu'l-Abbas Ahmed)	892 — 902
289 — 295	**Müktefi Billah** (Ebu Muhammed Ali)	902 — 908
295 — 320	**Muktedir Billah** (Ebu'l-Fadl Câfer)	908 — 932
320 — 322	**Kâhir Billah** (Ebu Mansur Muhammed)	932 — 934
322 — 329	**Razî Billah** (Ebu'l-Abbas Ahmed)	934 — 940
329 — 333	**Mütteki̇̂ Billah** (Ebu İshak İbrahim)	940 — 944
333 — 334	**Müstekfî Billah** (Ebu'l-Kasım Abdullah)	944 — 946
334 — 363	**Mutî Lillah** (Ebu'l-Kasım el-Fadl)	946 — 974
363 — 381	**Tâ'i' Lillah** (Ebu Bekr Abdülkerîm)	974 — 991
381 — 422	**Kâdir Billah** (Ebu'l-Abbas Ahmed)	991 — 1031
422 — 467	**Ka'im Biemrillah** (Ebu Câfer Abdullah)	1031 — 1075
467 — 487	**Muktedî Biemrillah** (Ebu'l-Abbas Abdullah)	1075 — 1094
487 — 512	**Mustazhir Billah** (Ebu'l-Abbas Ahmed)	1094 — 1118
512 — 529	**Müsterşid Billah** (Ebu Mansur Fadl)	1118 — 1135
529 — 530	**Raşîd Billah** (Ebu Câfer Mansur)	1135 — 1136
530 — 555	**Muktefî Liemrillah** (Ebu Abdullah Muhammed)	1136 — 1160
555 — 566	**Mustencid** Billah (Ebu'l-Muzaffer Yusuf)	1160 — 1170

566 — 575	**Mustazî Biemrillah** (Ebu Muhammed Hasan)	1170 — 1180
575 — 622	**Nâsır Lidinillah** (Abu'l-Abbas Ahmed)	1180 — 1225
622 — 623	**Zâhir Biemrillah** (Ebu Nasr Muhammed)	1225 — 1226
623 — 640	**Mustansır Billah** (Ebu Câfer Mansur)	1226 — 1242
640 — 656	**Musta'sım Billah** (Ebu Ahmed Abdullah)	1242 — 1258

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah Adnan, İsl. Ans., IV. C., Fârâbî md.
Ahmed Cevdet Paşa, Kısas-i Enbiya, 12 C., İst. 1331-1339.
Ahmed Emin ve Abdülhamid, Sahih ül-İslâm, Mısır 1351.
Ahmed Emin ve Abdülhamid, Fecr ül-İslâm, Mısır 1347.
Ahmed Timur Paşa, et-Tasvir ind el-Arab, Kahire 1342.
Ali İbrahim Hasan, Nisâ lehunne fi'l-Tarih il-İslâmî nasîb, 2 bas. Kahire 1963.

Arpad Ehad, İs. Ans., IV. C., Gına md.
Bammat Haydar, İslâmiyetin mânevî ve kültürel değerleri, Ankara 1963.

Barthold W., İslâm Medeniyeti Tarihi, 2. Bası. Ak. 1963.
Basset René, İs. Ans., V. C., Hassan Md.
Bedrüddîn el-Aynî, Umdet ül-Karî fi Şerhu Sahih il-Buhârî, İst. 2 C., L 309-310.

Belâzurî, Futûh ül-Buldân, Z. K. Ugan çevrisi, 3 C., Ankara.
Beyhum M. Cemil, el-Mer'etu fi Hazârat il-Arab, Beyrut 1962.
Binyon L, **Wilkinson** J. V. S. **Gray** B., Persian Miniature Painting. London 1933.

Brockelmann C., İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi (N. Çagatay çevrisi) Ankara 1954.

Boer de T. J., İs. Ans., V., 2. C, İhvân üs-Safa md.
Buhl Frants, İs. Ansk., VII. C., Medine md.
Buhl Frants, İs. Ansk., Kur'an md.

Buhl Frants, İs. Ans. X. C., Sıffîn md.

Caetani, Chronographia İslamica, yıl 32-33, 60 .
Demombynes G., Les Institutions Musulmanes, Paris 1921.
Diez A., İs. Ansk., VIII. C., Mşatta md.

Dozy, R., Tarih-i İslâmiyet, Mısır 1908.

Doğrul Ö. R., Sadr ül-İslâm, 10 c., İst. 1928.
Ebu'l-Ferec (Bar Hebreus), Tarih 2 C., Ankara 1945-1950.
Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, Agânî, Mısır, Bulak, 20 C., 1285.
Ebu'l-Fidâ, Tarih, İstanbul 1286.

Emir Ali, Musavver Tarihi İslâm (M. Rauf çevrisi) İstanbul 1329.
Ettinghausen R. La peinture Arab, Genève 1962.

Fârâbî, Kitâb ül-Mûsikî (La musique Arabe, d'Erlanger çevrisi) 2 C., Paris. 1935.

Farmer C. H., İs. Ansk. IV., C., Gına maddesi.

Farmer H.G., İs. Ansk., VIII. C., Musikî maddesi.

Fourcq Norbert de, Petite histoire de la Musique, Paris 1960.
Gâlib Edhem, Müze-i Hümayun Meskûkât-i Kadime-i İslâmiyye katalogu. İstanbul 1312.

Gazzaâlî, İhyâu ulum üd-dîn (Yeni harflerle türkçe çevrisi).
Gibb, H. A. R., Ortaasya'da Arap futuhatı (M. Hakkı çevrisi) İst. 1930.

Gökmen, F. İs. Ansk. II. C., Birûnî mad.

Gölpınarlı Abdülbâkî, Seçme hadisler, 3. Bası, İst. 1964.

Günaltay Şemşettin, İslâm'da tarih ve müverrihler, İst. 1342.
Halil Edhem (Eldem), Düvel-i İslâmiyye (Stanly Lane-Poole'dan çevri) İst. 1927.

Hammer-Purgstall Joseph von., Über die rechtsmaessige Thronfolge nach den Begriffen des moslemischen Staatsrechtes besonders in Bezug auf das Osm. Reich. München 1840.

Houtsma, İs. Ansk., IV. C., Ebî Behre md.,
Huart Clément, Histoire des Arabes, 2 C., Paris 1912-1913. **(Bu kitapta geniş bibliyografik bilgi vardır.)**

İbni Abd Rabbihi, el-İkd ül-Ferid, Mısır 1305.
İbni Hacer el-Askalânî, el-İsâbe fi Temyiz is-Sahâbe, Kahire 1323-1325.

İbni Haldûn, Mukaddîme, Z. K. Ugan çevrisi, İst. 1954.
İbni Haldûn, el-İber, 7 C., Mısır 1284.

İbni Kuteybe, Kitâb ül-Ma'arif, Kahire 1300.
İbni Sa'd, Kitâb üt-Tabakat il-Kebîr, Leyden 1904.
İbni Tagriberdî, el-Nücûm üz-Zâhire fi mülûk-i Mısr il-Kahire, 10 C. Kahire. 1929-1949.

İbni Tiktaka, el-Fakhri (Emile Omar çevrisi) Paris 1910.
İbn ül-Esîr, el-Kâmil fi t-Tarih, 12 C., Mısır 1325-1357.
Kahhâla Ömer Rıza, 'Alâm ül-Nisâ, Şam 1959.

Kremer A. v., Studien zur vergleichenden Culturgschichte des Orientes, 2 C., S. 121.

Lammens H., Etudes sur le Siècle des Omayyades, Beyrouth 1930.
Lane-Poole Stanley, Addition of the oriental collection, 1876-1888, Part I. addition to vols. I. - IV., London 1889.

Lane-Poole Stanley, The international Numismatia orientalia, coins of the Urtukî Turkumans London 1875.

Lorey Eustache de, Les mosaiques de la mosquée des Omayyades à Damas, Paris 1931.

Makrîzî, En-Nizâ ve't-tahâsüm fi ma beyne beni Ümeyye ve Beni Hâşim, Leyden 1888.

Makrizî, Hıtat, 2. C., Kahire 1324-1326.
Massé Henri, L'İslam, Orléans 1930.
Mâverdî el-, Kitâb ül-Ahkâm is-Sultaniyye (Ostrorog çevrisi) 2 C., Paris 190-1906.

Mazahéry Aly, La vie quotidienne des Musulmans au Moyen-âge, Paris 1951.

Mehmet Zihnî, Meşâhir ün- Nisâ, İst. 1294.
Mes'ûdî, et-Tenbih, 8 C., Leiden 1894.

Mes'ûdî, Murûc üz-Zeheb, (Barbier de Maynard et Pavet de Courteille baskısı), 9. C., Paris 1861-1876.

Mez A., Die Renaissance des İslams (Türk. çevrisi) Ülkü mec. C. VIII. NU. 43 ve öt.

Muir W., The Caliphate, its rise, decline and fall 3. Bas., London 1899 **(Bu kitapta geniş bibliyografya vardır).**

Otto-Dorn K., Kunst des İslams, Baden-Baden 1964.
Poliak, Samî doğunun araplaşması (çev. Bahriye üçok, İl. Fak. Der. Sayı III-IV.) Ankara 1954.
Sağlam O. Ferit, Eşsiz bir madalya (Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi) Sayı II. 1934. S. 250-253.
Sait Paşa (Diyarbekirli), Mir'at ül-İber.
Schmidt, Karl der Grosse und Hârun ar-Raschid, Der İslam III., S. 404-411.
Seligsohn M., Abdullah İbni Zübeyr md. İs. Ansk. I. C.
Süyûtî, Tarih ül-Hulefâ, Kahire 1305.
Taberî, Tarih ül-Ümem ve 'l-Mülûk (Z. K. Ugan çevrisi) 4. C., Ankara 1955-1958.
Taberî, Tarih ül-Ümem ve 'l-Mülûk (Belâmî farsça çevrisinden Zotenberg'in fr. çevrisi) 2. bas., 4 C., Paris 1958.
Togan Z. V., Tarihte Usûl, İst. 1950.
Üçok Bahriye, İslâm devletlerinde kadın hükümdarlar, Ankara 1965.
Üçok Bahriye, İslâm devletlerinde bazı nâibeler (Belleten XXXI., Sayı 122).
Üçok Bahriye, İslâmdan dönenler ve yalancı peygamberler, Ankara 1967.
Üçok Coşkun, Türk Hukuk Tarihi dersleri, 4. Bas., Ankara 1966.
Walker J., İs. Ans. VI. C. Kubbet ül-Sahra md.
Welhausen, Arap devleti ve sükutu (F. Işıltan çevrisi) Ankara 1963.
Wüstenfeld-Mahler, Vergleichungstabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung, Leipzig 1926.
Yâkut Hamavî, Mu'cem ül-Buldân, 10 C., Mısır 1322-1325.
Yaltkaya Şerefettin, Kaderiye yahut Mu'tezile, Darülfünun İlâhiyat Mecmuası. Sayı 15.
Yazıcı Tahsin, İsl. Ansk. X C., Semaî md.
Yetkin S. K., İslâm Sanatı Tarihi, 1. bası, Ankara 1954.
Zambaur E. de, Manuel de Généralagie et de Chronologie pour l'histoire de l'İslâm, Berlin 1955.
Zeydân Cörci, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi (Zeki Megâmiz çevrisi) 5 C., İst. 1328-1330.
Zeynüddîn Ahmed bin Ahmed, Tecrid-i sarih tercümesi, 2 bası, 3 C. Ankara 1957-1966.

İNDEKS

— A —

—F—

— G —

— H —

— L —

— N —

— O —

— Ö —

— P —

— R —

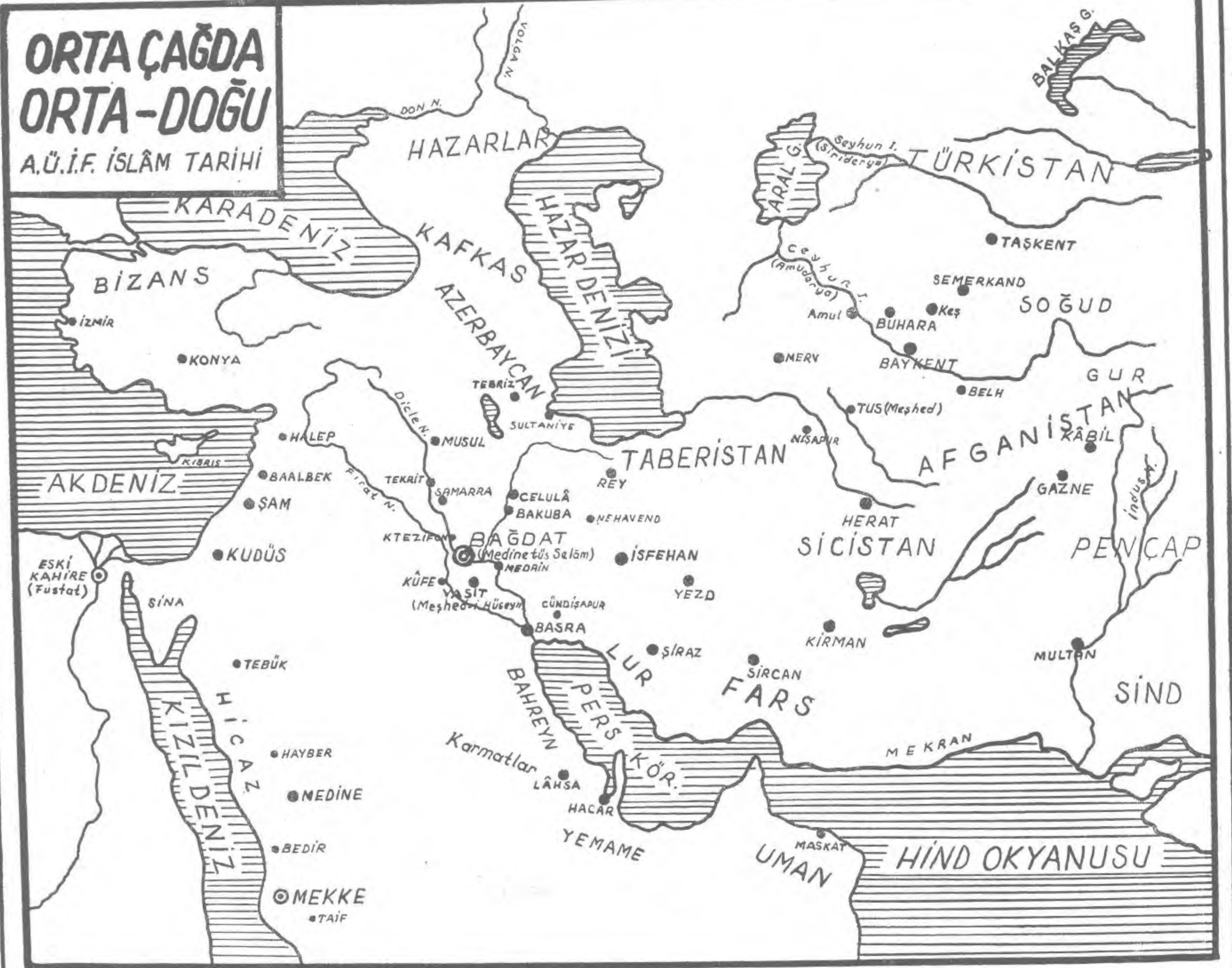
— S —

— Ş —

— T —

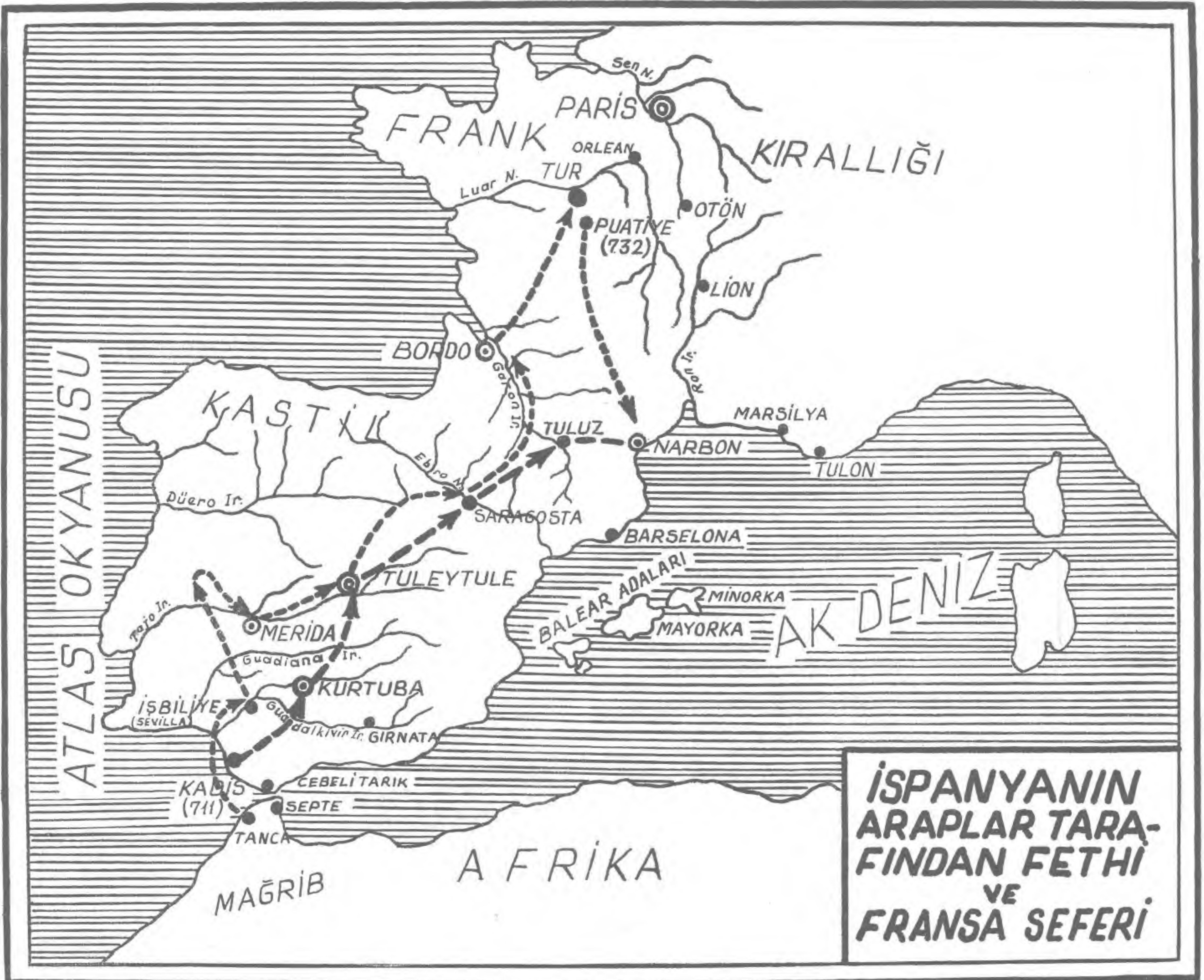
— Z —

İÇİNDEKİLER

Hazırlayan : Bahriye Üçok

Çizen : Cemil Denli

Hazırlayan: Bahriye Üçok

Çizen: Cemil Denli